17107

ԱՌԱՔԵԼ Մ. ՔԷՉԵԱՆ

ՈՒԽՏԱՒՈՐՆԵՐԸ

Հայ Ազատագրութեան Ճամբուն Վրայ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՎԷՊ ՀԱՄԻՏԵԱՆ ԿԱՐՄԻՐ ՕՐԵՐԷՆ

Գին 100 Լէյ
Ամերիկայի համար 1 Տոլար

891.99
Ք-44

Տպարան „Աստորիա" Ե. Սարգսեանի
Թիքեօր Լուքիան 14 Պուքրէշ
1936

891.99
Ք-44

13 APR 2011

ՈՒԽՏԱՒՈՐՆԵՐԸ

Հայ Ազատագրութեան Ճամբուն Վրայ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՎԷՊ ՀԱՄԻՏԵԱՆ ԿԱՐՄԻՐ ՕՐԵՐԷՆ

Գ Ր Ե Ց

ԱՌԱՔԵԼ Մ. ՔԷՉԵԱՆ

Տպարան „Ասօրիա" Ն. Սարգսեանի
Թիֆօր Լուքիան 14 Պուքրէշ
1 9 3 5

17107

30 JUL 2013

ՁՕՆ

ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

Սիրելի կնոջս՝ վաղամեռիկ

ՀԱՅԿԱՆՈՅՇ ՔԷՉԵԱՆԻ

Որ Շատերու հետ ինկաւ հայուն գողգոթայի ճամբուն վրայ։

☙

10050- Ձ1

ԸՆԹԵՐՑՈՂԻՆ,

Պատմական դէպքերը, անկասկած, ժողովուրդներու ապագայ դաստիարակութեան վրայ, իրենց ներգործող ու շինիչ բնոյթով մեծ դեր խաղալու սահմանուած են։

Ինչ խօսք որ, եթէ անոնք գրին չեն յանձնուիր, և հետեւաբար չեն ապրիր սերունդներու մտքին մէջ ու կ'անհետին, պատասխանատուն ժամանակակից գրչի մարդն է։ Բայց երբ զանոնք ապրող մտաւորականը, գովելի նախանձախնդրութիւնով, կեանք ու շունչ կու տայ պատմական այդ դրուագներուն, անոնց հերոսներուն, անոնց գործը խղճմտօրէն սեփականութիւնը դարձնելով յաջորդներուն, ոչ միայն պարտաճանաչ մարդու գոհունակութիւնը կ'ունենայ, այլ նաեւ այն զմայլելի սփոփանքն ու արդար հպարտութիւնը թէ՛ ինքն ալ յաւէրժօրէն պիտի ապրի ու նոյնանայ անոնց հետ։

Ահա թէ ինչո՛ւ ի գին զոհողութիւններու, ձեռնարկեցի սոյն գործի հրատարակութեան, թելադրուած լոկ նուիրական պարտականութենէ մը և հպատակելով խղճիս և հերոսներու ձայնին։ Այս առթիւ, սակայն, պարտք կը համարեմ յայտնել թէ, կատարելութիւններով օժտուած գործ մը հրամցնելու յաւակնութիւնն երբե՛ք չունիմ։ Բայց մեծ մխիթարութիւնը զոր կը զգամ՝ այն է որ ճշգրիտ և վաւերական են անոր բոլոր դրուագներն ու անձերը, որոնց գործն ու անունները իմ միջոցով մոռացութենէ փրկուելով պատմութեան կը յանձուին։

Այս առթիւ կ'ուզեմ յիշել նաեւ դէպք մը՝ որ նոր նիւթեր, նոյնպէս վաւերական, հայթայթեցին ինծի այս նպատակին համար։

1915ի Մայիսին, Մազրի գիւղի Վէլի էֆէնտիի ագարակին վրայ, տրուած պատուոյ սեղանի մը շուրջ, կը ներկայացուիմ, ի շարս այլոց, նաեւ նախկին ոստիկ. նախարար տխրահռչակ Նազըմ փաշայի։ Այս ծանօթացումը ցնցող տպաւորութիւն մը կ'ունենայ մեր երկուքին ալ վրայ։

Ես՝ իբր զուլումահար հայ ցեղին մանիկը, դէմս կը գտնէի մեծ հայահալած մը՝ ոսոխը ցեղիս, մինչ ան՝ կրկնելով իմ մականունս, կը տարուի հոգեկան խռովքէ մը։

Փաշան, այդ առեն արդէն կաթուածահար, շամբանիայի ազդեցութեան տակ, չկարենալով ծածկել զինքը վրդովող դէպքերը, ցաւագին տպաւորութիւնով մը սկսաւ մի առ մի պատմել ինչ որ գիտէր Փիլիկի եւ այս վէպին մէջ իրեն գործակից եղողներու մա՜սին...։

Պատեհութիւնը իրաւամբ հազուադէպ էր ինձ համար։ Կը ջանամ խեղանդամ փաշային վստահութիւնը շահիլ, իւրացնել կեղծելով իր ինքնարդարացումները, այնպէս որ կը յաջողիմ իր արտօնութիւնով իսկ նօթեր առնել իր յուշատետրէն։

Այդ օրէն ի վեր, սոյն պատմավէպիս երեւումը ինձ համար կը դառնար ստիպողականութիւն մը։ Անծանօթ ոյժ մը կը մղէր զիս գործի լծուիլ։ Այդ անծանօթ ուժն ու ձայնը, ես կը զգայի թէ ինծի կը հասնէին՝ ազատագրութեան ճամբուն վրայ շարանցող մեր հերոսներէն եւ հերոսուհիներէն, որոնց կեանքը եղաւ համակ նուիրում եւ անձնազոհողութիւն։

Անոնք ուխտած էին հաւատարիմ մնալ ցեղին արիւնին, զոհել իրենց կեանքը ցեղին ազատագրութեան համար։

Ահա թէ ինչո՛ւ զիրենք կ'անուանեմ «Ուխտաւորները»։

Ա. Ք.

1915 Դեկտ. 15

ՈՒԽՏԱՒՈՐՆԵՐԸ

Ա. ՄԱՍ

ԱԶԱՏ ԽԱՆ

1876-78ի Թուրքեռուս պատերազմը ահաւոր սարսափներու ենթարկած էր հայութիւնը, և Հայաստանը աւերակի մը վերածած։

Թշնամիին դէմ ճակատող բանակներուն ետեւ գտնուող Թուրք խուժանը, դարձեալ դիմած էր իր պատմական բարբարոսութեան։

Եաթաղանը կը գործէր, մոլեգնօրէն մորթոտելով անպաշտպան և խաղաղ ժողովուրդ մը, մղելով զայն աստանդական կեանքի մը, լեռնէ լեռ, դէպի անծանօթ հորիզոններ...։

Երբեմնի շէն գիւղերու և աւաններու աւերակներուն մէջ, բուերու մահերգն էր որ կը լսուէին։ 78ի ձմրան սաստկութիւնը, մանաւանդ, կատարեալ պատուհաս մը դարձած էր Պարսկաստան դիմող գաղթականութեան։

Հայրենակորոյս ծնողքներ, իրենց փոքրիկներուն դիակնացած կերպարանքին ի տես, կսկծանքի խուլ հառաչանքով կը լեցնէին դաշտերն ու ձորերը,

երկինքին ուղղելով աղօթք մը, որ իրենց բողոքին ու դառնութեան ցասումն էր։

Ձիւնհալը շուտով կը սկսէր։ Գարնանամուտի առաջին օրերն էին։ Բնութեան վերազարթնումին հետ խաղաղութիւնն ալ կը ժպտէր։

Հայոց աշխարհին երկու ոսոխները իրենց պատուիրակները ղրկած էին կանանչ սեղանի մը շուրջ, բանակցութեանց հանգամանքը, գործուած աղէտները հեգնող բնոյթ մ'առած էին։

Բանակները սկսած էին ցրուիլ և հետեւաբար այլեւս չէր մնար հալածանքի պատրուակ։

Օսմանեան կառավարութիւնը դարձեալ կը զգենուր իր բարեխնամողի շապիկը։ Այս անգամ ալ, ան փութացուցած էր պատուիրակութիւններու շարք մը, որոնք առանց բացառութեան, նոյն և մշտակայ յանկերգն է որ կը կրկնէին, նպատակ ունենալով խաբել տարագիր հայութիւնը, վերադառնալու համար իր աւերակ երկիրը, Հայաստան...

Ու միամիտ հայ ժողովուրդը, դարձեալ խաբուած, Պարսկաստանի ներսերէն և Ուրմիոյ շրջանէն, իր տասանորդուած մնացորդներով կը դառնար իր այնքան սիրելի հայրենիքը, առանց խորհելու այն աղէտներուն վրայ որ վերապահուած էին հոն իրեն համար։ Հայութիւնը, այս անգամ ալ, հայրենասիրութենէ կը տարուէր, գործելով նոյն սխալը։ Այո՛, այդ սխալը՝ ան անգամ մ'եւս գործեց և իր կեանքը Իրանի պարտող հայութիւնը, վերադարձաւ նոյն «ճիւաղներու երկիր»ը՝ Տաճկաստան...։

Պէտք է ըսել սակայն թէ, Պարսկաստան եղած է այն երկիրը, ուր տաճկահայութիւնը երբեք չէ կրցած հաստատուիլ, իր յառաջդիմական ձգտումներուն և քաղաքակրթութեան անստակ միջավայր մը համարելով զայն, հակառակ որ այդ երկիրը շատ անգամներ, գիտցած է ճանչնալ իր վրայ ծանրացող մարդասիրական պարտականութիւնը, պաշտպանելով թուրք բարբարոսութենէն մազապուր ճողոպրած փախստական հայերը։ Ան՝ այդ սխալը կը գործէր տարուած յոյսէն, հաւատքէն և ապագայի իր գաղափարականէն, նետելով ինքզինքը պատուիրակութիւններու քնացնող յորդորներու գիրկը։

Վերադարձի այս որոշումը սակայն, իր դժուարութիւններն ալ ունեցաւ, միջավայրը ուր ապրած էր հայ տարագիրը, գրոշմած էր իր ազդեցութիւնը։ Ճիշդ է որ հայը ուր որ ալ եղած է և ինչ պայմաններու տակ ալ ապրած՝ մուրացկանութեան դիմած չէ։ Ան՝ իր ընդունակութիւններով ու ճարպիկութեամբ, կրցած է իր շրջապատին սէրն ու համակրութիւնը գրաւել, ինչպէս պատահած էր այս անգամ ալ։ Գիտակից պարսիկը, երբեք հաշտ աչքով չէր նայեր հայոց դարձի այդ շարժումին։ Անդին կար նաեւ դասակարգ մ'ալ, ռամիկ և լեռնական պարսիկը, որ իր աւերը կը գործէր լեղապատառ ծնողքներու գրկէն խլելով հայ աղջիկներ...։

Ի տես և ի լուր այս բարբարոսութեան, հզօրձեռքը մը՝ յանկարծ հրապարակ կու գար, կանգնած մարդկութեան ու քաղաքակրթութեան պատնէշին վրայ, և սպառնալիք կը տեղար աջ ու ձախ։

Պաշտօնական Իրանը, սահմռկած Եւրոպայի հանրային կարծիքէն, ջանք չէր խնայեր գոհացնելու համար անոր պահանջքը, այնպէս որ, ուր որ կային առեւանգուած տարաբաղդներ՝ կը վերադարձուէին իրենց տէրերուն։

Մակուի Ազատ Խանն էր ան, որուն անունը թերեւս մոռցուած է յիշել։ Պարտք կը զգանք քանի մը տողով զայն ծանօթացնել մեր ընթերցողին։

Ազատ Խան, Անեցի ազնուական գերդաստանէ սերած՝ ունէր բնատուր ուշիմութիւն և պետական հասկացողութիւն։ Շնորհիւ իր այդ ձիրքերուն, Իրանի արքունիքին և եւրոպական դեսպաններուն մօտ մեծ ազդեցութիւն և համակրանք կը վայելէր։

76ի Թուրք և ռուս պատերազմին, ան հակառակ իր յառաջացած տարիքին, երիտասարդէ մը աւելի կամք ու կորով ցոյց տուաւ, գրկաբաց ընդունելով գաղթական իր արենակիցները, երբ անոնք լեզապատառ ու մազապուր կը խուժէին Մակուի սահմաններէն ներս։ Յաջորդական ճամբորդութիւններով, կազմակերպեց նպաստաբաշխ մարմիններ, օգնելու համար կարօտեալներուն։

Այսպէս, տարագիր հայութիւնը տակաւ ինքզինքը սփոփուած գտաւ և ի վիճակի եղաւ դիմագրաւելու գաղթականութեան յաջորդող սեւ օրերը...։

Իր երկու զաւակները Ստեփան և Յովհաննէս, սիրայօժար կը հետեւէին իրենց հօր օրինակին, տրամադրելով իրենց բովանդակ ճիգերը, նիւթական և բարոյական։ Այդ պատճառաւ, տարագիր հայութեան մէջ ծնունդ առաւ յարգանքի և երախտագիտութեան խոր զգացում մը։

1879ի գարնան ներգաղթի օրերուն, առանց նկատի առնելու ճամբու անպատեհութիւնները, ներգաղթողներ պարտականութիւն կը սեպէին անցնիլ Մակուէն, Ազատ խանի բնակավայրէն, որ ուխտավայր մը դարձած էր այն օրերուն։ Հոն հասնող թափառականներ, իրենց տուած երախտագիտական այցելութեան առթիւ, կը ստանային ճանապարհածախս և նպաստ...։

Անցան ներգաղթի օրերը։ Բարի ծերունին իր պարտականութիւնը կատարողի գոհունակութեամբ

հազիւ թէ պիտի հանգստանար, երբ հալածանքը ծայր տուաւ ի՛ր ալ դէմ...։

Պարսիկ առեւանգիչներ, շահերու նոյնութեամբ միացած, վրիժառութեան կը ձեռնարկէին, աչք տընկելով մասնաւորապէս անոր անսահման հարստութեան։

Կազմակերպուած աւազակախումբեր կը յարձակէին Ազատ խանի գիւղերուն վրայ։

Օր մը մէկ գիւղին, ուրիշ օր մը միւս գիւղին, պատահած գողութիւններու լուրեր իրարու կը յաջորդէին։ Հակառակ անոր զօրամիներուն անձնուիրութեան, կարելի չէր ըլլար աւազակութեանց առաջքն առնել։ Պարսիկ դարաւոր քաղաքականութեան տեղեակ եղող մը շատ դիւրութեամբ պիտի ըմբռնէր շահատակութեանց այս ձեւը, որ նպատակ ունէր քաղաքական զանազան գոյնի վարագոյրներու տակէն, ճզմել ազդեցութեան և դիրքի տիրացած հայ մը, որուն հարստութիւնը պէտք էր բաժնուէր իրենց մէջ։

Ազատ խան շատ լաւ կ՚ըմբռնէր իրականութիւնը և գիտէր թէ ինքնապաշտպանութեան փորձ մը, բացարձակապէս պիտի նշանակէր աւատապետներու հետ չափուելու հրաւէր մը, ինչ որ վտանգաւոր էր։ Անոնց աչքին, Ազատ խանի ներկայութիւնը պարսիկ հողին վրայ անհանդուրժելի էր, այն օրէն ի վեր երբ ան՝ հայ տարագիրներու առեւանգումի խնդրոյն առթիւ ըրաւ հրապարակային կոչ։ Պարսիկ ազգայնականները պատեհ առիթը եկած կը նկատէին իրենց վրէժը լուծելու համար։

Ծերունի խանը իր օրերը ցաւով ու վրդովումով անցուց, մինչեւ որ վրայ հասաւ պատուհաս մը, ձեռք երկարելով անոր թշնամիներուն, միացած ուժերով զգետնելու համար զայն։ 80ի «քօլերա» համաճարակը, մտնելով նահապետական այդ տան մէջ, խլեց անկէ բարի ծերունին, իր կնոջ, զաւկին ու հար-

սերուն հետ։ Ողջ մնացին միայն Ազատ խանի երէց որդին Ստեփան և ասոր աղջիկը՝ Պայծառ։

Ստեփան Ազատ խան, որուն Աղաբէկ անունը կու տային, 38 տարեկան, կայտառ և լուրջ կորիճ մ՚էր, ուսած 1858-68 թուականներուն, Վանայ մէջ բացուած Խրիմեան հայրիկի վարժարանը. կը վայելէր բարի համբաւ մը որ արժեցուց թուրք և ռուս պատերազմի օրերուն իր ցոյց տուած նուիրումովը իր ցեղին տարագիրներուն։

Աղաբէկ, քանիցս ուզած էր համոզել հայրը Թուրքիա անցնիլ և հաստատուիլ Պոլսոյ մէջ, սակայն միշտ մերժուած էր, ու միշտ համակերպած էր իր հօր. բայց դիտելով իրենց տան ուղղուած հալածանքներուն բնոյթը, կը գուշակէր անխուսափելին։ Ու երբ բնական աղէտ մը խլեց իրմէ իր հայրը, կինն ու ամբողջ ընտանիք մը, զայն ազդանշան մը նկատեց այդ երկրէն հեռանալու իր վաղեմի որոշումին գործադրութեանը։

Պարսիկ խաներու հին երազն էր որ կ՚իրականանար։ Յաղթանակը տարած էին։ Ազատ խանի ինչքերը և գիւղերը ծախուիլ սկսած էին։

Թշնամի աւատապետներ, անյագ ընչաքաղցութենէ մղուած, իրարու հետ մրցումի ելած էին, աճուրդի հանուած ինչքերն ու գիւղերը գնելու համար, այնպէս որ երբ Աղաբէկ Պարսկաստանէն կը մեկնէր Կիլիկիոյ ճամբով Պոլիս, իր հետ կը տանէր պատկառելի հարստութիւն մը։

ԱՂԱԲԷԿ ԿԻԼԻԿԻՈՅ ՄԷՋ

Օշինկայ (Օշին թագաւորին կայանը) Կիլիկիոյ մէջ, Սամուսաթի և Քեսունի ընդարձակ դաշտերուն

վրայ, իր Օշինեան ու Վասիլեան պալատներով, թէեւ աւերակ՝ բայց խորհմաստ յիշատակարաններէն մին է, որուն պատմական անցեալը կը հասնի մինչեւ 1317 թուականը, Կիլիկեան հարստութեան շէն օրերը...։

Իր դիրքն ու անուանի հովիտները բանաստեղծական այնքան հմայք ունին որքան իր պատմութիւնը դիւցազնական, որուն կենդանի վկան կը մնայ այսօր այդ աւերակոյտը, Վասիլի Լեւոն բարձունքներուն վրայ, դեռ ապրող իր ճարտարարուեստովը։

Հո՛ն այդ պատմական ու նուիրական վայրերուն մէջ, գարնան գեղեցիկ առաւօտ մը, Սեւունքի գիւղերու ընդ մէջէն, լեռան կողն ի վեր, նեղ ու դարձդարձիկ ճամբէ մը, երկու ճամբորդներ ծանր ծանր կը քալէին...։

Առնցմէ մին վաթսունը անցած ծերունի մ՚էր, իր ճակատը այնքան լուրջ և դէմքը այնքան խստամբերութեամբ օժտուած էր որ տեսնողը կրնար նշմարել թէ ան հասարակ կեանք մը ապրած մէկը չէր։ Անոր հանդարտ քալուածքին ու շարժուձեւերուն մէջ ի յայտ բերած կորովը՝ ցոյց կու տար թէ ան տակաւին կրնար օգտակար ըլլալ կեանքի պայքարին մէջ...։

Երկրորդը թէեւ երիտասարդ՝ բայց առաջինին չափ խոհուն մէկն էր։ Իր արտաքինը պատկառանք կ՚ազդէր ու մեծ մարդու մը բոլոր յատկանիշները կը ցուցադրէր։

Վերջապէս երկուքն ալ իրարու կը նմանէին և երկուքին ալ ֆիզիքական գիծերը նոյն արիւնին խառնուրդը ըլլալ կը մատնէին, և կը կազմէին կատարելութիւն մը։ Ազատ խանի որդին Աղաբէկ և իր Կիլիկիա ապրող հօրեղբայրը Մ. Առաքել խանազատն էին երկու այս ճամբորդները։ Երկուքն ալ հայութեան այն ընտրանիին կը պատկանէին որոնք միեւնոյն ուղին և միեւնոյն դատը կը հետապնդէին,

այն է օգտակար ըլլալ իրենց արենակիցներուն, իրենց հայրենիքին ազատագրման դատին լծուելով։

Առանց ընդմիջելու իրենց անվերջ ու անհատնում խօսակցութիւնը, կը շարունակէին իրենց վերելքը...։

Վերջապէս հասան բարձունքին վերջակէտը՝ Օշինի կիսաւեր բերդին քարակոյտերուն առջեւ, ուր կանգ առին։ Երկուքն ալ յոգնած էին, նստան ապառաժներուն վրայ, կռնակնին դարձնելով բերդին կիսակործան կմախքին՝ որմէ արեւը տակաւ դուրս ելլելով կը մեղմացնէր առտուան ցօղաթարմ և զով օդը։ Քանի մը վայրկեան ետքը, երբ կազդուրուած զգացին ինքզինքնին, սկսան դիտել շուրջերնին աւելի ազատ ու հանդարտ մտքով։ Տեսարանը որ կը պարզուէր իրենց առջեւ զմայլելի և հմայիչ էր, որուն ի տես՝ զգայուն հոգիներ կը ներշնչուէին ու կը վերանան, այն անհուն համայնապատկերին առջեւ, ուր, հեռուն, կանանչազարդ բնութիւնն ու խորակապոյտ երկինքը կ՚ողջագուրուէին գեղանուրբ հորիզոնին շրթունքով։ Անոնք, պահ մը, լուռ կը դիտէին ու կը խորասուզուէին խորախորհուրդ մտածումներու մէջ, կը հիանային ստեղծագործութեան մեծապայծառ պատկերին առջեւ, ուր ամեն բան, ամենապզտիկ նիւթէն մինչեւ վսեմաշուք զանգուածները, բան մը կը խօսէին իրենց սրտին ու մտքին։ Ու բնականօրէն և բնազդօրէն, անոնք կը տարուէին բաղդատականն ընել բնութեան և մարդկային կեանքին անարդարութեանց միջեւ։

Կը նշմարէին, հեռուն, քաղաքներ ու գիւղեր, ուր մարդը մարդուն դէմ գազան կտրած, կը կեղեքէր, կը պղծէր ու կը սպաննէր, ուր բարի և խաղաղ ցեղ մը, մոլեռանդ խուժանի մը անասնական կիրքին ենթարկուած էր, որուն կեանքը, ինչքն ու

10050 – 7/

պատիւը, ամէն օր կը լլկուէր, վրայ տալով նաեւ իր արիւնը, բնութեան պարգեւած իր կեանքը։

Այս խոկումներուն մէջ, անոնք կը զգային պոռթկումն ու ըմբոստացումը իրենց ջիղերուն և արիւնին, և իրենց երդումը՝ ծառայելու իրենց անիրաւուած ցեղին, կը վերանորոգէին բնութեան այդ բարձունքին վրայ։ Անիրաւուած ցեղը իրենց ցեղն էր, որուն տառապանքը զիրենք կ՚ըմբոստացնէր և խորհիլ կու տար թէ ի՛նչպէս կարելի էր վերջ տալ անոր։

Երկուքն ալ կենդանի վկաներն էին 79ի զուլումներուն, գթութեան հրեշտակները, Պարսկաստանի մէջ՝ Ազարէկ, Հայաստանի մէջ՝ Մահտեսի Առաքել։

Հայկական մեծ հարցն էր, որով տարուած էր այս երկու հայերուն միտքը։

Մինչ Ազարէկ դեռ թաղուած էր այդ մտածումներուն մէջ, հօրեղբայրը սկսաւ հանդարտօրէն խօսիլ։ Կը խօսէր ցեղին ցաւերուն ու անոր դարմաններուն վրայ։ Կը խօսէր կտրուկ, երբեմն երկար, ջանալով դարձդարձիկ բացատրութիւններով յեղափոխել անոր միտքը, բան մը, որուն յաջողութեան վրայ այնքան վստահ էր։

Ազարէկ շատ լաւ կ՚ըմբռնէր, ու երբ ան, իր այդ առաջարկ—բանաձեւերը սկսած էր խնդրանքի ձեւով մը պարզել, իսկոյն ընդմիջած էր.

— Պիտի խնդրեմ որ, ըսաւ ան, հրամայելով խօսիք ինծի հետ։ Ձեր խօսքերը ինծ կը յիշեցնեն հայրս, որուն վերջին կտակն եղաւ ինծ հրամայել որ ես ալ հետեւիմ իր օրինակին, լրացնելով ինչ որ կիսատ ձգեց ինք։ Եւ ես հետեւելով անոր, ուխտած եմ անոր ինծի ժառանգ թողած նիւթական բոլոր միջոցներս տրամադրել այդ նուիրական նպատակին, և ես

ինքս ալ դառնալ նուիրուած մը՝ իմ ցեղիս Ազատագրութեան։ Այդպէս դաստիարակեց զիս նաեւ իմ հոգեւոր հայրս, մեծ ազգասէրը Խրիմեան Հայրիկ, վաղուց վառելով մեր մանուկ հոգիներուն մէջ ազատութեան կրակը։ Դուք սիրելի հօրեղբա՛յր, վերջացուց իր խօսքը Աղաբէկ, որպէս յաջորդը մեր տան երիցութեան, հրամայեցէք ինչ որ կ'ուզէք, ես պատրաստ եմ հպատակիլ ձեզի, մղուելու համար ամէն նուիրումի, նոյնիսկ զոհաբերութեան»։

Աղաբէկ քանի կը խօսէր այնքան հաճոյք կը զգար տեսնելով որ իր հօրեղբօր դէմքին վրայ գոհունակութեան յայտնի նշաններ կը գծուէին...։

Ծերունին չէր կրնար իր գոհունակութիւնը սեղմել իր կուրծքին տակ։ Սկսած էր մանուկի մը պէս լալ, և գրկած էր իր եղբօրորդին, ու համբոյրներով և ջերմ արցունքներով կ'ողողէր զայն։

Ծերերու գերագոյն արտայայտութեան մէկ պատկերն էր այդ. օրհնեց զայն։ ...Մխիթարուած ու երջանիկ էր։ Դեռ կը խօսէր ու իր բառերը դըժուարաւ կը հասկցուէին։

— Հոս, ինծի համար նուիրական վայր մ'է։ Մեր մանկութիւնը բարեյիշատակ հօրդ հետ հոս անցուցինք։ Եւ ի՜նչ զուգադիպութիւն. ո՞վ կը յուսար որ օր մը իր սրտահատորին հետ այստեղը ուխտավայր պիտի ըլլար ուր իր յիշատակը կը վերանորոգուի այժմ...։ Քալէ՛, հօրդ արժանաւոր զաւակը... քալէ՛ այդ ճամբէն, ուրկէ անցնիլ ուխտեցիք հայրդ և դուն, ան պիտի տանի դէպի նպատակը, դէպի մեր ցեղին յաղթանակը...։

Մահտեսին՝ աղօթքի պարտականութիւնը կատարող հաւատաւորի մը պէս՝ կը հրճուէր, ի տես այն գոհունակութեան որ կը ճառագայթէր Աղաբէկի դէմքին վրայ։ Ան մխիթարուած կը զգար ինքզինքը, և

ոտքի ելլելով, զայն առաջնորդեց աւելի կորովի և աւելի զուարթօրէն։

Պատմական այդ աւերակոյտը չէր կրնար չհետաքրքրել զիրենք, ուրաքանչիւր սիւն ու գիծ իրենց պատմութիւնն ունէին։ Հոս հոն, տակաւին կանգուն մնացած մարմարներ, իրարու միացած կիսակործան կամարներով, ցոյց կուտային պալատին անցեալ արքայավայել յօրինուածքը, որ հրաշալի կոթող մըն էր հռովմէական ճարտարապետութեան։ Քիչ անդին, միակտուր սալերու կողքին՝ կը նշմարուէին բացուած դռներ, որոնք ներքնուղիներով կը հաղորդակցէին իրարու, և որոնք աղօտ գաղափար մը կու տային հին օրերու ռազմական հանճարին վրայ։

Օրը անզգալաբար սահած էր, և արեւը իր վերջին ցոլքերով կը շոյէր հովիտին բարցունքներն ու հայոց պատմական յիշատակարանները, որոնք այլապէս վեհ խորհրդաւորութիւն մ'ունէին վերջալոյսի այդ պահուն։

Մահտեսի Առաքել և Աղաբէկ, երկու ուխտաւորներու նման, դեռ կը քալէին յամրաբար, թաղուած իրենց խոկումներուն, իրենց ապագայի երազներուն մէջ, նայուածքնին սեւեռած ցեղին ազատագրումի մեծ գործին, որուն համեստ և ջեռմերանդ հաւատացեալներն էին իրենք։

ԿԵՂԾ ԲԺԻՇԿԸ—ՓԻԼԻԿ

Աջին նստող մորուքաւորը, իր չորս եղբայրներուն հետ: Այս վերջինները ամէնն ալ նահատակուեցան 96-ի Ակնայ կոտորածին։

Վասիլիաս լեռան ստորոտը, Օշինկայի հարաւ-արեւելքը, ժայռերուն ծերպերէն հոսող վճիտ ջուրեր իրարու միացած, կը կազմեն Օշինի գետակը որ իր օձապտոյտ գնացքով կ՚ողողէ համանուն դաշտերը և իրարու կցուած այդ երկու բարձունքներու շրջանն

ընելով, կ՚երթայ խառնուիլ Եփրատին, որ Օշինի և Վասիլի զոյգ կառուցուածքներէն հազիւ 10-12 մըղոն հեռաւորութիւն ունի։

Օշին գետակի ակունքը, տարուան որոշ ամիսներուն, Ռշուան (Ռշտունիք) կոչուած ցեղին վրանաքնակները կու գային նստիլ։

Մեր երկու ճամբորդները իրենց դեգերանքին մէջ հասած էին այդ վրաններուն մօտ, ուր Ռշտունիները իրենց աւանդական հիւրամեծարութեամբ, զանոնք ընդունեցին և առաջնորդեցին իրենց ցեղապետին վրանը։

Ցեղապետը, Քիվրա Հիւսէյին, վաթսունը անցած ալեւոր մազերով, բարձր ու վտիտ կազմով և ցեղային սէգ դրսերեւոյթով մարդ մըն էր։

Տարի է մը ի վեր, իր ոտքին վրայ գոյացած վէրք մը, զինքը յանձնած էր անկողնին։

Այդ երկար առանձնութիւնը զինքը մարդակարօտ ըրած էր, հետեւաբար իր հիւրերը մեծ հաճոյքով ընդունեց և այնքան ուրախ կը զգար ինքզինք որ յաճախ կը կրկնէր.

— Նախօշէմ հաւսետ ամա, հիւ հատըն մէ պըպինէ— «հիւանդ էի ու բանտարկեալ, և դուք ինծի այցելութեան եկաք»։

Աղաբէկ զարմանքով լսեց Քիվրա Հիւսէյինի բերնէն աւետարանի այդ խօսքը, չկրցաւ ծածկել իր տպաւորութիւնը և խօսքն ուղղելով անոր.

— Քիվրա՛, դուք կարդացա՞ծ էք Աւետարանը, հարցուց։

Տանտէրը, անծանօթ հիւրին այդ հարցումէն բնաւ չզարմացաւ ու պատասխանեց զուարթ դէմքով մը թէ՝ ոչ միայն կարդացած այլ նաեւ հաւատացեալ մ՚էր անոր։

— Ես, ըսաւ ան, մեծ հաւատք ունիմ թէ

պիտի բժշկուիմ և ուխտի պիտի երթամ կարմիր վանքը, Ամենափրկիչին։ Ես, իմ ցեղս և ընտանիքս, կը հաւատանք անոր։ Աւետարանը մեր ալ սուրբ գիրքն է»։

Աղաբէկի համար այս մայրը հետաքրքրական անձ մըն էր։ Ջուզեց փախցնել առիթը և սկսաւ նոր հարցումներու, մանաւանդ որ նիւթը եկած էր ազգային հարցերու շուրջ, և ուզեց հասկնալ անոր հայեացքը։

Ցեղապետը իր երկար մօրուքին ծայրերը վեր ծալլած խորհրդաւոր քմծիծաղ մ՚ունեցաւ,—«մենք, ըսաւ, հայոց նախարարութիւններէն Ռշտունիներու սերունդէն ենք, շատ լաւ գիտենք մեր անցեալ պատմութիւնը։ Տեսէ՛ք, իբր փաստ, քիւրտ տանտիկինը մինչեւ հիմա դեռ կը պահէ իր հին սովորութիւնը, ան՝ իր տան պէրէքէթի նախախնամական պաշտպանը կը նկատէ խաչը, զոր կը նշանակէ իր զախրէին վրայ։ Ան կը հաւատայ թէ իր բռնած խմորը չի թթուիր մինչեւ որ իր մատներով հոն չդրոշմէ խաչանշանը։ Մենք հայոց միեւնոյն ընտանիքին կը պատկանինք, սակայն մեծ ցաւ է մեզի համար որ ստիպուած ենք ծածկել իրականութիւնը։ Այս բանը ձեր հօրեղբայրը շատ լաւ գիտէ, և վստահ եղէք թէ տիրող ռէժիմին, բիրտ ուժին ազդեցութեանը տակ, չգիտնալ ձեւացնող իմ ցեղը շատ լաւ գիտէ իր անցեալն ու կը ճանչնայ իր երակներուն մէջ հոսող արիւնը։ Ես չեմ զարմանար, շարունակեց ան, երբ միեւնոյն ցեղին զաւակները, միեւնոյն տոհմին պատմական արիւնն ու աւանդութիւնները ունեցողներ, այսպէս բռնադատուած են վարանգուրուիլ օտար ձեւանալով։

«Իմ բժիշկս ալ՝ որ շուրջ երկու ամիս է իմ հիւրս է, առաջին օրերուն միեւնոյն տպաւորու-

թիւնը ունեցաւ ինչպէս դուք, բայց երբ մեզի հետ ընտանեցաւ, այլեւս չուզեց բաժնուիլ։ Ան քիւրտ ծերունիներու հետ է միշտ։ Կը լսէ անոնց հէքեաթները, կ'ունկնդրէ անոնց երգերը, որոնց իւրաքանչիւրը կու գան հաստատել թէ Ուշուան աշրէթը հայ ցեղին մասնիկն է։ Կը ցաւիմ որ այսօր հոս չէ, դուք կրնայիք օգտուիլ իրմէ»։

Ծերունին Առաքելի և իր եղբօր որդին հետաքրքրուեցան հայ բժիշկով։ Ո՞վ էր ան, որ եկած էր այստեղ, այս լեռնականներուն մէջ։ Ի վերջոյ Մահտեսին, գոհացում տալով Քիվրային ցանկութեան քանի մը բառերով պատմեց թէ ինչպէս տեղի ունեցած էր երկու տոհմակիցներու, երկու հարեւան ցեղերու ուծացումը, թէ ի՛նչպէս Հայաստանի հողին վրայ եղած շարունակական յարձակումները խլած էին իրենցմէ հայ իշխանութիւնը, թէ ի՛նչպէս հայերը Քրիստոնէութիւնը ընդունելէ ետք՝ Արեւելքի և Արեւմուտքի քաղաքական ու կրօնական հակամարտութիւններուն թատերավայրը եղած էր Հայաստանը, թէ ի՛նչպէս Լեռնական հայութիւնը պահած էր իր որոշ ազատութիւնը՝ Քրիստոնէութեան և Իսլամութեան միջին ուղին բռնելով։

Բացատրեց նաեւ կարմիր աղանդաւոր ցեղերուն կրօնական ըմբռնումները և յարգանքը հանդէպ Քրիստոնէութեան և հայ ազգային աւանդութիւններուն, ու շեշտեց զիրար ճանչնալու և իրարու մօտենալու պէտքը, մանաւանդ հասարակաց թշնամիին դէմ, թրք. կայսրութեան բռնակալութեան դէմ...։

Քիվրա (*) Հիւսէյինի աչքերը լոյսի կանթեղներու պէս կը փայլէին, ծերունի քիւրտը իր սրտէն էր որ խօսած էր։ Կ'ուզէր դարձեալ խօսիլ,

— «Դուք ալ իմ բժիշկիս պէս կ'ուզէք որ մենք միանանք և ըմբոստանանք քեաֆիրներուն (**) դէմ...։ Ու աւելցուց — եթէ կարենայինք ճարել պէտք եղած մթերքն ու զէնքը, մեր դարաւոր վրէժը պիտի լուծէինք և դուք ալ պիտի հասկնայիք թէ՝ մենք Ուշտունիներս, մեր նախահայրերուն արժանաւոր զաւակներն ենք»։

Այս խօսակցութիւնը շատ երկար կրնար տեւել եթէ մեր յոգնած ճամբորդները փափաք չյայտնէին հանգստանալու։ Անոնք առանձնացան, ուրիշ բաժին մը, ուր պատրաստուեցան քնանալու։

Այնտեղ, անկիւն մը դրուած պայուսակներ և զգեստներ ցոյց կուտային թէ իրենցմէ առաջ ուրիշ հիւր մըն ալ կար։

Այդ հիւրը ինչպէս ըսած էր Քիրվան, բժիշկ մըն էր։ Առանձնութեան մէջ, Մահտեսին ցած ձայնով մ'ըսաւ իր եղբօրորդւոյն, —Աղաբէկ, Քիրվային բժիշկը, կը կարծեմ թէ հայ յեղափոխական մըն է, որ քանի մը ամիս առաջ մեզի ալ հանդիպեցաւ ու քանի մը օր եկեղեցւոյ մէջ մնաց։ Եթէ ան է, յանդուգն երիտասարդ մըն է. իցիւ թէ վաղը հանդիպէինք անոր»։

Աղաբէկ ևս հետաքրքրուեցաւ։ Յեղափոխական կազմակերպութեան մը կազմութիւնը Կովկասի մէջ լսած էր։ Աւելի լուսաբանուելու համար՝ հետազօտել սկսաւ իր շուրջ։

Հիւրանոց—յարկաբաժինը դողդոջ կանթեղով մը կը լուսաւորուէր։ Երկուքն ալ լռած էին, թէպէտ և ոչ մէկը կը քնանար, անձնատուր ըլլալով զանազան մտածումներու։

(*) Քիվրա, քրտական տիտղոս մըն է. կը նշանակէ կնքահայր եւ կը տրուի շատ յարգուած անձերու։

(**) Քեաֆիր= անիծուած անհաւատ։

Աղաբէկ իր լրջութեան հակասող մտածում մ'ունցաւ յանկարծ։ Այնքան բուռն էր իր հետաքրքրութիւնը որ, ելաւ իր տեղէն և սկսաւ պրպտել անկիւնը գտնուող պայուսակները։

Իսկապէս, անոնց մէջ բժշկական դեղեր և գործիքներ կային, բայց նաեւ ձեռքը դպաւ ձեռագիր տետրակի մը, զոր վերցուց և գաղտագողի մտաւ իր անկողինը և սկսաւ թղթատել։

Բժիշկին ճամբու նօթերն էին, զոր հարկ կը դատենք նոյնութիւնով ներկայացնել ընթերցողին, իբրև պատմական փաստաթուղթ մը։

Այսպէս կը սկսէր օրագրութիւնը։

«1880 Յունվ. 5ին, ստանձնած առաքելութիւնս կատարելու համար Կ. Պոլսէն մեկնեցայ Սև ծովի ճամբով դէպի Կիրասոն, անցնելու համար փոքր հայքէն Կիլիկիա, այդ շրջաններու մէջ ապրող ոչ-թուրք հարեւաններու հետ շփման մէջ մտնելու և իրարու հետ համագործակցութեան մը կարելիութիւնը ուսումնասիրելով՝ յեղափոխական գերագոյն մարմնոյն ներկայացնելու համար։

15 Յունվ. 1881

«Շապին Գարահիսար հասայ։ Ինձ տրամադրըուած եկեղեցւոյ խուցերէն միոյն մէջ կ'առանձնանամ և յաջորդ օրն իսկ կ'ընդունիմ այցելութիւններ։ Գարահիսարցի եղբայրներուս ինքզինքս հասկցնել շատ դիւրին եղաւ։

Բաբախող սրտեր, խանդավառուող հոգիներ, անձնազոհ կորիճներ լեցուն են հոս, բայց, ցաւ ի սիրտ, կը պակսի կազմակերպութիւնը, ջիղը մեր իտէալին և զէնքը՝ միջոցը անոր իրականացումին։

Հետաքրքիր ու պատրաստակամ Գարահիսարցին, կարճ ժամանակի մէջ կրնայ հասնիլ փափաքուած բարձրութեան։

«Այս ուղղութեամբ խօսեցայ և խրատեցի ու իբր արդիւնք՝ իմ ներկայութեան կազմուեցաւ մարզական միութիւն մը։ Ես միջոց ու պատեհութիւն տուի իրենց հաղորդակցելու համար Պոլսոյ հետ։ Հոս երկար պիտի չկրնայի մնալ, ինձ լուր տրուած ըլլալով փոքր հայքի հայրիկին Բրոխորեան Տէր Վարդան հօր և փոքր հայքի հերոսախումբին ներկայութիւնը Գարահիսարի սահմաններուն մէջ։ Իմ առաքելութեան նպատակն էր անցնիլ Տերսիմ, շըրջիլ Հայաստանի մեր քիւրտ հարևան ցեղերու մէջ։ Աւագ վանքի վանահօր ներկայութիւնը, որ նպատակ ունէր այցելելու քաղաքէ հեռու ապրող խումբ մը կորիճներու՝ հոգեպէս ուժեղացնելու համար զանոնք, բարեդէպ նշան մ'ընէր։ Իսկոյն կը մեկնիմ առաջնորդիս հետ։

Յունվ. 21

«Տասնըևութը ժամ անընդհատ կը շարունակենք քալել ձիւնին վրայէն. դժուարանցանելի լեռներէն ձմրան այս եղանակին ճամբորդել, գերագոյն ճիգի կը կարօտի։ Շնորհիւ ուղեցոյցիս ճարտարութեան, կը հասնինք Գափլանտաղ լեռան կիրճը, ուր քարայր մը իրենց բնակարան ու ապաստանարան ընտրած խումբ մը քաջեր, իրենց արենակիցներուն ենթարկուած զուլումներուն, իրենց քոյրերուն լլկուած նամուսին ու ազգովին կրած նախատինքներուն դէմ ըմբոստացած՝ և վրիժառութեան ծարաւով ընդվզած՝ լքած էին իրենց հայրենի օճախը և իրենց կեանքին գնովը հայ մարտիրոսութեան բողոքի ձայնը բարձրացնել կը ճգնէին...։

«Ասոնց այս օրինակելի ժէսթը զիս կը մղէր իրենց հանդէպ խորունկ հիացումի մը, երբ կը մտածէի թէ ինքնածին ու ինքնաբուխ զգացումն էր որ զիրենք առաջնորդած էր դէպի մահ։ Քան որ հոս,

այդ շրջանին մէջ, գործիչներ մուտք գործած չեն երբեք, բայց ճնշումն ու հալածանքը՝ իրենց գործած աւերներով՝ փոքր հայքցի այդ կտրիճները մղած էին վրէժի սրբութեան...։

Անհամբեր հետաքրքրութիւնով մըն է որ կը մտնեմ քարայրէն ներս, ուր կ՚առաջնորդէ զիս իմ ընկերս, տեղեկաբերը այդ խումբին։

Երկար տարիներու կարօտէն մաշուող վաղեմի բարեկամներու պէս է որ կ՚ողջագուրուինք...։

Իմ աչհամբոյրս Տէր Վարդան հօր հետ, ինձ կը յիշեցնէ հայրիկը։ Խրիմեանի մտքի ու գաղափարի եղբայրն է ինք...։ Տէր Վարդան Բրոխորեանի հետ խկոյն աչքի կը զարնեն Խաչիկ պատուելի Մելքոնեան, Հմայեակ, Հովեան, Բարուկեան իրենց տէրովը, երբեմնի տէլի պապան։ Ամենքն ալ փոքր հայքցի, հարուստի զաւակներ, ամենքն ալ լեռնէ լեռ թափառելով, «հրոսակային» շարժումի մը լծուած էին...։ Երբեք պիտի չմոռնամ Տէր հօր կարճ, խոհուն և վճռական պատգամները։ «Զէ՛նք, հրոսակային սարսափ, և փոխ վրէ՛ժ...» ահա միակ ուղին՝ հանգիստ ապրեցնելու համար հայ գիւղացին իր արտին մէջ ու քաղաքացին առևտուրի գնացքին վրայ։

Հերոս կղերականը, լեռնականի երեւոյթով, ցուրտէն ու հովին սաստկութենէն կարմրած դէմքով, ուր առաքինի ժպիտ մը կը փայլի միշտ, դեռ կը շարունակէ ինծի ուղղելով խօսքը, «Գաղափարակա՛ն, հայ ներկայ իրականութեան համար ստուարաթիւ ուժերու պէտք չկայ, մենք չենք կրնար կործանել Թուրք գահը, և ոչ ալ փշրել անոր բանակները. փոքր խումբերով հրոսակային անցքեր... հերիք է այդ... Թող քաղաքական բնոյթ չտրուի մեր շարժումներուն, ինչպէս չի տրուիր անոնց ասպատակութիւններուն»։

Ու երբ պարզեցի իմ առաքելութեանս նպատակը, Տէր Վարդան հայր լուրջ և խոհուն երևոյթ մը առնելով պատասխանեց.

—Համաձայն եմ և սիրով պիտի աջակցիմ քեզի, բայց, աւելցուց, ըմբռնէ և ըմբռնել տուր կեդրոնին ալ թէ մեր կազմակերպութիւնները ոչ մէկ օր պէտք չէ գաղափարական և քաղաքական բնոյթ ունենան, այդ բանը պիտի ստեղծէ խկոյն ծանր բարդութիւններ։ Պէտք է խնայել հայ ժողովուրդին, որ դեռ անզինակ է, անպատրաստ ու ցրուած։ «Հայ և քիւրտ գործակցութիւն»... հրաշալի միտք, բայցջ՚ոչ երբեք հաւաքական ըմբոստութիւն. այդ աղետալի կրնայ դառնալ։ Ջանացէք հիմ ունենալ համաձայնութիւն մը որ քիւրտ երբ հայ չջարդեն, և փոխադարձաբար։ Այդ բաւական է»։

Պատասխանս միայն իմ հիացումս էր։ Ցետոյ կրկնեցի իմ խնդրանքս։ Ան խանդավառ հետաքրքրութիւնով լսեց իմ բացատրութիւններս և միջամտեց որ Հովեան և Ազատեան ինձ ընկերանան Տերսիմ անցքիս։

Որոշումը տրուած էր»։

Յունվ. 23

«Ջիւն և ցուրտ ամէն կողմ։ Այս խիստ եղանակին անխոհեմ ձեռնարկ մը կը թուի ինձ, Տերսիմի լեռնաշղթան կտրել, բարձրանալու համար դէպի ամեհին Մնձուր։ Կը փոխենք մեր ուղին և Եփրատի ուղղութիւնով կը հասնինք Բինկեան, Հայրենիքէս՝ Ակնէն ութը ժամ միայն հեռու։ Բին կեան զուտ հայաբնակ, իր կտրիճներով, մտաւորականներով և հարստութիւնով հռչակաւոր գիւղ մըն է, հիւրամեծար ժողովուրդ մը, որ գրկաբաց կ՚ընդունի և կը հիւրընկալէ մեզ մօտաւորապէս երկու ամիս։ Ան շրջապատուած է նաեւ ուրիշ շատ հայաբնակ գիւղերով, ո-

րոնց ամենքն ալ կ'այցելենք։ Կասմուն, Ջիմմառան, երկու Արմտանները, մարդուն հոգին յոյսով պարուրող և հպարտացնող իրականութիւն մը կը պատկերացնեն։ Բոլորն ալ շէն ու գեղեցիկ գիւղեր, ուր ճիգ չէ խնայուած նաև դաստիարակելու նոր սերունդը։ Տիրայր ինձ կ'ընկերանայ իմ այցելութիւններուս, զիս կը ներկայացնէ խաչ. Քէրէմեանին, Նշան Քէշիշեանին և Գալուստ Արխանեանին։ Քէրէմեան հուժկու կազմով և վեհանձն հոգիով այս հայը, որ կ'ընէր գիւղին ուսուցչութիւնը և այդ շրջանի հայ երիտասարդութեան ղեկավարութիւնը, մխիթարական երևոյթ մը կը պարզէ ինձ։ Իսկ Գալուստ Արխանեան, հարուստ դաւակ և պատկառազդու, ըմբռնելով տիրող քաղաքական խմորումներու հայաջինջ հանգամանքը, կրցած է համոզել իր հայրենակիցները որ հետեւին իրեն՝ դիմելով ինքնապաշտպանութեան միջոցներու և յաջողած է սանձել այդ շրջանի թրքութեան մոլեռանդ ցանկութիւնները։ Կը քաջալերեմ զիրենք և կը բաժնուիմ, յուսալից՝ ապագային առջեւ»։

Փետր. 15

«Տերսիմ ենք, Զատր Ուշաղիներու պետին Փիր Սուլթանի հիւրը. հոն է նաեւ իրենց կրօնապետը Հաջօ Տէտէն, որ ձմրան մէջ սովորութիւն ունի այցելելու իր դալըպներուն (ծուխ), անոնց կրօնական պարտականութիւններուն նախագահելու համար։

Ձմեռուան գաղարին, երբ ամէն յարաբերութենէ կը զրկուին, անոնք կը նուիրուին իրենց կրօնքին. Տէտէն կը խոստովանցնէ իր դալըպները, կը բոլորէ խմբական սեղանի մը շուրջ և աւանդական ծիսակատարութեամբ մը, Սազի (Նուագ) և ըմպելիներու մասնակցութիւնով, կը վերանան նոյնանալով իրենց Խտէին (Աստուծոյ) հետ։ Եւ Տէտէն այդ սեղանին վրայ, բաղարջ հացով որ թաթխուած կ'ըլլայ տեսակ մը գինիի (դըմաժ) մէջ, հաղորդութիւն կու տայ իր հաւատացեալներուն։ Հիացումով ու խորունկ պատկառանքով է որ մասնակցեցայ անոնց այս սեղաններուն։

Տերսիմի տնտեսական և քաղաքական կացութիւնը գոհացուցիչ դատայ։ Ան՝ գրեթէ անկախ ու ազատ դրութիւն մը կ'ապրի. հոն բնակութեանս միջոցին, ոչ մէկ պետական հետք չնշմարեցի։ Օսմանեան իշխանութիւնը բացարձակապէս չէ թափանձած հոս, և հազուագիւտ է գտնել քիւրտ մը որ թրքերէն գիտնայ։

Նահապետական կարգերն են իրենց աւանդական հին դրութիւնով և կրօնքով, որոնք կ'իշխեն Տերսիմի մէջ որուն տիրական զբաղումն է խաշնարածութիւն։

Սակայն իբր արդիւնք իր անմատչելի լեռներուն՝ պահած ըլլալով լեռնականի ազատ կեանքը, Տերսիմցին իր մէջ ունի ըմբոստութեան բնածին հակում մը։ Կտրող թափող է, բայց իր քայլերուն մէջ բնազդօրէն հեռատես և խորամանկ։ Դարեր շարունակ, իր սարերուն ապաստանած՝ ան կռուած է թրք. իշխանութեան դէմ, ճարպիկօրէն օգտագործելով պետութեան քաղաքական պայմանները։ Այսպիսի ժողովուրդի մը մէջ, իմ նպատակին շուրջ հապճէպ փնտռտուքներ ընել՝ բնականաբար փափուկ գործ մ'էր։ Գարունը կը մօտենար։ Չմշկածակի, Խոզաթի և Ակնայ առեւտրական շահաստանը եղող Տերսիմը իր դուռները տակաւ կը բանար հայ առեւտրականներու առջև։ Ջէրչիներ օրէ օր կը շատնային, իրենց հետ բերելով նաև օղի։ ձեռմակ ջուրը, հոս իր որոշ աջակցութիւնը ունեցաւ։

փէր Սուլթանի և Տէտէին հետ սկսած էինք բոլորուիլ Բագոսի սեղանին շուրջ և շնորհիւ ալքոլի վերացնող ազդեցութեան, հետզհետէ կրցանք մտնել մեր հարեւաններուն ներսը։

Դանդաղ բայց ապահով քայլերով կը տիրէինք անոնց։ Մեր մէջ այլեւս ստեղծուած էր փոխադարձ վստահութիւն և սկսած էինք ազատօրէն արտայայտուիլ մեր նպատակին շուրջ...։ Եղբակցութիւն, համագործակցութիւն մը Տերսիմի հետ, և այս բանը անկարելին կարելի պիտի ընէ։ Մեր շփումներն ու քննութիւնները մեզ դրին համոզիչ ու փաստացի իրականութեւններու առջեւ, համագործակցութեան մը համար անոնց ցոյց տուած ընդունելութիւնը սրտաբուղխ էր և սեփական շահերու հետ հաշտ...։

Այո՛, Տերսիմ կը գործակցի մեզի հետ և կը շարժի, երբ մենք իրեն կը տրամադրենք կուռի երրորդութիւնը։ Կազմակերպութիւն, միջոց, զէնք եւ դրամ։ Տերսիմ իր մարտական ուժով և ռազմական իր անառիկ դիրքով հազարներ կ'արժէ քան օտարէն աջակցութիւն ակնկալելու մեր սին յոյսերը։

Այդ եղաւ իմ համոզումս երբ դիտեցի քիւրտ ժողովուրդին մէջ իմ գտած շօշափելի իրականութիւնները...։ Տերսիմ գործակից ընել հայ դատին՝ արդարեւ մեծ զոհողութեան կը կարօտի։ Բայց անգամ մը որ ան համոզուի և իր խօսքը տայ, կարելի է բացարձակապէս վստահիլ իրեն։ Տերսիմ խորհրդարաններով չի կառավարուիր, և ո՛չ ալ փոփոխումի հաւանականութիւն ունեցող դաշինքներով։ Ան՝ կը կառավարուի այնպիսի պետերով՝ որոնք տէր են աւանդական օրէնքներու։ Իշխանութիւնը հոն ցկեանս է և քաղաքականութիւնը ժառանգական։ Երբ կը տրամադրուի այդ ժողովուրդին դրամ, մաս-

նաւէտ ու զէնք, ան կը լծուի մեր դատին։ Ան կը խոստանայ և իր խոստումը ուխտի համազօր է և կը մեռնի ու չի դրժեր իր խօսքը...։ Ահա իմ տպաւորութիւնը Տերսիմի մասին՝ երբ կը բաժնուէի անկէ։

Մարտ 28 —

«Աքչէ տաղ եմ, Մելիտինէի շրջանը։ Այս վայրը ճիւղն է Տաւրոսի մեծ լեռնաշղթային որ մխրճուած է դէպի հիւսիս փոքր հայքի երկայնքին, հասնելով մինչեւ Տիվրիկ—Ակն—Արաբկիր։

«Ինչպէս Տերսիմ, Աքչէ տաղ եւս դարերէ ի վեր լճացած կ'ապրի։ Քիւրտ զանգուած մը միեւնոյն կրօնքով, բարքերով ու պայմաններով, շարունակութիւնը Հայաստանի հին լեռնականներուն։

«Աքչէ տաղ, սակայն, Տերսիմէն կը տարբերի։ Ան ենթակայ է պետութեան մշտական հսկողութեան։ Իբր արդիւնք պետական քաղաքական էնթրիկներու, այստեղի քիւրտը կրօնապէս բաժնուած է երկուքի, իմամ Աքչէ տաղ-ցին և Աղանդաւորը։ Բաժանում՝ որ խորապէս ազդած է իր քաղաքական ուղղութեան վրայ, մշտական կռիւներով եղբայր եղբօր դէմ։

«Մելիտինէի առաջնորդ սրբազանը գիս ծանօթացուց քաղաքի երեւելիներէն շատերու հետ և հիւրասիրուեցայ Սերոբ աղա Կէօզիւբեանէ։ Նշմարեցի որ, այդ քաղաքին մէջ ինէ առաջ գիտակցութեան շարժում մը գոյութիւն առած էր և հիւրընկալուած տունս ինքնաբերաբար գաղտնի կազմակերպութեան մը կեդրոնավայրը դարձած էր։

«Այս բանը չծածկեցին ինէ, և ես բնականաբար քաջալերեցի։ Այդ կազմակերպութեան պարագլուխներն էին, Սերոբ աղա, իր երէց զաւակը Կարապետ, Պաղտօեան, Միքայէլ Թէրզի Մանուկեան, Յակոբ Խըլըքէշիշեան— հայրը բանտարկեալ Խոսրով և տղքն. Միքայէլ— Յովհաննէս Պէննէեան և յայտնի զինա-

գործ Մարտիկեան եղբայրները, որոնք տեսակ մը զինակցական կապ եւս հաստատած էին Աֆչէ տաղ-ցիներու հետ։ Ես համոզուեցայ թէ Աֆչէ տաղ մեր իտէալին ծանրութեան, Չէյթունի անբաժան բախտակիցն է. երկուքը զիրար կը լրացնեն, ապահովելով մէկզմէկ։ Արդ՝ ապահովելու համար Չէյթունի շարժումը, պէտք է զինակցիլ իրարու հետ։ Իմ այս ուսումնասիրութիւնս կը պարտիմ Կէզիւրեան ընտանիքի պետերուն, որոնք խնամիական կապ ունին Աֆչէ տաղ-ցիներուն հետ։

«Ինծի պիտի ընկերանար Սերոբ աղայի որդին Կարապետ։ Պէտք էր սպասէինք ցեղապետին Հարուն օղլիներու տան, որ այդ օրերը պիտի գար ուխտի Ս. Լուսաւորչայ վանքը։ Շատ հետաքրքրական էր այս ուխտագնացութիւնը։ Ինձ պատմեցին թէ ցեղապետ Փիչօ Հասան, հակառակ 22 տարիներէ ի վեր ամուսնացած ըլլալուն, զաւակ չէր ունեցած և թէ՝ նախորդ տարուայ իր ուխտագնացութեան օրէն, ունեցած էր Լուսաւորչանուէր արու մանկիկ մը, որուն տարեկիցին առթիւ գոհունակութեան տուրքն էր որ պիտի մատուցանէր իր այս երկրորդ ուխտագնացութիւնով։ Քիւրտ զանազան ցեղերու յարգանքն ու հաւատքը դէպի հայ սուրբերը՝ ինծի ծանօթ էին, բայց այդ իրապատկերին ականատես ըլլալ՝ աննախընթաց հաճոյք մըն էր։

Հետեւապէս անհամբերութեամբ յաջորդ օրը կը խառնուիմ անոնց կարաւանին, ու մինչ կը քալեմ՝ այլեւայլ մտածումներ՝ իրենց տողանցքը կը կատարեն մտքիս մէջէն։

Երկու զրկուած ու տասանորդուած ժողովուրդներու, հայ և քիւրտ պատմութիւնն է որ կը ցցուի դէմս։ Պատմութիւն մը որուն մշուշին մէջ որոշապէս կը նշմարես այս երկու ժողովուրդներուն նոյն ծա-

գումը, եղբայրութիւնն ու համարիւնութիւնը։

«Վկայ՝ այն իրականութիւնը որ կը շարժէր աչքիս առջեւ։ Եթէ այսօր քիւրտ ճանչցուած Փիչօ Հասան իրապէս օտար մըն է, հապա ինչո՞ւ այս ուխտագնացութիւնը դէպի հայ վանք մը, Քրիստոնեայ հաւատաւորի մը բոլոր ջերմեռանդութեամբ։

«Յուզումով կը դիտեմ ցեղապետը, իր մայրն ու կինը, որոնք իրենց ուխտին և աղօթքին նուիրուած բոկոտն կը քալեն, հակառակ անոր որ, իրենց հետ ունէին ձիերու լաւագոյնն ու ազնուագզիները։ Կը հասնինք վանք, ուր ամէնքն իսկոյն կ'երթան ծնրադրել խորանին առջեւ, երկիւղած ու լալագին, իրենց հոգիներէն բղխող ճշմարիտ վերացումն ու երախտիքը թափելով պարգեւատու Սուրբին առջեւ...։

«Եթէ անոնք հայ չէին՝ այսօրուան քիւրտ պիտակին տակ ապաստանած, ուրեմն ո՞րմէ և ո՞ւր սորվեցան խաչն ու խաչակնքելը։

«Քրիստո՛ս քու խաչիդ ղուրպան, Մարիամ մա՛յր քու շնորհիդ ղուրպան, Ս. Գրիոր հա՛յր քու զօրութեանդ ղուրպան», ահա այն աղօթասացութիւնը զոր անոնք կը կրկնէին անդադար, կ'արտասանէին հաւատքի այնպիսի շեշտով, որոնք կը մատնէին փոթորկող սրտերու բոլորանուէր զգացումները։

«Ամբողջ գիշեր մը անոնք մնացին իրենց այս վերացումին ու պաշտամունքին մէջ։

«Մինչ ես, տարուած այդ գեղատեսիլ պատկերով ու վանքին տոհմային յիշատակներով, ներքնովին կը հրճուէի այն հեռապատկերին առջեւ որ կը յայտնուէր ինծի։ Արդարեւ զէնքի և կռուի նուիրուած այս ժողովուրդին մէջ, գիտակցութեան սերմեր ցանել և անոնց շահերը հաշտեցնել մերիններուն հետ, շատ աւելի նպատակայարմար չէ՞ր քան այն

մուրացկան քաղաքականութիւնը որ ազգովին կը խորհուի տանիլ արտասահմանի մէջ։ Ինչու՞ թողուլ որ ան մեզմէ հեռու մնայ ու տարուի հասարակաց թշնամիին էնթրիկներէն, դառնալով ոճիրի գործիք անոր ձեռքը։

«Ուխտի արարողութենէն վերջ կը պատրաստուինք մեկնիլ։ Ճամբու ընթացքին, տաք խօսակցութիւն մը կը ծագի իմ և ցեղապետին միջեւ, որ կը յանգի ինքնածին մտերմութեան։ Կը խօսինք զանազան հարցերու շուրջ, որոնք կը շահագրգռեն մեր երկու ցեղերը, անոնց անցուցած տխուր կեանքը, անմարդավայել վիճակը, տիրապետող ցեղին շահատակութիւնները, որոնք անտանելի դարձուցած էին մեր երկու ժողովուրդներուն գոյութիւնը։

«Փորձ մ՚ըրած ըլլալու համար, խօսք կը բանամ պետական ուժերու և յաղթանակներու մասին, եզրակացնելով թէ մեզի կը մնայ խիստ շրջահայեաց ու օրինապահ ըլլալ, գրաւելու համար տիրող ցեղին համակրութիւնը։

«Փիչօ Հասան, լեռնականի լրջութիւն յայտնող ժպիտն երեսին, խորունկ ակնարկ մը նետելով ինծի, կեցաւ պահ մը, և դնելով իր աջ ձեռքը կուրծքիս վրայ ու առինքնող նայուածքներ ուղղելով աչքերուս, յանկարծ ընդմիջեց, «Քիվրաս, ինծի նայէ՛, դուն այդ արտայայտութեանդ մէջ անկեղծ չես։

«Հայ ազգին մարտիրոսագրութիւնը ինծի ծանօթ է, երբ հայ պէտք չէ այդպէս արտայայտուիս...»։

«Իսկոյն մեղանչողի մը երեւոյթն առի, զգալով թողած անախորժ ազդեցութիւնը. իմ կարգիս բռնեցի կուրծքիս վրայ դրած իր ձեռքը, ներողութիւն խնդրեցի և, «Կը հիանամ, քիվրա, պատասխանեցի, ձեր խորաթափանց տեսողութեան վրայ», աւելցնելով թէ, թերութիւնը իմս չէ, այլ տիրող ռէժիմին սարսափե-

ցնող ազդեցութեան արդիւնքը։ Ու դարձեալ զայն խօսեցնելու նպատակով կը յարեմ, «բայց քիվրա՛, ի՞նչ օգուտ ծնած է դարերէ ի վեր ըմբոստ բայց մեկուսացած ըլլալէն, ինչպէս կ՚ընէ քիւրտ ցեղը. չէ՞ որ այդ ուղին չէ կրցած ձեր ցեղը հասցնել լաւագոյն վիճակի մը և որ միշտ ալ մնացած էք կեղեքուած, թշուառ ու անմշակ, մինչ օրինապահ քաղաքացիական կեանք մը թերեւս տնտեսապէս ու մշակութապէս պիտի բարձրացնէր քիւրտը»։

«Ան կանգ առաւ և այս անգամ աւելի վշտախառն ու բողոքող արտայայտութիւնով մը յարեց. «Ջէ՛, քիվրա՛, ոչ այդ զարգացումը և ոչ ալ այդ կեանքը պէտք է իմ ցեղիս, որուն օրինակը դուք հայերդ էք որ կու տաք։ Արդեօք կը մոռնա՞ք ձեր հարուստներն ու մտաւորականները, որոնք շատ անգամ տասնեակ տարիներու տքնաջան աշխատութեան արդիւնքն են ու միշտ կը զոհուին ակնթարթի մը մէջ, կամ կը փճանան բանտերու խորն ու եաթաղաններու տակ։ Այս երկրին մէջ օրէնքը անուանական է և տիրողը քաղաքական ողջմտութենէ զուրկ և անխիղճ է», Ու իր բառերուն հնչումին մէջ աւելի կտրուկ շեշտ մը դնելով՝ վարդապետեց։ «Մարդուն կեանքը բնական շնորհ մըն է, ան իրաւունք ունի ապրելու ազատօրէն և անկաշկանդ՝ համաձայն իր կամքին։ Ժողովուրդ մը որ ազնիւ մտածումներ ու բարձր տեսլական ունի և կը մնայ հաւատարիմ իր արիւնին և աւանդութիւններուն, այդ ժողովուրդը գիտէ զոհաբերուիլ և ապրիլ, հոգ չէ թէ աղքատ և մերկ, բաւական է որ իր հայրերուն պատմութեանը չի դաւեր»։

«Ես կը զգայի անոր այս խօսքերուն անկեղծ ոգին, որ կատարեալ վստահութիւն ներշնչած էր ինծի։ Սկսայ աւելի բացուիլ և անվերապահօրէն խօսիլ։ Բացատրեցի թէ հայ զանգուածը պէտք չէ չափել

շուկայի մարդոց հետ որոնք խաթարուած ու այլասերուած են, թէ գոյութիւն ունի հայ դասակարգ մը որ գիտակցութիւնն ունի տիրող քաղաքականութեան և մտահոգուած է անոր աղէտալի հետեւանքներովը, և թէ ինքս մաս կը կազմեմ անոնց և անոնց անունով խօսելու մէջիան ունիմ հայ եւ քիւրտ իրարհասկացողութեան մը և համագործակցութեան մը կարելիութիւններն ու հիմունքները քննելու»։

«Այս յայտնութեանս առջեւ Փիչօ Հասան անակնկալ ցնցում մը ունեցաւ, ու բացագանչեց. «Հայ և քիւրտ իրարուհասկացողութի՛ւն...։ Ատիկա իրապէս հիանալի ու երջանկաբեր դէպք մը պիտի ըլլա՛յ մեր երկու ժողովուրդներուն համար։ Ու ժպտադէմ կախուած իմ շրթներէս, անկէ հաստատական բառ մը լսելու տենչով հարցուց, «դուք հայերդ կը գնահատէ՞ք քիւրտը և անոր ուժը...։ Իմ պատասխանս հաստատական է։ Խօսակիցս գոհ երեւոյթ մը առնելով շարունակեց. «Քիվրա՛, այն տխուր երեւոյթը զոր պարզեցիք շուկայի հայերու մասին, մեր ալ վէրքն է, մեր մէջ ալ կան խառնածիններ, որոնք կը խաբուին ու կը շլանան խորամանկօրէն բաժնուած պաշտօններէ, բարձրագոյն շնորհներէ և կը խաչաձեւեն մեր ալ դիմադրական ոգին։ Քիչ չեն մեր մէջ ալ պէյեր ու շէյխեր, որոնք մոլեռանդ իսլամ են դարձած՝ մոռնալով իրենց պապենական հաւատքը և դարձած են մէկ մէկ կողոպտիչներ», և դառնութեամբ եզրակացուց, «բայց պէտք չէ յուսահատիլ, այդ բանը մեր դժբախտութիւնը պիտի ըլլայ։ Պէտք է գերագոյն ջանք՝ կազմակերպուելու, մեր ժողովրդական խաւերը դաստիարակելու, արգիլելու համար որ մասսան չենթարկուի մեր մէջ գոյութիւն ունեցող այդ վատերուն, մինչեւ որ գայ զատումի օրը»։

«Վայրկեանը թոյլատու էր, ես օգտուելով անոր այս տրամադրութենէն, հիացումի խօսքերէ ետք, հարցուցի, «քիվրա, ի՞նչ է ձեր կարծիքը մեր և ձեր դրութեան մասին, և կամ աւելին, նոյնութիւն մը չէ՞ք գտներ մեր և ձեր ճակատագրին և շահերուն միջեւ։

«Փիչօ Հասան, դարձեալ մտածկոտ ու չափ տալով իր մօրուքի քուլաներուն, խոր սեւեռում մ'ունեցաւ դէպի ինձ, կ'երեւի փորձեց չափել իմ անկեղծութեանս խորութիւնը, ու յարեց։ «Քիվրա՛, քիվրա՛, ո՞ւր տեսնուած է այն ցրտութիւնը զոր մենք ցաւով կը դիտենք, որ գոյութիւն ունի մեզի նման եղբայր ու բաղդակից երկու ժողովուրդներու միջեւ։ Մեր շահերը ոչ միայն հաշտ են իրարու, այլ նաեւ մին միւսը կը լրացնէ, դուք կը կարծէք թէ մենք կ'անգիտանա՞նք մեր պատմութիւնը։ Բայց ի՛նչ օգուտ, հասարակաց թշնամին խորամանկ է և կ'օգտագործէ մեր երկու ժողովուրդներուն ալ տգէտ խաւերը։ Հարեւանցի ակնարկ մը հին դէպքերուն և մեր ներկայ վիճակին վրայ, և ահա կը դիտուի որ մենք կը նմանինք գերիի և կը տառապինք հաւասարապէս, անոր համար որ տիրողին ընդհ. քաղաքականութիւնը կ'անգիտանանք և տխմարօրէն կ'ընդառաջենք անոր ցանած ատելութեան սերմերուն»։

«Փիչօ Հասան, խօսուն տատրակ մը դարձած էր. կը խօսէր անվերջ, ու ես հաճոյքով մտիկ կ'ընէի։ Իր հետեւեալ յայտարարութիւնը երբեք պիտի չմոռնամ.

«Մենէ շատերը կ'այլասերին ու կը դառնան հեղինակը կարգ մը ոճիրներու, որոնց զոհն էք հայերդ. ձենէ շատեր այդ բանը կը վերագրեն բովանդակ քիւրտերուն, ինչ որ արդար չէ։

«Այդ ոճրագործները, մեր ալ ոճրագործներն են ։ Քիւրտերը, քիւրտեր ալ կը սպանեն ։

«Բայց ինչո՞ւ դուք չէք միանար մեզի երբ մենք կ'ընդվզինք և կ'ուզենք չարիքը մէջտեղէն վերցնել» ։

«Ի զուր կը փորձեմ ընդմիմախօսել իր արդար այս մեղադրանքներուն, ան չէր դադրեր խօսելէ ։ «Հոգ չէ․ եթէ հայերդ չէք ուզեր կռուիլ, ես ըսի թէ մենք զիրար կը լրացնենք, եթէ դուք չէք ժառներ արիւնի ուղին, մեզի ձգեցէք զայն, մենք ալ շուկայի մեղկ կեանքէն չենք ախորժիր ։ Դուք շուկան մնացէք, մենք լեռը․ դուք օգնեցէք, մենք կը կռուինք ։ փոխադարձ աջակցութիւն և այդ համակցութիւնով միայն կրնանք ձեռք բերել մեր միացեալ ազատութիւնը ։

«Գիտակից ցեղապետին հետ իմ այս խօսակցութիւնս այնքան շահեկան էր որ ինձ համար երբեք ըզգալի չեղաւ ճամբու ձանձնոյթն ու հեռաւորութիւնը ։

«Հասած էինք արդէն իրենց արծուեբոյնը, Գասըմ Օղլու-ներու իշխանական գիւղը ուր գիշերեցինք ։

«Ընկերոջս առաջին գործը կ'ըլլայ քանի մը օրուան մէջ պատրաստել ~~[illegible]~~ X և կարգադրել գաղտնի տեսակցութիւն մը Աֆչէ տաղի Տէտէին և իշխանին հետ ։

«Կիրակի առաւօտ մըն էր, կանուխէն ձիերով կ'առաջնորդուինք գիւղէն հեռու վայր մը, «Թազակ» լերան կիրճերուն մէջ հոսող վճիտ ջուրի մը ադբեւրակը ։ Այդ օրն արդէն պիտի բաժնուէի Աֆչէ տաղ-էն, ուր մնալս կարելի չէր, խլամ Աֆչէ տաղ-ցիները նըշմարած ըլլալով իմ այցելութիւնս ։

Քիչ վերջ կը հասնէին հրաւիրեալները, 80նոց ալեհեր ծերունի մը՝ կրօնապետ Իպրահիմ Տէտէ,

X [illegible]

Գասըմ Օղլուներու պետ իշխան Իպրահիմ աղա, մեր ճամբու ընկերը Փիչօ Հասան աղա ։

«Հաւաքոյթը որքան ժողովի մը, նոյնքան և խնջոյքի մը երեւոյթն ունէր ։ Ծառաներ ճոխ սեղան մը պատրաստելու վրայ էին, աւանդական ոչխար մը կը խորովուի անկիւն մը, մինչ մենք բոլորուած, կ'ողջագուրենք զիրար, հին մտերիմներու անկեղծութեամբ մը ։

«Անոնց փափաքին համաձայն, նախ ես խօսք կ'առնեմ և ընդերկար և խորաքննին կը պարզեմ նըպատակը իմ առաքելութեան և կը բանաձևեմ ու պայմաններ կ'առաջարկեմ ։ Պահը խորհրդաւոր է ։ Անոնք կ'իւրացնեն իմ բոլոր խօսքերս ու պայմաններս ։ Իրենք ևւս կը փոխադարձեն, ծանրանալով նոյնպէս հայ և քիւրտ շահերու և ճակատագրերու նոյնութեան վրայ ։ Տէտէն, հին օրեր ապրած մարդ, խոհական լրջութեամբ և հպարտութեամբ յիշեց Զէյթունը ու անոր հերոսական փառքերը, մատնանշելով անոր ռազմական յարակցութիւնը Աֆճէ տաղի հետ ։ «Երբ այս երկուքը միասին ըլլան Թուրքին գործը կը լմըննայ» ։ Համաձայն էինք․ ես ալ ընդունեցի որ Զէյթունը կապուի Աֆճէ տաղի հետ ։

«Իրիկուան կողմ երբ հասած էինք Կեավուռ կէչիտի արահետը և կը պատրաստուէինք բաժնուիլ, Տէտէն դարձեալ խօսք առաւ և խօսեցաւ իր հրաժեշտի խօսքերը ։

«Հայրենակիցնե՛ր, գոչեց ան խրոխտ ձայնով մը, այն վայրը ուր այս պահուս կը գտնուինք, պատմական վայր մըն է, որ կը վկայէ և կը լրացնէ մեր այս օրուան ուխտի փաստերը ։

«Այս կիրճը կը կոչուի Կեավուռ կէչիտի, ձեզի ծանօթացնելու համար զայն պէտք է յիշեմ 1810ի քիւրտ և Թուրք գոտեմարտը ։

«Թրք. բանակը Արաբ պաղտատի փաշայի հրամանատարութեամբ կը պաշարէ Ագճէ տաղը՝ բնաջնջելու համար զայն։ Իմ ցեղիս մարտիկները, յամառ ընդդիմութիւնով մը, հերոսական կռիւներ մղելով, Թրքական այդ ձեռնարկը կը ձախողեցնեն։ Օսմանեան բանակին պետը ճարահատ՝ կը դիմէ Զէյթունցիներուն, անոնց օգնութիւնով փրկելու համար վտանգուած կացութիւնը։

«Զէյթունցին, չեմ գիտեր ի՛նչ բանէ դրդուած, կը միանայ օսմ. փշրուած բանակին և այս կիրճէն ներս խուժելով՝ արիւնի և աւերի կը մատնեն մեր հողն ու ժողովուրդը։ Ահա թէ ինչո՛ւ այս կիրճը յիշատակարան մըն է, իր անունով ու այդ անմոռանալի տխուր դէպքով»։ Ու հառաչ մ'արձակելով շարունակեց. «այսօր երբ անցած են տխրութիւն պատճառող այդ օրերը և ժամանակը երևի գիտակցութեան բերած է մեզ, բարեդէպ զուգադիպութիւնով մըն է որ նոյն այս պատմական վայրին վրայ հայ և քիւրտ եղբայրակցութեան մը խօսքը կ'ըլլայ»։ Ու վերջացուց իր խօսքը աւելցնելով. «Ձեզի հետ տարէք իմ սրտաբուղխ ողջոյններս և ըսէք հայ եղբայրներուս թէ այս կիրճը տխուր անցեալի մը տխուր վկան եղած է, անկէ վերջ թող ըլլայ յուշարձանը հայ և քիւրտ եղբայրակցութեան»։

«Ես ամօթը երեսիս՝ չէի կրնար նայիլ Տէտէին ալեզարդ դէմքին և կը խորհէի մեր մէջ կրկնուող պատմական սխալներուն վրայ. չկրցայ համբերել ու «Տէտէ՛, ըսի, այս յիշատակարանին համընթաց շատ են այս երկրին մէջ այն յիշատակարանները որոնք Զէյթունցիներու այդ ձախող ընթացքը կը յիշեցնեն, ուր զոհը հայն է իսկ սխալուողը քիւրտը։ Թրքական եաթաղանը երբ գործած է, երբեք խտիր չէ դրած միջոցներու մէջ, փոխն ի փոխ շահագործելով

կամ ջարդելով մէկը կամ միւսը»։ Ես ոգեկոչելով երկու ցեղերու անցեալի կարգ մը փառաւոր դրուագները, կ'աւելցնեմ. «ընկերնե՛ր, վերադառնանք այլևս մեր պատմական փառքի օրերուն, երբ այս հողը մերն էր, ու անկախ. ուր մեր երկու ժողովուրդները անբաժան էին ու կ'ապրէին անխտիր իբր Հայաստանցի ու կը վայելէին մարդկային և քաղաքացիական բոլոր իրաւունքները։ Մոռնանք գերութեան շրջանի մեր սայթաքումները և միացած ուժերով ցցուինք հասարակաց թշնամիին դէմ»։

«Հուրրաներով պատասխանեցին ինծի և շատ ուղիղ տպաւորութեան մը տակ կը բաժնուինք իրարմէ։

1881 Մայիս 5

«Պեհեսնի ենք, Կիլիկեան պատմական Պեհեսնին բերդաքաղաքը։ Կը հիւրընկալուիմ Տէր Խաչեր հօր կողմէ, ալևոր ծերունի մը որ իր գերդաստանին ութերրորդ շառաւիղն է, ժառանգականօրէն, իբր քահանայ ազգին ծառայող։ Գերի ժողովուրդի մը խեղճուկ քահանան, որ իր հօտին հետ մոռցած իր մայրենի լեզուն, թութակօրէն գոց է սորված Մաշտոց, Աւետարան ու Ժամագիրք և քահանայութիւնը իբր արհեստ ի գործ կը դնէ։ Յաջորդ օրը կը ծանօթանամ այդ շրջանին մէջ անուն հանած հայու մը, Մահ. Առաքել խանզատի հետ որ ծագումով Պարսկաստանցի՝ և որդին է Մակուի խաներէն Լևոն խանի և եղբայրը Ազատ խանի։ Ան՝ իր ծախքո՛վը շինած է այն փառաւոր եկեղեցին ու դպրոցը ուր իջևանած եմ. ինձ պատմեցին թէ բարերար այդ ծերունին, Թրք. նախանձը չգրգռելու համար շինել տուած է նաև մզկիթ մը որուն ճակտին գրուած է իր յիշատակարանը։ Իմ ծանօթացումս իրեն հետ խիստ օգտակար եղաւ։ Ան իւրացնելով իմ այցելութեանս

նպատակը, տուաւ ինծի դիւրութիւններ՝ յանձնարարելով զիս այդ շրջանի քիւրտ ցեղապետներուն։

«Վերանորոգուած ուժով կ՚անցնիմ Եփրատի հովիտը և Քեասունի շրջանը, ուր կը շրջիմ՝ Մշեցի կտրիճ Ջաղացպան Սագօն ինձ ընկեր ունենալով։

«Կ՚այցելեմ աղաներու տուներն ու վրանները։ Քեասունի դաշտը ունի բազմաթիւ գիւղեր, զուտարիւն քիւրտ բնակչութիւնով մը որ կրօնապէս բաժնուած է երկուքի. մէկ մասը, Ազճէ տաղ-ցի քիւրտին պէս, իսլամացած է ու այլասերած, կռթնելով պետութեան քաղաքականութեանը, իսկ միւսը, պահելով իր պապենի հաւատքը կը դիմադրէ հալածանքներու՝ վստահելով իր ուժին։ Աղանդաւորները ստուարաթիւ են մանաւանդ ամրան, երբ եկուորները կը շատնան, որոնք կու գան ամառանոց իրենց հօտերով ու նախիրներով։

«Կ՚ընտանենամ այս ժողովուրդին, կը համակրիմ, քննելով անոնց բարքերն ու սովորութիւնները, հաւատալիքն ու բարոյականը ու կը յանգիմ այն եզրակացութեան թէ, այո՛ կայ իրանական շառաւիղէ սերած քիւրտ ցեղ մը, որ իր արիւնով ու դիմագծով կը կազմէ ամբողջութիւն մը, բայց այս օրուան քիւրտ ճանչցուած զանգուածը մաս չի կազմեր այդ ամբողջութեանը։ Անոր մէջ ձուլուած կամ խառնուած կայ նաև ստուար թիւ մը, որ անտարակոյս իր կրօնին ու աւանդութիւններուն հաւատարիմ մնացող ճիւղն է։ Հայաստանի բաղկացուցիչ տարրերէն գիւացիներ ու լեռնականներ են՝ որոնք Հայաստանի քաղաքական անկումի փաստին առջև, արշաւանքներէ ազատելու համար, ապաստանած են մեր աշխարհի անմատչելի բարձրաւանդակները։

«Քննելով քիւրտ ճանչցուած այս ժողովուրդին կենցաղն ու աւանդութիւնները, կը տեսնուի հին այլազանութիւններու խմբաւորում մը։ Հեթանոս Հայաստանցին, քրիստոնեայ Հայաստանցին և ոչ-հայ բարքերու խառնուրդ մը՝ կազմած են այսօրուան քիւրտերը։ Այս խառնուրդին եկած աւելցած է նաև իսլամ տիրապետութեան դրոշմը, թրքական մոլեռանդութեան ախտավարակ նշաններով։ Այս ամէնը այսօր կը յորջորջուին քիւրտ և եկամուտ կամ այլասերած տարրերու գործած չարիքներուն եւ պատասխանատու կը մնայ հաւաքականութիւնը։ Զտարիւնը անխաթար բնիկն է հին Հայաստանի լեռնականին որ ունի աւանդական իր անգիր պատմութիւնը, ընտանեկան ուրոյն կեանք մը, բարոյական ըմբռնումներ և նկարագիր մը որոնք հին Հայաստանցիին ինքնատիպ յատկանիշներն են։ «Ան շատ բծախնդիր է և իր այդ յատկանիշերը պահելու համար պատրաստ է զոհաբերութեան։

«Եթէ մէթոտիկ աշխատանքով կարելի ըլլայ գիտակցութեան բերել զայն, տալով անոր գիրք ու գրականութիւն, արդարև հրաշքի թուական մըն է որ պիտի բացուի մեր առջև։

«Արևելքի խորը հայը մինակ չէ. ունի համարիւն, բաղդակից, շահակից հարեւաններ, պէտք է խոր գիտակցութիւն և աշխատանք, սիրոյ աւիշը ներարկելու համար անոնց մէջ, այսօրուան ատելութեան տեղ, որուն պատասխանատու է հասարակաց թշնամին, բայց նաև պատասխանատու ենք մենք, մեր անգիտակցութեամբ։

«Թրքական իշխանութիւնը, վերահասու Արեւելքի մէջ ապրող ցեղերու փոխ յարաբերական կապին, գիտցած է հետևիլ զանոնք իրարմէ բաժնող քաղաքականութեան մը, իր կրօնական մականին տակ հաւաքեր է տարրեր, որոնք մոլեռանդութեան

քոյներ են կազմեր և հոն ապրող միակ քրիստոնեայ տարրը, իրաւական տէրը այդ հողին, նշաւակ է դարձեր այդ տարերուն յարձակումներուն։

«Արեւելքի այդ հողամասին վրայ, խլամ խուժանը, երբ կը նկատէ կեավուրին (հայ) ինչքը, պատիւն ու կեանքը։ Ուր որ գացի, միշտ նոյն տխուր պատկերին է որ ականատես եղայ. — Աւարառութիւն, հալածանք, առեւանգում, սպանութիւն — պատկեր՝ որուն հերոսն է այս խէնէշ խլամ խուժանը, որ սարսափն եղած է հայոց աշխարհին։

«Ահա նմուշ մը հայուն ենթարկուած զուլումին, որ իր ահաւոր ողբերգութեամբ կը ցնցէ մարդկային ամէ խիղճ։

«Սառնօրէն իրական է, որուն գլխաւոր դերակատարն եմ ես։

«Սուրփաչ (Ս. Խաչ) ըսուած գիւղէն հեռանալէ ետք, Նուշաւանի (Փայէմճէ) գիւղացիներուն հանդիպեցայ, որոնք գիւղէն հեռու վրանները եկած էին։ Մեր այցելած վրանը ցերեկուան աշխատանքի պատճառաւ գրեթէ դատարկ էր։ Ամէնքս յոգնած՝ ընկողմաներ էինք։ Ես անքուն՝ հին յիշատակներս կը քրքրէի, հեռուն թողած սիրելիներս կ'երազէի և պանդուխտի հոգիս կը ճնշուէր կարօտի ցաւերով։ Վրանը նեղ կու գար, ոտքի ելայ ու անոր մէկ բացուածքէն սկսայ դիտել առջևս տարածուող դաշտերու գեղեցկութիւնը, այսպիսով կը յուսայի մխիթարութիւն գտնել...։ Քիչ վերջ, նայուածքներս կ'իյնային մեր դիմացը գտնուող վրանի մը վրայ, որուն խորհրդաւոր ձևը հետաքրքրութիւնս գրաւեց։ Հիւսուած էր ան՝ համակ սև այծի մազէ, բոլորաձև և այնքան փոքրիկ էր որ յատնի էր թէ մանաւորի մը կը պատկանէր։ Ոչ ոք զիս կը տեսնէր։ Գողունի քայլերով մօտեցայ այդ վրանին ու վեր առի անոր

ծայրը։ Հոն տեսայ զարդարուն խցիկ մը, մետաքսեայ ծածկոցներ, նաշխուն գորգեր և մնդուսէ բազմոցի մը վրայ ընկողմանած դեռատի կին մը, որ ծանր մտածումներու մէջ թաղուած կը թուէր։ Ան՝ այնքան տարուած էր իր մտածումներով որ չէր կրնար անդրադառնալ իմ ներկայութեանս։

«Պահ մը կեցայ այդ դիրքով մասամբ հրապուրուած ու հետաքրքրուած...։ Գաղտնի՜ք մը, ըսի, ինքնիրենս...։ Ո՞վ էր արդեօք այդ գեղուհին այս խորհրդաւոր մենարանին մէջ։

«Կը շարունակեմ դիտել զայն, որուն դէմքին վրայ, վերջալուսային այդ պահուն, կը ջանամ կարդալ ծանօթ թախիծ մը և տառապանքի խոր արտայայտութիւն մը։

«Կարմիր մնդուսէ բարձին վրայէն, ահա ան գլուխը վեր կ'առնէ, սակայն այնքան ուժասպառ է որ կը ստիպուի իր մէկ ձեռքը նեցուկ տալ իր շնորհալի գլխուն ու կը փորձէ նայիլ նեղ բացուածքէն, ուրկէ վերջալոյսի մթնշաղը ներս կը մաղուէր։ Յանկարծ մարմարի նմանող իր ճակատը կը դալկանայ, յոգնած աչքերուն լոյսը կը խաւարի ու գեղեցիկ դէմքը կը դառնայ վհատութեան պատկերը, ուր կ'արտացոլայ հրեշտակային հոգեվարքի մը պայծառութիւնը...։

«Բայց ահա յանկարծ կը շարժին իր շրթները և մելամաղձոտ ձայն մը, երկինքէն եկող մեղեդիի մը պէս, կը հասնի ինծի։

«Է՜... ի՞նչ ահաւոր զարմանք։ Կ'երգէր մանկամարդուհին իմ մայրենի լեզուովս, մղձաւանջի այնպիսի շեշտով, որ հազիւ կարող եղայ զսպել հոգիս պոռթկումն ու վրդովումը։

«Ա՛լ ատենն էր որ վրանէն ներս խուժէի։ Այլևս ծանօթ էի բովանդակ ողբերգութեան...։

Սեւանգուած հարսնուկ մըն էր ան...։

«Գահավէժ մուտքս վրանէն ներս, վերջ տուաւ երգի փանկերուն, ու մինչ ան սարսափի ճիչ մ'արձակեց..., «հայ եմ արտասանեցի»։

— «Փախիր, հեռաց ան, փախի՛ր, կը սպանեն թէ զիս և թէ քեզ»։

«Ես ալ կը կշռէի վայրկեանին ահաւորութիւնը։ Իրիկնամուտի պահն էր, ոչխարներու դարձի ժամը. քիչ վերջ, վրաններուն տակ կեանքը պիտի վերսկսէր։ Բայց ընդոծին ձայնը թոյլ չէր տար ինծ ո՛չ մնալ այնտեղ և ո՛չ ալ հեռանալ։

«Այդ ձայնը կը հրամայէր ինծի կատարել պարտականութիւնս։ Հայուհին պէտք չէր որ մնար այդ վրանին տակ։

«Գեղուհին մարած ինկած էր բազմոցին վրայ, միջոց չունէի օգնութեան փութալու։ Թղթիկ մը դրի անոր սառ. ափին մէջ ու հեռացայ, հոն գտնուող գաւաթ մը ջուրը սրսկելով անոր դէմքին վրայ։

«Վերադարձայ մեր վրանը ընկերներուս մօտ, որոնք մշեցի հայեր էին, ամէնքն ալ քաջ ու անձնուէր կտրիճներ։ Լուրջ խորհրդակցութեան մը լծուեցանք մինչեւ կէս գիշեր, և որոշեցինք պաշարման տակ առնել վրանները։

«Ընկերներէս Զաթօ՝ Սէրգօ և Թորոս, գիշերուան մութին մէջ յարձակեցան գոմերու վրայ, հարկադրելով տղամարդիկը ձգել վրանները և փութալ գոմերու պաշտպանութեան։ Մինչդեռ ես Մխօի հետ զէն ի ձեռին, կը մտնեմ ծանօթ վրանէն ներս և սպաննելով առեւանգիչ զապտիէն, ուսամբարձ կը փախցնեմ հայուհին, Հեղինէն...»։

Բժիշկին յուշատետրը կը վերջանար։ Ագարէկ մէկ շունչով աւարտած էր անոր ընթերցումը։ Երազէ մը արթնցողի երեւոյթն ունէր ան։ Կը շարունա-

կէր ապրիլ այն կեանքը զոր իրեն ցոյց տուած էր Փիլիկ, որուն առաքելութեան և անձին վրայ կատարեալ գաղափար ունէր այժմ։

ՀԵՂԻՆԷ ԿԸ ՊԱՏՄԷ

Հետեւեալ առտու մինչ արեւը զմրուխտային կանանչ հորիզոնէ մը կը բարձրանար, քիւրտ ցեղապետ հիւսէյինի հիւրերը արդէն բազմած էին վրաններու մօտ հոսող առուակին եզերքը՝ նախաճաշի համար։

Բնութեան մէջ, դալարագեղ բաց դաշտերուն վրայ, թովիչ բան մը կար։ Քաղքենի տաղտուկէն զզուած մարդոց համար գիւղական այդ պահը զմայլելիօրէն հրապուրիչ էր։ Շնորհալիներու ծնունդ տուող ներշնչումի այդ աղբիւրը, առինքնած էր հայորդիները։ Անոնք բոլորուած իրենց ծով ցաւերուն շուրջ, հին մտերիմներու անկեղծութեամբ, կը խորհէին ու կը խօսէին։ Տարիներու ընթացքին կուտակուած տառապանքը ծանրօրէն կը ճնշէր անոնց հոգիին վրայ։ Անոնք կը վիճէին ու ելք մը կը փնտռէին հայուն ազատութեանը համար։

Փիլիկ՝— այս էր անունը կեղծ բժիշկին— նոյնպէս հոն էր և իր կողքին՝ փրկուած Հեղինէն։

Հեղինէ կանացի գեղեցկութեան մարմնացումն

էր. անոր դէմքին վրայ կարմրող այտերը՝ պատկերն էին իր զգայուն հոգիին մէջ կածկլտող բորբոքումին։ Ի տես այդ էակին, անկարելի էր չզգածուիլ։ Ողբերգական արարածի մը դիւցազնուհին եղած էր ան… իսկ բժի՞շկը։ Ծերունին և Աղաբէկ, երկուքն ալ գիշերուան ժամերուն արդէն ճանչցած էին զայն։

Ան՝ համակ առնականութիւն էր և լի յեղափոխականի յատկութիւններով։

Լայն ճակատը որ կը ճառագայթէր իր դէմքին վրայ, թարգման կը հանդիսանար իր մտային կարողութեան։ Խիտ ու խիստ յօնքերու տակ պճլտացող անոր ածուխ աչքերը կը ցոլացնէին կամքին զօրութիւնը։ Վայելուչ երեւոյթը՝ պատկառանքի անբացատրելի տպաւորութիւն մը կը թողուր։ Փիլիկէն յետոյ, հասած էին նաեւ Զաթօ և իր կինը Մարօ, Սէրգօ, Թորոս և Մխօ, որոնք իրենց ամբողջ անձնուիրութիւնը խոպաս դրած էին Հեղինէի հերոսական ազատագրումի իրիկունը։ Յեղափոխական «բժիշկ»ը իր շուրջը բոլորուող այս գաղափարանուէր հայորդիներուն համակրանքէն խրախուսուած, որոշեց մտնել յեղափոխականի իր դերին մէջ և սկսաւ խօսիլ.

«Հայ եղբայրնե՛ր,

«Բիրտ ուժի և թալանի վրայ հիմնուած թուրանի տիրապետութիւնը, և նախապաշարումներու վրայ կառուցուած սուլթանական գահը՝ քաղաքակրթութենէ կը խորշին։ Անկարելի է հաշտեցնել մեր ցեղին խոյանքը յետադիմական ու բարբարոս ցեղի մը ձգտումներուն հետ…։ Ան չի կրնար մարսել մեր մշակութային թռիչքը, իր վճռական որոշումն է Հայաստանը առանց հայու թողուլ։

«Ճամբաներուն վրայ, ձորերուն խորը, բանտերուն մութ անկիւնը անշնչացող մեր նահատակներուն, հարէմներուն մէջ թաղուած մեր կոյսերուն

և հարսերուն, խաղաղութեան մէջ չնականօրէն, իսկ պատերազմներու ատեն աներկիւղօրէն գործադրուող զանգուածային ջարդերու պատմութիւնը՝ այդ անողոք որոշումին անուրանալի փաստերն են։ Բայց հայ ազգը, մեռնելու միտք չունի. կ'ուզէ և վճռած է ապրիլ։ Ահա այս է որ կ'ուզենք ըսել մեր եղբայրներուն ու քոյրերուն։ Զմեռնիլ ուխտող հայ երիտասարդ մըտաւորականութիւնը, հայ քաղաքացին ու գիւղացին, մենք ամէնքս, միթէ թոյլ պիտի տա՞նք որ մեր թշնամիին եաթաղանը իջնէ մեր գլխուն, թէ ոչ պիտի վճռենք դառնալ դէպի մեր ցեղին բունը, մեր արիւնին հարազատութեամբ և մեր անցեալ ու ներկայ նուիրականութիւններով զօտեպնդուած, դիմագրաւելու համար մահացու հարուածը»։

«Զէ՛, աղաղակեց ձայն մը, որ ծերունի Խանազատինն էր, չէ՛, պարզեցէք դրօշը և մենք ամէնքս զայն բարձր պիտի բռնենք»։ — Ամէ՛ն, աղաղակեցին բոլոր ներկաները, մինչ յեղափոխականը, խորապէս զգացուած, այլեւս չէր կարող շարունակել իր խօսքը ու կը բաւականանար աւելցնելով։

— Երդնո՛ւնք…։

— Կ'երդնունք, գոռացին բոլորը միաբերան։

Այս ուզիչ պահէն քիչ վերջ, յեղափոխական գործիչը խնդրեց Հեղինէէն ըսել իր առեւանգումին պատմութիւնը, ունկնդիրներու մէջ առաւել եւս վառելու համար վրէժխնդրութեան բոցը։

Խէնէշ կիրքերու աքցանին մէջ բռնուած ու լլկուած հազարաւոր հայ աղջիկներու պատմութիւնն էր զոր պիտի ընէր Հեղինէ։ Ունկնդիրները իրաւամբ հետաքրքիր էին լսել զայն, զոհին իսկ բերնէն։ Փիլիկ առաջնորդեց Հեղինէն ու տարաւ այնպիսի տեղ մը ուր ոչ ոք կարող չըլլար զայն տեսնել։ Այդ տեղէն պիտի խօսէր Հեղինէ որպէսզի չընկճուէր այն ամօթ-

խածութենէն որ հայ աղջկան տոհմիկ առաքինութիւնն է։

Քիչ յետոյ լսուեցաւ Հեղինէի դողդոջուն ձայնը, որ հետզհետէ շանթի մը պէս պիտի մտնէր բոլորէն ներս, զանոնք հրավառելով վրէժի ու ատելութեան մրրիկներով։

«Խարբերդի Խ. գիւղի Տէր Վրդանէս քահանային միակ աղջիկն եմ։ Մայրս Աննա, նոյնպէս Խ. գիւղէն, հօրս հետ ամուսնացած է երբ հայրս հոն գացած է եբրեւ ուսուցիչ։ Ըլլալով ծնողքիս միակ զաւակը, անոր բացառիկ խնամքին ու գուրգուրանքին առարկան էի։

«Հայրս, ամէն երեկոյ, սովորութիւն ունէր ինձ սովրեցնել իմ մայրենի լեզուս, որուն մէջ բաւական յաջողութիւն ստացած ըլլալուս համար, սիրելի դարձած էի գիւղի կանանց։ Գիւղին մէջ յարգի բան է բան մը գիտնալը, հոգ չէ թէ այդ գիտութիւնը ըլլայ չնչին բան մը, նոյնիսկ մայրենի լեզուն։

«Ամէն երեկոյ, որոշ ժամերուն, դասագիրքս պատրաստած կըսպասէի որ հայրս գար...։

«Իրիկուն մը սակայն, մեծ եղաւ շուարումս երբ տեսայ հայրիկիս գունատ դէմքով գալը։ Ես վախնալ սկսայ, տեսնելով իր անսովոր վիճակը...։ Մինչեւ այդ օրը, ես բնաւ հետաքրքրուած չէի գիւղի անցուդարձերով, հետեւաբար մեծ հետաքրքրութեամբ դիմեցի մօրս հասկնալու համար հօրս խռովքին պատճառը։

«Այդ պահուն մեր տան դրան տրուած ուժգին հարուած մը ամէնքս ալ սարսափեցուց։ Ո՛հ, երէկուան պէս կը յիշեմ, ինչ դառն վայրկեան էր ան։ Գազան ձայներ կը հրամայէին դուռը բանալ. մեր տունը պաշարուած էր. րոպէ մը և ահա ոստիկաններ ներս մտած էին։

«Անոնք սկսած էին ամէն կողմ խուզարկել, հաւաքեցին ինչ որ թուղթի կտոր էր...։ Մենք սըրտատրոփ ու շուարած, ստիպուած էինք հնազանդիլ ու հանդուրժել անոնց լուտանքն ու նախատինքը։ Տարին ամէն ինչ որ գտան, և ինչ որ գիրք էր ու ձեռագիր։ Տարին հայրս ալ, ա՛խ, առանց իսկ թողելու որ ան համբուրէր զիս, վերջին անգամ...։ Մեր աղերսն ու արցունքը, ոչ մէկուն գութը չշարժեց։ Բայց բաժանումի պահուն հայրս յաջողեցաւ մեզի երկու բառ ըսել, «զիս մատնողը Խաչիկ վարժապետն է»։ Այն ատեն յիշեցինք հօրս քահանայ ընտրութեան օրերը երբ ժողովրդեան քուէներով՝ ան գիւղին քահանայ ընտրուեցաւ, իսկ Խաչիկ վարժապետ ձախողեցաւ։ Այդ ձախողանքին վրէժն էր որ կ'առնուէր այժմ»։

Դէպքին վարագոյրը պատռուած էր, և յեղափոխականը յայտնապէս կը տառապէր։

—Մե՛ր մէջ դաւաճանները ահռելի են, ընդմիջեց ան, մենք պէտք է ճանչնանք զանոնք»։

—Այո՛, պէտք է անողոք ըլլալ դաւաճաններու հանդէպ», կրկնեցին բոլորը։

Ասոր վրայ Ազաբէկ մօտեցաւ յեղափոխականին ու մտերմաբար ծեծելով անոր ուսը. «Ես ալ, ըսաւ, քեզի ընկեր և զօրավիգ պիտի ըլլամ, պիտի հետեւիմ քու քայլերուդ, բոլոր հարստութիւնս կը նուիրեմ այդ նպատակին»։

Իր գործունէութեան ընթացքին, առաջին անգամ էր որ կ'արձանագրուէր նման դէպք մը— հարուստ հայ մը իր նիւթականն ու ֆիզիքականը ամբողջովին կը տրամադրէր գաղափարին ու գործին։ Այս նուիրումը հրաշքի մը տպաւորութիւնը թողուց յեղափոխականին վրայ, որ նետուեցաւ Ազաբէկի գիրկը, և արցունքներու մէջ համբուրեց զայն։

Հեղինէ շարունակեց։

«Ուրեմն պարզ էր որ մենք մատնուած էինք վատ ազգակցի մը կողմէ։ Մեր տառապանքը սակայն հոս չի վերջանար։

«Խեղճ հայրս ձերբակալուելէ վերջ, մեր տան մէջ պահակ ձգեցին ժանտարմա սպայ մը, որ հոն պիտի մնար ցնոր տնօրէնութիւն...։

«Մենք պարտաւորուած էինք հոգալ զինքը և իր ձին։ Աստուած իմ, ի՛նչ դաժան մարդ էր ան։ Իր ուտելիքները ի՛նք պիտի որոշէր, փոյթը չէր թէ իր ուզածը ունէի՞նք թէ ոչ։ Պիտի խմէր մինչեւ կէս գիշեր, և այնքան անպատկառ էր որ ստիպուեցանք մօտակայ գիւղ մը գտնուող խօսեցեալս մեր մօտը կանչել։

«Այդ հրէշին մեր տան մէջ ապրած կեանքը ձեզի նկարագրել կարող չեմ։ Սա չափ ըսեմ որ, նշանածս չկարենալով հանդուրժել, իրիկուն մը քիչ մնաց պիտի սպաննէր այդ գազանը, երբ ան՝ իր ոտքերը լուալ տուած մէկ պահուն՝ անխոստովանելի վարմունքի մը մէջ գտնուեցաւ ինծ հանդէպ։ Այս դէպքէն յետոյ այլեւս հասկցած էինք իր դիւային նպատակը ինծ նկատմամբ, հետեւաբար այդ գիշերն իսկ հեռացայ գիւղէն ու գացի ապաստանիլ նշանածիս գիւղը...։

«Սորսորի գիւղին մէջ վաղաժամօրէն կատարուեցաւ մեր պսակադրութիւնը, հեռու մեր ծնողքէն։ Ամուսնութեանս երրորդ օրն էր, երբ մօրս անունը կրող նամակ մը բերին մեզ, որով զիս տուն կը կանչէր յայտնելով միեւնոյն ատեն Թուրք սպային հեռանալը։

«Նամակը բերողը մեր գիւղէն հայ մըն էր։ Չէինք կրնար երեւակայել թէ զոհը պիտի ըլլանք սոսկ խաբեբայութեան մը։ Որոշեցինք ճամբայ ելլել»։

Խեղճ Հեղինէ յանկարծ լռեց։ Ներկաները վերջին ծայր հետաքրքրուած — ինչո՞ւ լռեց, կը հարցնէին իրարու, անխօս, քարի պէս մունջ, լոկ ակնարկներ փոխանակելով, ակնարկներ՝ որոնք կը մատնէին հոգիներու զայրոյթը։

Թաքստոցէն, ուրկէ մինչեւ հիմա խօսած էր Հեղինէ, դուրս ելաւ խնդրելու համար որպէսզի խընայեն իրեն՝ դէպքին մանրամասնութիւնները, և գոհանան լսելով միայն իր ահազնալուր տառապանքը իբրեւ ականատես այն պատառ-պատառ գազանաբարոյ յօշոտումին որուն ենթարկուեցաւ իր սիրելի ամուսինը։

Անկէ վերջ իր առեւանգումը եղած էր կատարուած իրողութիւն, որուն սակայն իսկոյն յաջորդած էր փրկութիւնը։

— Ահա հայուն ցաւը, ըսաւ ծերունին, սրբելով իր արցունքոտ աչքերը»։

— Եւ հայկական հարցը, աւելցուց Փիլիկ, կեանքի, ինչքի և պատիւի անապահովութիւն»։ Ու շարունակեց. «ո՛չ, պէտք չէ տեւէ այս կացութիւնը։ Դո՛ւք, ընկերներ, որ ականատես վկան էք այս բիրտ ոճիրներուն և ամէնքս կը զգանք զանոնք մեր իսկ մորթին վրայ, թոյլ պիտի տա՞նք որ ոճրագործը անխնայ շարունակէ իր վայրագութիւնները։

«Ո՛չ, հազար անգամ ո՛չ։ Ահա թէ մենք ի՛նչու համար պէտք է ուխտենք այս նուիրական հողին վրայ։ Մեր երդումին արձագանգը, վստահ եղէք, պիտի լըսուի բոլոր զրկուածներու սրտին մէջ»։

Խոր լռութեան մէջ լսուեցան Փիլիկի այս խօսքերը՝ որոնք սարսուռ մը ցանեցին բոլորին սրտին մէջ։

Ոտքի ելան ամէնքը, ու ճակատնին բարձր, ուխտեցին նուիրուիլ Սուրբ Գործին, Ազատագրութեան մեծ Գործին։

Պարզուկ մարդոց այս արարողութիւնը՝ իրապէս յուզիչ բան մ'ունէր իր մէջ։

Յաջորդ օրն իսկ, իբրեւ առաջին քայլ, կազմուած էր յեղափոխական մարտական խումբ մը՝ Ջաթօի ղեկավարութեամբ, որ երկար ժամանակ գնահատելի գործունէութիւն մ'ունեցաւ այդ շրջանին ու Ամանոսի լեռներուն մէջ։

Փիլիկ՝ իր առաքելութիւնը աւարտած՝ կը պատրաստուէր Պոլիս դառնալ, տեղեկագրելու համար իրեն պաշտօն յանձնող մարմինոյն։

Պատմական այս հաւաքոյթէն քանի մ'օր վերջ, Ալեքսանդրէթէն շոգենաւ կը նստէր ան։ Նոյն նաւուն մէջ էին նաեւ Աղաբէկ և իր աղջիկը Պայծառ, որոնք նոյնպէս կը մեկնէին Պոլիս։

Իսկ տէր Վրդանէսի ազատագրուած աղջիկը Հեղինէ, Մահտեսի Առաքելի յանձնուեցաւ, որ իր կարգին ղրկեց ապահով միջոցով Ակն, ուր կը գտնուէր այդ պահուն տէր Վրդանէս հայր։

***

Բ. ՄԱՍ

ՍԵՂԱՆԱՒՈՐԸ

Տապճի խան, Պոլսոյ ամենէն բանուկ և վաճառականութեան մէկ կեդրոնն եղող Պաճճէ գաքուի վրայ շինուած քարաշէն շէնք մըն է, որուն հնութիւնը և ոճը կը վկայեն բիւզանդական կայսերէն մնացած ըլլալը։ Իսկ Պաճճէ գաքու այն վայրն է ուր ոչ միայն կը միանան արուարձաններու մէկէ աւելի ճամբաները, այլ դուռն է ծովի ճամբուն, ուր կը բացուին նաւահանգստի և մաքսատան մուտքերը։ Պաճճէ գաքու ժամադրավայրն է գործի մարդոց ուր, այդ թուականներուն, վերէն վար, ամէն խանի ու խանութի մուտքերուն առընթեր, փոքր բաժանումներով խանութներու մէջ կծկուած սարաֆներ՝ օրն ի բուն, դրամական կարեւոր գործառնութիւններ կը կատարէին։

Տապճի խան իր հաստատուն կերտուածքով՝ այդ սեղանաւորներուն գիշերուան պահարանն էր, գործատեղի ըլլալէ աւելի, տեսակ մը դրամատուն էր ան։

Ամէն գաւառացի երբ Պոլիս կը հասնէր գործ մը հետապնդելու նպատակով, կ'այցելէր այս ուշագրաւ վայրը և կը ջանար խանութ մը ձեռք բերել։

Աղաբէկի աչքէն ես չվրիպեցաւ ան։ Պոլսոյ մէջ ծանօթ կամ բարեկամ մէկը չունէր, գինքը ճանչցնել տալու ամէնայարմար միջոցը նկատեց սեղանաւորութիւնը, որուն շնորհիւ վստահ էր թէ պիտի հասնէր իր նպատակին։ Այդ զբաղումը միանգամայն կապ պիտի հաստատէր իր և գաւառացի հայ բեռնա-

Պարզուկ մարդոց այս արարողութիւնը՝ իրապէս յուզիչ բան մ'ունէր իր մէջ։

Յաջորդ օրն իսկ, իբրեւ առաջին քայլ, կազմուած էր յեղափոխական մարտական խումբ մը՝ Զաթօի ղեկավարութեամբ, որ երկար ժամանակ գնահատելի գործունէութիւն մ'ունեցաւ այդ շրջանին ու Ամանոսի լեռներուն մէջ։

Փիլիկ՝ իր առաքելութիւնը աւարտած՝ կը պատրաստուէր Պոլիս դառնալ, տեղեկագրելու համար իրեն պաշտօն յանձնող մարմնոյն։

Պատմական այս հաւաքոյթէն քանի մ'օր վերջ, Ալեքսանտրէթէն շոգենաւ կը նստէր ան։ Նոյն նաւուն մէջ էին նաեւ Աղաբէկ և իր աղջիկը Պայծառ, որոնք նոյնպէս կը մեկնէին Պոլիս։

Իսկ տէր Վրդանէսի ազատագրուած աղջիկը Հեղինէ, Մահտեսի Առաքելի յանձնուեցաւ, որ իր կարգին ղրկեց ապահով միջոցով Ակն, ուր կը գտնուէր այդ պահուն տէր Վրդանէս հայր։

***

Բ. ՄԱՍ

ՍԵՂԱՆԱՒՈՐԸ

Շապճի խան, Պոլսոյ ամենէն բանուկ և վաճառականութեան մէկ կեդրոնն եղող Պաճճէ գաբուի վրայ շինուած քարաշէն շէնք մը է, որուն հնութիւնը և ոճը կը վկայեն բիւզանդական կայսրէն մնացած ըլլալը։ Իսկ Պաճճէ գաբու այն վայրն է ուր ոչ միայն կը միանան արուարձաններու մէկէ աւելի ճամբաները, այլ դուռն է ծովի ճամբուն, ուր կը բացուին նաւահանգստի և մաքսատան մուտքերը։ Պաճճէ գաբու ժամադրավայրն է գործի մարդոց ուր, այդ թուականներուն, վերէն վար, ամէն խանի ու խանութի մուտքերուն առընթեր, փոքր բաժանումներով խանութներու մէջ կծկուած սարաֆներ՝ օրն ի բուն, դրամական կարեւոր գործառնութիւններ կը կատարէին։

Շապճի խան իր հաստատուն կերտուածքով՝ այդ սեղանաւորներուն գիշերուան պահարանն էր, գործատեղի ըլլալէ աւելի, տեսակ մը դրամատուն էր ան։

Ամէն գաւառացի երբ Պոլիս կը հասնէր գործ մը հետապնդելու նպատակով, կ'այցելէր այս ուշագրաւ վայրը և կը ջանար խանութ մը ձեռք բերել։

Աղաբէկի աչքէն եւս չվրիպեցաւ ան։ Պոլսոյ մէջ ծանօթ կամ բարեկամ մէկը չունէր, զինքը ճանչցնել տալու ամէնայարմար միջոցը նկատեց սեղանաւորութիւնը, որուն շնորհիւ վստահ էր թէ պիտի հասնէր իր նպատակին։ Այդ զբաղումը միանգամայն կապ պիտի հաստատէր իր և գաւառացի հայ բեռնա-

կիրներու միջեւ, որոնք՝ այդ շրջանին, իսկապէս պատկառելի թիւ կը ներկայացնէին և որոնք դիւրաւ պիտի ճանչնային իրենց շատ յարգած մէկ տոհմին, խանապաններու հարազատը՝ Աղաբէկ.

Գաւառացին քաղ. դաւերու առջեւ չէր կրցած իր հողին կապուած մնալ։ Ան ակամաօրէն կը բաժնուէր իր օճախէն, ապատելու համար տէրէպէյիներու հալածանքէն, աչքերը յառած օտար հորիզոններ, հոն՝ ուր կարիք կար հուժկու բազուկներու։

Աղաբէկ հաստատուեցաւ Ճապնի խանի մէջ և գործի ձեռնարկելէ վերջ, իր առաջին գործը եղաւ շփման մէջ մտնել ժողովրդական խաւերու հետ, և շուտով յաջողեցաւ համակրելի դառնալ Վանցի, Տալուրիկցի և Սասունցի հայրենակիցներուն, որոնց ձեռքն էր նոյն ատենի մաքսատան և վաճառականական փոխադրութեանց գործը։

Շաբաթ մը վերջ, վարձեց նաեւ մաքսատան դրան մօտ ուրիշ խանութ մը, վերածելով զայն ծխավաճառի կրպակի մը, որ գիշեր և ցերեկ բաց էր և կը ծախուէին ամէն տեսակի ծխելիքներ, դրօշմաթուղթեր և կը կատարուէին սեղանաւորական գործեր։

Աղաբէկեանի համբաւը շուտով տարածուեցաւ։ Գաւառի հայրենակիցներ, ֆէսէճաններ, տասնապետներ ու խմբապետներ՝ խօսք մէկ ըրած հրաւէր կը կարդային ամէնուն՝ կապուիլ այդ խանութին հետ, որուն տէրը իրենց ծանօթ էր որպէս բարերար 76-79 փախստականութեան ատեն։ Եւ իսկապէս, Աղաբէկ շատ քիչ ժամանակի մէջ հասած էր յաջողութեան ամէնաբարձր աստիճանին։ Իր խանութն ու գրասենեակը բանուկ տուներ դարձած էին և ուր պաշտօնեաներ կը վարէին գործը։

Ստեփան աղաբէկեան, այս էր այն ֆիրման զոր

կը կրէր այդ հաստատութիւնը։ Այդ գործը հիմնելով՝ խորհած էր ան, օգտակար դառնալ իր պանդուխտ գաւառացիներուն, որոնք շատ անգամ կը կեղեքուէին անխիղճ հասարուներու ձեռքը. գործ՝ որ միջոց կու տար իրեն նուիրուիլ նաեւ իր ուխտին, որուն համար եւս պէտք էր տրամադրէր իր հարստութիւնը։

Նոյն ատեն, հայ անդրանիկ յեղափոխական կուսակցութեան Պոլսոյ կեդրոնը նոր թափով մը գործի սկսած էր, և գործելու ալ լայն դաշտ մը բացուած էր Աղաբէկի և Փիլիկի համար։

Պայծառ ապահով ձեռքերու մէջ յանձնուած էր, կը կրթուէր անգլիացի վարժուհիի մը հսկողութեան տակ և անոր տան մէջ։

Սակայն Աղաբէկ տակաւ նեղուիլ սկսած էր խանի մը պանդուխտի կեանքէն։ Ինք երկար տարիներ ընտանեկան տաք մթնոլորտի մէջ ապրած՝ չէր կրնար յաւէտ զրկուած մնալ անոր քաղցր կեանքէն։ Հետեւաբար շատ իրաւացիօրէն կը մտածէր վերաշինել իր ընտանեկան բոյնը։ Սակայն որո՞ւ դիմէր և ինչպէ՞ս հասնէր յարմարագոյն ընտրութեան մը, երբ անծանօթ էր միջավայրին։

Այս բանին համար պէտքը կը զգար նաեւ դիմել իր աղջկան կամքին, վերջապէս Պայծառ չափահաս կը նկատուէր, և չէր ուզեր վիրաւորել անոր փափուկ սիրտը։

Երեկոները գործի ժամերէ վերջ, իր գրասենեակին պատուհանին առջեւ նստած, միշտ կը տարուէր նման մտածումներով, երբ կը դիտէր իր աչքին տակ, վարը՝ շարանցքը տուն վերադարձող մարդոց։ Ո՜րքան երանի կու տար անոնց, որոնք օրուան ընթացքին յոգնած իրենց գլուխները հանգչեցնելու համար կը դիմէին իրենց ընտանեկան բոյնը, մոռնալով ամէն վիշտ ու հոգ։

«Չէ, այսպէս չեմ կրնար շարունակել. կեանքը իր արժէքն ունի, կոր պէտք է գնահատել. Ինծի պէս տղամարդու մը համար տխմարութիւն է փախիլ խաներու անկիւնը, գրկուելով նոյնիսկ սրտահատորէս։ Պէտք է ճար մը գտնել»։ Մինչ այսպէս կը մենախօսէր, ներս մտաւ խանին սենեակապետը, «Մընաք բարով» ըսելու համար Աղաբէկին։

— Գէորգ աղբար կը մեկնի՞ս...։

— Ծառայ եմ աղա, եթէ հրամայէք, պատասխանեց սենեակապետը։

—Քաւլեցի, գնա՛ հաճոյքդ նայէ, երբ տուն ունիս ինչո՞ւ չվայելես...։

Գէորգ աղբար թէև անմշակ, սակայն կրցաւ հասկնալ անոր ակնարկութիւնը և չափել դառնութիւնը զոր կը դնէր Աղաբէկ իր խօսքին մէջ, հետեւաբար առիթը օգտագործելով,

— Աղա, ինչո՞ւ այդպէս ցաւած սրտով կը խօսիք, ի՞նչը կը պակսի ձեզի, եթէ դուք կամք ընէք, դուք ալ կրնաք ունենալ ընտանիք։ Ցետոյ, ինչո՞ւ այդպէս կ՚ըսէք, խանտունս ալ ձերն է, հրաման ըրէք, ձեզի ծառայութիւն ընեմ իմ տանս մէջ։

Աղաբէկ այս հրաւէրէն գոհ մնաց։ Եւ համոզուած ըլլալով որ միայն ընտանեկան յարաբերութիւններով կրնար հանիլ իր նպատակին, սենեկապետին խօսք տուաւ նոյն կիրակին իսկ այցելել իրենց։

Գէորգ աղբար, Աղաբէկի պէս անձնաւորութեան մը հետ մտերմացած ըլլալը մեծ պատիւ մը նկատելով, յանհունս ուրախացաւ, և այդ տպաւորութեան տակ տուն հասնելուն պէս, իր առաջին գործը եղաւ կնոջը հաղորդել Աղաբէկեանի հետ ունեցած խօսակցութիւնը։

Սենեակապետը իր թանկագին հիւրը արտա-

սովոր մեծարանքով պատուելու համար, անոր մաւրին այնպիսի գովասանքներ հիւսեց և այնպիսի չափազանցութիւններու հասուց անոր հարստութիւնն ու փարթամ կեանքը, որ տիկ. Նֆթիկ սկսած էր անյագութեամբ լափել իր խօսակցին բերնէն ելած բառերը, և խորհիլ արտակարգ ընդունելութեան մը մասին։

Գէորգ աղբար մին էր այն պանդուխտներէն, որոնք մոռնալով իրենց տունն ու սիրելիները, ինկած էին այլասերումի ճախճախուտին մէջ։

Պանդխտութի՜ւն... բառ մ'է սա որ երբ կ'արտասանուի, չկայ գաւառացի հայ մը որ չկարենայ չըմբռնել անոր գործած աւերին ահաւորութիւնը։

Պանդխտութիւնը հայուն ամենէն մեծ դըժբաղդութիւններէն մին էր այդ ատեն։ Տարիներ շարունակ, ան պատճառ եղած է որ հայ ժողովուրդը անճիտումի ու սեռային ամլութեան դատապարտուի։ Պանդուխտ գաւառացին, չկարենալով տոկալ երկար զրկանքներու, բարեմտօրէն նետուած էր անծանօթին գիրկը, ու յաճախ մոռնալով իր օճախին կապերը, աւանդութիւններն ու սրբութիւնները, սայթաքած ու ինկած էր խորթ միջավայրերու մէջ, ճաշակելով մեղքին ու մոլութեանց լեղին։ Այո՛, ան իր տունին կարօտովը կը տոչորուէր, կը ցանկար օր առաջ հայրենիք դառնալ։ Բայց ի՞նչպէս, պարտքերը դեռ չեն վճարուած, դրամ չէ կրցած խնայել։

Գէորգ աղբար, ինչպէս ըսինք, մէկն էր այս դժբաղդներէն. երկար տարիներ իր իտէալին հասնելու ճիգերուն մէջ յուսակտուր, ան ինկած էր պէշ կնկան մը գիրկը, ու մոռցած էր իր ընտանեկան անցեալ նուիրականութիւնները։

Այս անկումը սպառնացող ախտաւորումն էր

գաւառացիին, որմէ զոհուողներու թիւը մտահոգիչ բնոյթ առած էր...։

ՍԻՐՈՅ ՃԱՄԲՈՒՆ ՎՐԱՅ

Ընթերցողը պահ մը ստիպուած ենք վերադարձնել հոն, ուր Ստեփան Աղաբէկ, իր աղջիկը Պայծառ և Փիլիկ, Ալեքսանդրէդէն նաւ կը նստէին Պոլիս գալու համար։ Անոնք կը ճամբորդէին ֆրանսական հին դրութիւնով հսկայ նաւով մը, որ գեղեցիկ պատեհութիւնը պիտի տար, որպէսզի երկու մատաղ սրտեր, իրենց երդումը կատարէին սիրոյ և կեանքի նոյն խորանին առջև։

Երկու գարուն հոգիներ, Փիլիկ և Պայծառ, երկար ատեն չէր որ զիրար ճանչցած էին, բայց իրենց առաջին հանդիպումին իսկ, անոնք զգացած էին իրենց սրտերուն տրոփիւնը։

Իրենց շարժումները, նիստ ու կացը և գաղափարի, զգացումի և ճաշակի նմանութիւնները, շուտով ստեղծած էին փոխադարձ համակրանքի բուռն զգացում մը, որ կը ձգտէր տակաւ համադրել անոնց դեռատի հոգիները։

Ճամբորդութեան միջոցին, անոնք՝ զիրար յաճախ տեսնելու և իրարու յաճախ խօսելու առիթներ ունեցան, որոնք ալ աւելի ամրացուցին երկու սրտերու կապը։

Համակրանքը շուտով այլակերպած էր սիրոյ։

Փիլիկ և Պայծառ սիրահարուած էին և սէրը դիրենք նեղացնող, ճնշող բնոյթ մ՚առած էր։ Վասնզի կը տառապէին առանց արտայայտուելու։

Երկուքն ալ տոհմիկ դաստիարակութեամբ, մեղքի դաւանանք ունեցող Արեւելքի զաւակներ ըլլալով, մունջ կը մնար իրենց ներսը բռնկող կրակը։

Տառապանքի մատնուած երկու սիրահարները կը սպասէին յարմար առիթի, որ զար իրենց առաջնորդ ըլլալու. ինչ որ արդարև չուշացաւ։

Նաւը այդ պահուն կ՚անցնէր Կրէտէի առջևէն և մեծ ճիգերով կը ճեղքէր անծայրածիր հեղուկը։ Գիշեր էր. Աղաբէկ և իր աղջիկը քաշուած էին դահլիճը և թաւշապատ աթոռներու մէջ բազմած, կը մրափէին նաւուն ելևէջի օրօրներով։

Փիլիկ ալ դահլիճը մտաւ և ակնարկ մը նետելէ վերջ իր շուրջը, կանգ առաւ Պայծառին դէմ։ Ուզեց նստիլ, բայց չկրցաւ։ Ան չէր կրնար իր աչքերը զատել այդ քնքուշ էակին դէմքէն, որուն հեքը կարծես պատասխանն էր իր մտածումներուն որոնք կը սաւառնէին անոր շուրջը։

Չէր կարող ո՛չ աւելի մօտենալ և ո՛չ ալ հեռանալ։ Հմայքը որ կը բուրէր Պայծառի հրաշալի էութենէն, հետզհետէ կը նուաճէր ինչ որ կը մնար իր մէջ տակաւին աննուաճ։

Փիլիկ այս դիրքով յափշտակուած և վերացած, կը դիտէր Պայծառի գեղեցիկ դէմքը։ Ներքին բուռն պայքար մը դող կու տար իր բովանդակ էութեան։

Պայծառի սպիտակ երեսը այդ պահուն իրապէս կը փայլէր հրեշտակային պայծառութեան մը

մէջ, որուն կիսաբաց վարդաբոյր շրթներէն, Փիլիկ կ'երևակայէր թէ պատրաստ էին թռչտելու բառեր որոնք իր սիրոյն արձագանգը պիտի հնչէին։ Յանկարծ, անսովոր բարձրութիւնով ալիք մը և անոր հետևող անդնդային պարապութիւն մը ցնցեցին նաւը, ու սարսուռը զոր պատճառեց Պայծառի՝ արթնցուց զայն իր անուշ մրափէն։ Իր առաջին ակնարկը ինկաւ դէմը արձանացած Փիլիկին վրայ, որ օգնութեան փութացող կարեկցի մը դիրքին մէջ կը գտնուէր։

Պայծառի մէկ քաղցր ժպիտէն որ երախտիքի նշոյլով կը փայլէր, խորապէս ազդուեցաւ Փիլիկ, ինչպէս քնքոյշ ծաղիկ մը արևի անսպասելի ճառագայթէ մը։

Այդ վայրկեանը Փիլիկին համար եղաւ երանելի պահ մը, ուր սէրը կը բողբոջէր իր առաջին հանգրուանին մէջ։

Ճամբորդութիւնը տևեց ութ օր, որու ընթացքին երկու սրտերը ունեցան իրենց ազնիւ և մաքուր ապրումներն ու վերացումները։

Պոլիս հասած էին։ Փիլիկ իսկոյն հպատակելով յեղափոխականի պարտականութեան ձայնին, իր առաքելութեան համարատուութիւնը ընելու համար զինք գաւառ ուղարկող մարմնոյն, գնաց Բերա։

Իսկ Աղաբէկ և իր աղջիկը Պայծառ անցան Պոլոյ կողմը, իրենց հայրենակից գաղթականներու մօտ, ուր Աղաբէկ, տեսանք իբր սեղանաւոր, իր կազմալուծուած ընտանեկան բոյնը վերանորոգելու ճիգերուն մէջ։

Ստեփան Աղաբէկ, սեննեկապետ Գէոր աղբօր

հրաւէրին պատասխանելով խիստ գոհ մնացած էր։

Էֆթիկ և իր աղջիկը Ալիս, արտակարգ պատիւներ շռայլած էին անոր։

Առաջին այցելութեան յաջորդած էր երկրորդը, երրորդը, և այսպէս Աղաբէկ մտերմացած՝ մշտական հիւրն էր Գէորգ աղբօր հոմանուհիին։ Ու մինչ իր յաճախակի այցելութեանց հետևանք ըլլալով այլևս սկսած էր կեանքը ապրիլ, անդին՝ Փիլիկ և Պայծառ ալ զիրար գտած էին։

Պայծառ, ինչպէս ըսինք, դաստիարակուելու համար, դրուած էր անգլիացի տարէց ուսուցչուհիի մը քով։

Փիլիկ օգտուելով այդ պատեհութենէն, իր պարտականութիւնը կատարելէ վերջ կրցած էր յարաբերուիլ դաստիարակուհիին հետ և անոր վստահութիւնը գրաւել։

Ան՝ իբր միսիօնարարուհի, երկար տարիներ Արևելք ապրած ըլլալով, արևելքցի երիտասարդութեան պարկեշտ նկարագրին ծանօթ էր և հետևապէս վստահօրէն կը թոյլատրէր Փիլիկի այցելութիւնը։

Փիլիկ ալ իր կարգին բոլոր կարելին կ'ընէր վարժուհիին հաճելի ըլլալու համար։ Անոր տան գնումները և տղամարդու մը ընելիք գործերը ինք կը հոգար, այնպէս որ ան կը նկատուէր տանը մէկ անդամը և անոր բացակայութիւնը վարժուհիին համար նոյնքան անբաղձալի էր որքան Պայծառի։

Փիլիկ իր սիրելիին հանդէպ ունեցած պարտականութիւններէն զատ, երբ յեղափոխական գործիչ օրուան մեծագոյն մասը կը յատկացնէր հասարակական գործունէութեան, ու երբ պարապոյ ժամերուն կ'այցելէր վարժուհիին, իսկոյն խանդավառութիւն մը կը ստեղծուէր այդ տան մէջ։ Երեքն ալ պտոյտներէ կ'ախորժէին, վարժուհին անդաւակ ըլ-

լալով, երկուքը մէկ իր առջևը խառնած երբ փողոց կ'ելլէր, մօր մը ճշմարիտ հպարտութիւնն ու հաճոյքը կ'ունենար, կարծես թէ իր հարազատները ըլլային անոնք։ Եւ Փիլիկ ու Պայծառ այսպէս ազատօրէն և անմեղօրէն կը սիրէին զիրար։

Շարունակելով հանդերձ անմեղ այս ապրելակերպը, Փիլիկ չէր մոռցած իր ուշադրութիւնը դարձնել Աղաբէկի վրայ, որուն կենցաղին մէջ նկատած էր զգալի փոփոխութիւն մը։

Անոր յաճախակի այցելութիւնները սենեկապետին տան, խորհրդաւոր բան մ'ունէին։ Հետևաբար հետապնդեց և վերահաստ եղաւ գաղտնիքին։ Սակայն աչքի առջև ունենալով Աղաբէկի ամուրի վիճակը, ոչ միայն մեղադրելի չգտաւ անոր կենցաղին մէջ այդ փոփոխութիւնը, այլև ներքին հրճուանք մ'ալ ունեցաւ, մտածելով թէ ան քանի մխրճուէր այդ կեանքին մէջ, բնականօրէն պիտի ըլլար նուազ խստապահանջ իրենց հանդէպ։

Ու քաջալերուած այդ եզրակացութենէն, ըսկած էր աւելի համարձակ դառնալ, ինչ որ զարմանք կը պատճառէր Պայծառի, որ իր կարգին դիտելով իրենց մէջ հասակ նետող սիրոյ ծառը, ցաւ կը զգար որ դեռ չէին կրնար ազատօրէն վայելել զիրար, հետևաբար մղեց Փիլիկը որպէսզի նա խորհի իրենց սէրը օրինականացնելու միջոցներուն վրայ։

Այդ էր և փիլիկին փափաքը։ Սակայն ան կը մտածէր թէ դիւրին պիտի չըլլար Աղաբէկէն աղջան ձեռքը խնդրելու գործը։

Բայց իբրև թեկնածու, բացէ ի բաց առաջարկ ներկայացնելը էն տրամաբանական ուղին կը մնար։ Հազիւ կանգ առած կ'ըլլար այս որոշումին վրայ, Փիլիկ վերստին կ'անդրադառնար իր և Աղաբէկի դիր-

քին միջև գտնուող ահագին անջրպետին, այնպէս որ վարանումը վերստին կը գրաւէր իր տեղը։

Աղաբէկ, ընկերային տեսակէտով կը գտնուէր իրմէ գերազանցօրէն վեր աստիճանի մը վրայ, մինչ ինք, պատուաւոր և համեստ ընտանիքի մը զաւակն էր։

Այս պայմաններու մէջ, պարզապէս աննշան կը գտնէր ինքզինքը անոր առջև...։

Իր և Պայծառի միջև գոյութիւն ունեցող սէրը բացատրել և կատարուած իրողութեան մը նուիրագործումը խնդրելը, իրեն կը թուէր թէ երկրորդ յենակէտ մըն էր և կրնար յաջողութիւն մը ապահովել։ Բայց աւանդական բարքերով սնած և մեծցած մէկը, որպիսին էր Աղաբէկ, թերևս երբեք տեղի պիտի չտար անպատուաբեր նկատուած այդ կապակցութեան և ընդհակառակն, իր արարքը պիտի նկատուէր վստահութեան գեղծում և իբրև անշնորհ փոխարինութիւն իրեն շնորհուած ասպնջականութեան։ Բայց և այնպէս, վերջ մը դնել այս անել դրութեան անողոք ստիպողականութիւն մ'էր այլևս, և Փիլիկ իր անորոշութեանը մէջ տարուբեր՝ գրեթէ հրճուանքով էր որ կը դիտէր Աղաբէկի յարաբերութիւնները Գէորգ աղբօր հոմանուհիին Էֆթիկի և անոր գեղանի աղջկան Ալիսի հետ։

Ամառ էր և Բերայի ժողովուրդը մինչև կէս գիշեր բացաստաններն էին։ Թագսիմի, Թէփէպաշըի, Պէլվիւի պարտէզները լիքն էին երկսեռ բազմութիւններով։

Երեկոյեան պտոյտները, ընտանեկան այդ կարգի խնդիրները կարգադրելու բարեպատեհ առիթներ էին։ Փիլիկ կը խորհէր Աղաբէկը դէմ առ դէմ բերել Պայծառի հետ՝ և այդ պատեհութենէն օգտուիլ։

Շաբաթ էր օրը, Փիլիկ այցելած էր Աղաբէկ-

կի գրասենեակը և խօսքի բռնուելով Գէորգ աղբօր հետ, իմացած էր որ, այդ երեկոյ անոնք ընտանեօք ժամադրուած էին Բերա Պէլվիւի պարտէզը: Փիլիկ վճռեց այդ օրն իսկ լմցնել գործը, որոշեց խոյն ելլել Բերա, հանդիպիլ վարժուհիին և անոնց հետ ղարպասել Թագսիմի ճամբուն վրայ, դէմ առ դէմ բերելու համար Պայծառը, իր հօր և անոր սիրուհին եղող Ալիսի հետ:

Բայց Փիլիկ այցելելով միսիոնարուհիին, զայն գտաւ հիւանդ, փորձեց համոզել որ բաց օդի մէջ պտոյտ մը պիտի կազդուրուի վարժուհին: Անգլուհին մերժեց, բայց արգելք ալ չեղաւ անոնց և արտօնեց որ Փիլիկ և Պայծառ ընէին իրենց սովորական պտոյտը:

Առաջին անգամ էր որ Փիլիկ և Պայծառ առանձին և անարգել զիրար պիտի գտնէին:

Պահ մը վերջ, Բերայի շիտակին վրայէն կը յառաջանային դէպի Թագսիմի պարտէզը, ուր Փիլիկ ծառայողներուն հրամայեց սեղան մը պատրաստել ճամբուն քով, մացառուտներուն մէջ գտնուող առանձնախցիկներէն միոյն մէջ, ուրկէ դիւրութեամբ պիտի դիտէին մեծ պողոտային անց ու դարձը:

Սիրով լեցուն վայրկեաններու մէջ, Փիլիկ որ միշտ կը հետազօտէր ճամբուն երկայնքը, յանկարծ նշմարեց Ազարբէկը, Իֆթիկի և Ալիսի ընկերակցութեամբ, որոնք ծանրաքայլ, հետզհետէ կը մօտենային իրենց, յետոյ մտնելու համար Պէլվիւի զբօսարանը:

Փիլիկ հետեւելու համար անոնց քայլերուն, մէկդի ըրած էր զիրենք ծածկող ոստերը, և անտեղեակ պահելու համար Պայծառը, միշտ կը զբաղեցնէր զայն, սիրային նոր յայտնութիւններով և իր շրթները մօտեցնելով անոր ձեռքերուն...:

Հարուածը յաջողած և հասած էր իր նպատակակէտին: Ալիս նշմարած էր անոնց այդ շարժումը, և առանց ճանչնալու սիրահար զոյգը, կանացի չարաճճիութիւնով՝ արձակեց լպիրշ քրքիջ մը, և իր ընկերակիցներուն ցոյց տուաւ առանձնացող զոյգը, իրենց ապաստանարանին մէջ:

Հայր ու աղջիկ դէմ դիմաց էին...:

Այդ դէպքէն տասնևհինգ օր վերջ, Իֆթիկի տան մէջ, միաժամանակ, տեղի կ'ունենար երկու նշանտուք, Ազարբէկինը Ալիսին հետ, իսկ Փիլիկինը Պայծառին հետ...:

ԽՈՐՀՐԴԱՒՈՐ ԴՊՐՈՑԱԿԱՆԸ

Խաչիկ Ազնաւոր

Տիկին Իֆթիկ՝ խենէշ և ինկած կնոջ մը ամէն փուլերը ապրած և այդ կեանքին մեքենայութիւններուն մէջ թրծուած կին մըն էր: Իր թարմութիւնը, զինք խնկարկողներու գիրկը թափելէ ետք, զառամութեան մէջ՝ նեղօրեր ապրելու հեռապատկերէն մտահոգուած, ան որոշած էր ինքնամփոփուիլ, դառնալով վարպետ շահագործող մը ներկայացած բոլոր պատեհութիւնները:

Ալիս, իր աղջիկը, 22 տարեկան հասակին մէջ՝

իր նախանձելի գեղեցկութիւնով կրնար իր մօր ընծայել այդ պատեհութիւնները, եթէ ան լքէր իր կիսաշխարհիկ կեանքը։

Բարձր շրջանակներու հետ շփման մէջ մտնելու և հարուստներ որսալու համար, պէտք էր կազմել ընտանեկան բոյն մը։

Այդ ծրագրէն առաջնորդուած, Էֆթիկ ձեռք ձգած էր Նապոլի խանի սեղանապետ Գէորգ աղբարը, որ շուտով դարձուցած էր իր գերին։

Թաքսիմի հայ կաթոլիկներու եկեղեցիին դէմ թիւ երկու տունը, ուր փոխադրուած էր այդ շինծու ընտանիքը, խաղաղութեան և երջանկութեան օճախի մը դրսերևոյթն ունէր։

Օրուան մէջ, հազիւ քանի մ'անգամ տան դուռը կը բացուէր և շատ անգամ երևցողը սպասուհին էր։

Թաղեցիք, իրենց այդ նորեկ դրացին կը նկատէին այլիացած մեծահարուստ ընտանիք մը, որ, հաւատարիմ գործակատարի մը՝ Գէորգ աղբօր պաշտպանութեան տակ, մեկուսացած կեանք մը կ'ապրէ։ Իրենց այս ենթադրութեան մէջ, անոնք մասնաւոր յարգանք մ'ալ կ'ընծայէին այս ընտանիքին։

Բայց, այդ տունէն ներս, օր ընդ մէջ կը մտնէր նաև փափուկ կազմով, ճկուն մարմնով և խիստ համակրելի դէմքով դպրոցական մը, հազիւ 20 տարեկան, որուն համազգեստէն կ'երևէր թէ Կալաթա-Սէրայի լիսէի բարձրագոյն կարգի ուսանող մըն էր։

Անոր տարիքի թարմութիւնը և մանաւանդ անոր հայ մ'ըլլալը պատճառներ էին, որ ուրիշներու կողմէ ան նկատուէր տան հարազատը, մինչ իրականին մէջ, ան ծնունդն էր Էֆթիկի էնթրիկներուն։ Իր աղջկան գեղեցկութենէն հրապուրուած

էր պատանի դպրոցականը, և անգիտակցաբար կը կեղեքուէր Էֆթիկի շահախնդիր ճանկերուն մէջ։

Ալիսի խորհրդաւոր այդ սիրահար երիտասարդը կը կոչուէր Ազնաւոր, վերջէն ալ, Պոլսոյ ժողովուրդը առանց մականունը յիշելու, զայն ճանչցաւ խաֆիյէ Ազնաւոր անունով։

Ալիսի համար, սակայն, Ազնաւոր պատահական տարփածու մը չէր։

Ան զայն ճանչցած էր դպրոցի օրերուն, երբ ինքն ալ կը յաճախէր գերմանական վարժարանը, Կալաթա-Սարայի ետև՝ Թըմթըմ փողոցին մէջ։ Երկու դպրոցականներն ալ որդեգրուած էին. որով իրենց մեկենասներուն հոգածութեան տակ՝ կը վայելէին հարուստ աշակերտներու ճոխ կեանքը։

Ազնաւորի խնամակալն էր հայ բարձրաստիճան և մեծանուն եկեղեցական մը, իսկ Ալիսինը՝ գերման դեսպանատան պաշտօնատար մը, որ կը կարծուէր թէ իր «հայր»ն էր։

Երկուքն ալ իրենց սեռին մարմնացումն էին։ Երկու վառվռուն երիտասարդներու համար դպրոցի ճամբուն վրայ սիրաբանել, ամենագողտրիկ և յաճախադէպ երևոյթ է մեծ քաղաքներու մէջ։ Ալիս և Ազնաւոր զիրար կը սիրէին ճիշմարիտ սիրահարներու պէս և յաճախ իրարու կը հանդիպէին դիտող աչքերէ հեռու՝ Կալաթա-Սէրայի քովնտի փողոցներուն մէջ, ուր բազմաթիւ են գաղտնապահ անկիւններ։

Պատահեցաւ սակայն որ Ալիսի մայրը Էֆթիկ, տեղեկանայ իր աղջկան յարաբերութեանց և հետաքրքրուի անոր սիրահարով։

Ազնաւոր, ինչպէս ըսինք, որդեգիրն էր հայ մեծանուն եկեղեցականի մը, որմէ կը ստանար իր պիտոյքը, հարկեղածէն շատ աւելի, այնպէս որ, իր

նիւթականով կրցած էր հրապուրել նաև Էֆթիկը։

Եւ սակայն Ազնաւորի սահմանած պիւտճէով ապրող նորակազմ այդ ընտանիքը հետզհետէ մտած էր նոր ճամբու մը մէջ։ Ազնուականութիւն կեղծողի իր ճիգերը ծնունդ տուած էին արտակարգ պէտքերու, որոնք օր ըստ օրէ կը դառնային անտանելի… Ազնաւոր չէր կրնար հասնիլ այդ բոլոր ծախսերուն, հետևաբար Էֆթիկ կը լարէր ուրիշ ծրագիր մը։

Ան՝ մինչև լուացոյնը ձեռք անցնելը, Ազնաւորով գոհանալու որոշումը տուած էր, և իր այդ մտադրութեան մէջ յաջող առիթը նկատած էր Ազաբէկի անակնկալ երևումը։

Ընչաքաղց կինը, երբ Ազաբէկի շլացնող հարստութեան մանրամասնութիւնը լսեց, իսկոյն սկսաւ վարպետորդի ծուղակներ լարել։ Իր որսը, երբ գաւառացի, շուտով պիտի ենթարկուէր Ալիսի պէս ճկուն ու հմայիչ աղջկայ մը նազանքին։ Եւ ա՛լ աւելին՝ անոր համար գոյութիւն ունենալէ պիտի դադրէին Ազնաւորի առաւելութիւնները։

Էֆթիկ երբեք նկատի չունէր Ալիսի սիրտը, որ Ազնաւորի նուիրուած խորան մըն էր…։ Ան մինակ մտասևեռում մ'ունէր, դրամ, միշտ դրամ…։

Իր անցեալին մէջ հեգնանքով նայած էր ամէն բանի վրայ, քամահրելով ամէն ինչ որ արգելք պիտի դառնար իր սրտին ու ըղձանքներուն։ Այժմ սակայն իր դէմքին վրայ գծուող պառաւութեան առաջին կնճիռները ու իր խնկարկուներուն թիւին օր ըստ օրէական նուազումը՝ շանթահարիչ հարուած մը տուած էին, հիասթափեցնելով զինքը։

Իրերու այս կացութեան առջեւ, Ազնաւոր իր բոլոր ջանքերուն հակառակ՝ ստիպուած էր թողուլ իր սիրուհին, իսկ Ալիս բռնադատուած էր հետևիլ իր մօր, Ազաբէկի օրինաւոր կինը դառնալու։

Թէ ո՞վ էր հայ եպիսկոպոսի մը որդեգիրը ճանչցուած Ազնաւոր, որ իբր ուսանող կարող կը դառնար միևնոյն ատեն խնամել հոմանուհի մը իր ընտանիքով, մենք պատեհութիւնը պիտի ունենանք անդրադառնալու անոր…։

ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԺՈՂՈՎ ՄԸ ԵՒ ՀԱՅ ԼՐՏԵՍԸ

1887ի վերջը, Ազաբէկի Պոլսոյ մէջ հաստատուելէն չորս տարի վերջ, Թագսիմի հայ կաթոլիկ եկեղեցիին դէմ, թիւ 2 տան մէջ ուր կը բնակէր Ստեփան Ազաբէկեան, Հնչակեան արտակարգ ժողով մը տեղի կ'ունենար։

Ներսէս պատրիարքի վարած ազգային քաղաքական գործելակերպը և այդ անունով սաեղծուած շարժումը վերջ գտած էր։

Հայուն ճակատագրով մտահոգուող և ազատագրական աշխատանքին լծուող ղեկավարներ, ինքզինքնին գտած էին նոր երևոյթի մը, նոր խմորումի մը առջև։

Ժընէվէն մինչև հայկական ծայրագաւառները ապրող հայութեան համակրանքին արժանացած Հնչ.

նորակազմ կուսակցութեան առինքնող ձայնն էր որ կը հնչէր։

Հայ ժողովուրդին ծոցէն ծնած էր մայր կուսակցութիւնը, քաղաքական բոլորովին նոր և Եւրոպայի մէջ գոյութիւն ունեցող դեռ երիտասարդ, արդիական կազմակերպութիւններու նման, մարքսեան կարմիր ծրագրով մը, որ իր թեւերը կը տարածէր տանջուած և զուլումահար հայ ընչազուրկ զանգուածին վրայ և գունդ առ գունդ կ'ընդունէր զանոնք իր ծոցին մէջ։

Պոլիս ալ սկսած էր շարժիլ։ Ստեփան Աղաբէկի տան մէջ գումարուող այդ ժողովը, պաշտօն ունէր հիմնել կեդրոնական կազմակերպութիւն մը, ուր եկած խմբաւորուած էին հասարակական գործիչներ, հոգեւորականներ և նոյնիսկ առեւտրականներ։ Մէկ խօսքով, հայ ժողովուրդին քաղաքական ճակատագրով մտահոգուող բոլոր հոսանքներուն ներկայացուցիչները հոն էին։

Ամէնքն ալ համակարծիք էին որ հայ ազգն ալ ունենար իր քաղաքական որոշ ուղեգիծը՝ բոլորուելով գործնական ծրագրի մը շուրջ; և յանձնելով անոր գործադրութիւնը պատասխանատու կազմակերպութեան մը։

Առ այս քննութեան ենթարկուած էին ներկայացուած ծրագիրները։ Ժընեւի մէջ կազմուած Հնչ. կուսակցութեան կեդր. Մ-ինը, որ կը ներկայանար իբր գոյ կազմակերպութիւն, կը պարտադրէր ճանչնալ զինքը՝ ընդունելով իր հիմնադիրներուն քաղաքական հայեացքները։ Ասոր դէմ կար նաեւ երկրորդ մը, Լոնտոնէն Մկրտիչ Փորթուգալեանի առաջարկը, որ խոտոր կը համեմատէր առաջինին հետ։ Այս էր այդ ժողովին օրակարգը։

Վիճաբանութիւնները խորացած էին, ժողո-

վականներ հասած էին եզրակացութիւններու երեք բանաձեւերու շուրջ որոնց իմաստն էր.

1.— Մ. Փորթուգալեանի կողմնակիցներ՝ ընկերվարական սկզբունքները կը հռչակէին անհաշտ՝ հայկ. հարցի շահերուն, նկատելով այդ բանը դրամատիրական Եւրոպայի դէմ ցոյց՝ քանի որ «Սոցիալիզմ»ը մղձաւանջ մը դարձած էր մեզ օգնելու հաւանականութիւն ունեցող բոլոր պետութիւններուն համար, և կ'առաջարկէին «Ազգային Պահպանողական» հիմունքներու վրայ կազմել յեղափոխական կուսակցութիւն մը։

2.— Նազարբէկի կողմնակիցներ՝ կ'առարկէին թէ՝ «ազատագրուած հայ պետութիւն և հայրենիք չունինք, հետեւապէս զուրկ ենք տնտեսական այն աղբիւրներէն, որոնք պիտի շլացնէին դրամատէր Եւրոպայի ծակաչք շահամոլները, ազատագրական շարժումի մը մղուելու համար։ Ուստի Փորթուգալեանի առաջարկը կը նկատէին անհիմն և ակնկալութիւնները պատրանք, քանի որ հայկ. հարցը այլ էր անոնց համար, ինչ որ հայը ինք կ'ըմբռնէր։ Հետեւաբար կ'առաջարկէին ընդունիլ Հնչ. նորակազմ կուսակցութեան ընդգրկած ուղին որ կը հիմնուէր սոցիալիստական կարգերու վրայ. որով հայկ. հարցը պիտի դառնար «դասակարգային պայքար»ի հարց, և հետեւապէս պիտի վայելէր աջակցութիւնն ու պաշտպանութիւնը Եւրոպայի ժողովուրդներու աշխատաւորական և ազատական խաւերուն։

3.— Թրքահայերէ բաղկացած խմբակ մը, ներկայացուցիչները մինչեւ այդ Թրքահայերու ճակատագիրը վարող հոսանքներուն, կ'առաջարկէր միջին եզր մը.

«Միանալ Հնչ. կուսակցութեան և ընդունիլ ընկերվարական սկզբունքները, բայց բացարձակօրէն

չվստահիլ Եւրոպայի և չխնդրել անոր միջամտութիւնը մեր գործերուն մէջ»։

«Սոցիալիստական սկզբունքները պատշաճեցնել և յառաջացնել Թուրքիոյ յատուկ դասակարգային շարժում մը՝ որ համապատասխան ըլլար մեր երկրի բաղկացուցիչ տարրերու շահերուն, կռթնելով հաւաքական ու սեփական ուժի վրայ. եւ այդ պայքարի ոլորտին մէջ առնել բաղդակից հարևաններու աշխատաւորութիւնը, որ իր էութեան ու խորքին մէջ բոլորովին հակապատկերն է Եւրոպականին, այսպիսով յառաջ բերելու համար տիրող բռնատիրութեան փլուզումը և անոր աւերակներուն վրայ կերտել նոր և հասարակաց հայրենիք մը»։

Այս խմբակը ժողովին ներկայացուց նաև փաստաթուղթերը իր կատարած քննութեանց։ Իբր քննիչ նշանակուած և 1881ին գաւառը այցելող Փիլիկը, նկատել տուաւ նաև որ, «Հայկ. հարցը» դնելով տեղական դասակարգային պայքարի գետնի վրայ, Թուրք բռնատիրութիւնը չիկրնար հայերուն վերագրել անչատողականութիւն։ Հայկ. հարցը պիտի չծառայէր սա կամ նա ծաւալապաշտ տէրութեան քաղաքական ցանկութիւններուն և հետևապէս պիտի խնայուէին հայ ժողովուրդին մասսայական ջարդերն ու արհաւիրքները։

Ժողովը հաւանած էր այս երրորդին, նկատելով զայն ամէնէն տրամաբանականը հայ ժողովուրդի շահերու տեսակէտէն և յոյս ունէին թէ պիտի կրնան համոզել նաև Ժընեվի Կեդրոնը, բացատրելով անոր թէ, հիմնադիրները պէտք է չափաւորեն իրենց տեսական խանդավառութիւնը և հպատակին հայ ժողովրդեան բնագաւառին ճնշող պայմաններուն, զորս անտեսել՝ կը նշանակէր կացնահարել հայկ. հարցը ու հրաւիրել զանոնք ընդունիլ խորունկ ուսում-

նասիրութենէ մը բղխող սոյն որոշումը։

Ժողովը փակուած էր։ Այն պահուն սակայն, մինչ տեղի կ'ունենար այդ նիստը Ազաբէկի տան դահլիճներէն միոյն մէջ, նոյն դահլիճին կից, սենեակի մը մէջ կը պատահէր տխուր դրուագ մը։

Ընտանեկան սրբութիւն մը և ամուսնական նուիրականութիւն մը կը սրբապղծուէր։

Ինչպէս ընթերցողը կը յիշէ, Ալիս խլուած էր իր սիրականին Ազնաւուրի ձեռքէն, և Էֆթիկի կողմէ յանձնուած Ազաբէկի։ Ալիս սակայն սկսած էր մեղանչել իր ամուսնական ուխտին, մեղրալուսնի պղատոնական ապրումներէն ու Ազաբէկի կոյր վստահութիւնն ու արտակարգ սէրը գրաւելէ ետք։

Մայր ու աղջիկ հասած էին իրենց նպատակին։ Ազաբէկ անոնց նիւթական ապագան ապահոված էր և կը շարունակէր գորովոտ ամուսնի ու փեսայի մը կեանքը։ Մինչ Ալիս ներքնապէս զզուած իր և ամուսնոյն միջև գոյութիւն ունեցող տարիքի անհամեմատ տարբերութենէն, ինկած էր իր նախկին սիրողին գիրկը։

Ազնաւուր, դպրոցի շրջանը աւարտելէ ետք, թէպէտ նետուած գործի ասպարէզ, բայց չէր կրցած մոռնալ Ալիսը, և զայն միշտ հետապնդած էր, բացէ ի բաց վերսկսելով օր մ'ալ իր սիրային ապօրէն յարաբերութիւնները։ Ան՝ ըլլալով պաշտօնեայ Թուրք. գաղտնի ոստիկանութեան կազմին մէջ, իբր լեզուագէտ և կենցաղագէտ՝ շուտով հասած էր բարձր դիրքի մը, պաշտօն՝ որ ա՛լ աւելի համարձակութիւն կու տար իր ձեռնարկին, և իրաւունք՝ իրմէ յափշտակուած սիրտ մը վերագրաւելու համար։

Պէտք է ըսել թէ, Ազնաւուր ոստիկանական պաշտօնեայ կը դառնար ո՛չ թէ իբր ասպարէզ ընտրելու համար զայն, այլ այդ դիրքին միջոցով ան կը

հետապնդէր սրոշ ծրագիր մը։ Երկու տարփածուներն ևս այդ գիշեր ժողով գումարած էին, և կը խորհէին Ազաբէկի լուծը թօթափել։ Այլս այդ իրիկուն, իր հաւանութիւնը տուաւ, և Այնաւոր այլևս ինքզինքը ազատ զգալով, խղճի հանդարտութիւնով գործի սկսաւ։

Կէս գիշերէն վերջ, երբ հնչակեան այդ ժողովը իր գործը լրացուցած և ցրուած էր և Ազաբէկ քաշուած իր ննջասենեակը, Այնաւոր գաղտագողի քայլերով կը սպրդէր այն սենեակը ուր տեղի ունեցած էր ժողովը, կը խուզարկէր ամէն տեղ և արշալոյսէն առաջ կը մեկնէր իրեն հետ տանելով օրակարգէն օրինակ մը, միակ թուղթը որ պատահմամբ մոռցուած էր հոն։

Քանի մը օր վերջ, ոստիկանական նախարարութեան հրամանով Ազաբէկ կը ձերբակալուէր ու առանց հարցաքննութեան կը բանտարկուէր իբրև պետութեան դաւաճանող Քօմիթէճի։

ՄՐԲԱԶԱՆԸ ԵՒ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ԲԺՇԿԱՊԵՏԸ

Խորէն Նարպէյ

Մեր ազգ. պատմութեան, ինչպէս նաև հայ յեղափոխական պատմութեան մէջ, հայ կղերը իր պատուաբեր տեղը գրաւած է իր գործունէութեամբ։ Նուիրուած եկեղեցւոյն, ան անձնուրաց զինուորը եղած է նաև ազգային գոյութեան պայքարի ատեն։

կուած է, երբ կռուիլ պէտք եղած է, իսկ խաղաղութեան մէջ ան սատարած է հայ մշակոյթի ծաղկումին: Ամէն հայ խորին յարգանքով միշտ պիտի յիշէ Խրիմեաններու, Ներսէսներու, Իզմիրլեաններու, Նարպէյներու և Սրուանձտեանցներու խնկելի անունները:

Հայկ. խմբումներու տաք շրջաններուն, մեր քաղաքական կազմակերպութիւններէն զատ եղած է նաեւ մարմին մը, որուն գործն էր դարպասել կայս. պալատն ու աւագանին՝ տիրանալու համար արքունիքի գաղտնիքներուն, զանոնք ի հարկին օգտագործելու համար յեղափոխական նպատակներու:

Այդ մարմինը պաշտօն ունէր նաև Եւրոպայի հանրային կարծիքը լարել, ազդելու համար արեւմըտեան պետութեանց վրայ:

Այսքան կենսական ու փափուկ գործին լծուողներու կարգին կը գտնուէր նաեւ մեր կղերական դասուն ընտրելագոյն դէմքերէն Խորէն Նարպէյ սրբազանը: Նարպէյ, բաւական ծանօթ է հայ ժողովուրդին: Քաղաքական կեանքի մէջ ան ունեցած է խոշոր դեր, իր գրչով ու գործունէութեամբ, մինչեւ իր մահը, որ արդիւնք էր թունաւորումի: Անոր կեանքը լի է մեծ դրուագներով, ըլլալով և անզուգական յեղափոխական մը: Միակ եկեղեցականն է որ ստանձնած է յանդուգն դերեր: Մեծ կապեր ունեցած է Եըլտըզին և եւրոպական կառավարութեանց հետ, զանոնք օգտագործելով փոխն ի փոխ, մէկը միւսին դէմ:

Ի՞նչ էր Նարպէյի ուժը և ի՞նչպէս ան յաջողեցաւ այդ բանին մէջ:

Պէտք է ըսել թէ Նարպէյի ուժը կը կայանար իր հանճարին, իր լեզուական կարողութեան և իր գրչին մէջ, որոնց միջոցաւ հմայած էր մեծ պաշտօնատարներ, դեսպաններ ու միջազգային մամուլը:

Իր համակիրներուն մէջ, ան մասնաւոր բարեացակամութիւնը կը վայելէր կայս. բժշկապետ Մավրոյէնի փաշային, որուն միջոցաւ կը տիրանար պետական ու պալատական ոեւէ գաղտնիքի:

Իսկ ո՞վ էր Մավրոյէնի փաշա:

Օր մը, Սուլթան Մէճիտ՝ երբ դեսպանական ընդունելութեան մը պահուն կը խօսէր Եւրոպայի գիտական յառաջդիմութեան և մանաւանդ բժշկութեան զարգացման վրայ, աւստրիական դեսպանը շնորհաւորեց կայսրը, յայտնելով թէ իր հպատակներէն յոյն ուսանող մը, վեց հազար աշակերտներու մէջ Վիէնայի բժշկ. համալսարանէն վկայուած էր առաջին կարգի մրցանակով:

Կայսրը խիստ գոհ՝ դեսպանին տուած այդ լուրէն, անմիջապէս հրամայած էր այդ ուսանողը հրաւիրել և զայն առնել կայս. բժշկական ակումբին մէջ: Ան՝ ուրիշ մէկը չէր եթէ ոչ բժիշկ Մավրոյէնի պէյ, որ դարձաւ Ապտիւլ Համիտ իշխանի անձնական բժիշկը ու եղաւ փաշա և կայս. բժշկապետ՝ Ապտիւլ Համիտի գահ բարձրանալէն յետոյ:

Մավրոյէնի փաշա, բեղուն շրջան մը անցուց Պոլսոյ մէջ, անկեղծ ու մտերիմ գործակցութեամբը բժշկական վեթերան Տոքթ. Քեաթիպեանի, որուն արժանաւոր յաջորդը եղաւ պալատին մէջ: Սակայն, Մավրոյէնի անծանօթ մը պիտի մնար, եթէ երբեք սահմանափակուէր իր արհեստին մէջ, ու չնուիրուէր դիւանագիտութեան, ուր ի յայտ բերած իր արտակարգ կարողութիւններով՝ մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ բռնակալ կայսեր վրայ: Ժամանակակից պաշտօնատարներ կը վկայեն կայսեր ակնածանքը անոր հանդէպ, մանաւանդ որ Մավրոյէնի փաշա, իբր եւրոպական ռամկավար դպրոցին աշակերտ, ազատական գա-

ղափարներով սնած ու մեծցած էր։ Այս իսկ պատճառով, ան բաւական չափաւորած էր կարմիր սուլթանին ոճրաբարոյ խառնուածքը, անշուշտ անոր ականջին փսփսալով դէպի ռամկավարութիւն՝ մարդկային ընկերութեան ունեցած նուաճումները, որուն անմիջապէս մօտիկը՝ բռնակալութեան մը գոյութիւնը կրնար վտանգել թէ՛ օսմ. գահուն և թէ ամբողջ երկրին։

Մեծանուն բժիշկը, արքունիքին մէջ ձեռք բերած իր այս ազդեցութեան շնորհիւ, ստեղծած էր համակրանքի սեղմ շրջանակ մը, այնպէս որ պալատին մէջ անծանօթ դէպք կամ գաղտնիք գոյութիւն չունէր իրեն համար։

Հայկ. յեղափոխութեան այդ շրջաններուն, դիւանագիտական աշխատանքը տանող Խ. Նարպէյ սրբազան, անբաղդատելի հոտառութեամբ մը կրցած էր ընտրել դէմքերն ու աղբիւրները, իր խոհեմութեամբ և տաղանդով՝ շահելով բժշկապետին վստահութիւնն ու համակրութիւնը, որ պալատի տգեղ մթնոլորտին մէջ մեծապէս կարիք կը զգար, արժանաւոր, կարող և իրապէս մեծ անհատականութեան մը։ Ան շուտով մտերմացաւ անոր հետ և երկար ժամանակ անոնք մնացին անբաժան ընկերներ։

Փաշան հակառակ իր բարձր դիրքին և կարողութեան, տարօրինակ կեանք մը կը վարէր սակայն։ Մասնաւորապէս, անուն հանած էր իբրեւ զեղխ ու շուայտ։ Աչքառու գեղեցկութեամբ կին թէ արու, կ'ենթարկուէին փաշային տարփանքներուն՝ օգտուելով անոր առատ նուէրներէն...։

Նարպէյ, փաշային հետ իր մտերմական պահերուն, անձկանօք դիտած էր գեղեցիկ հայ պատանիի մը երեւումը, ուրիշներու շարքին։ Այդ պատանին իր արտաքինով և մտքի ընդունակութիւնով

այնքան հետաքրքրեց սրբազանը, որ ամէն ճիգ թափեց ուղղութեան բերելու զայն։

Այդ բանին համար ալ, ան ուզեց գիտնալ պատանիին ծագումն ու կենցաղը, և իբր հոգեւորական և ազգակից՝ անձնապէս ուսումնասիրեց տղուն հոգեբանութիւնը։

Ճարպիկ վարուելակերպ մը, բաւական եղած էր պատանին իրեն մօտեցնելու։ Եւ առանց նկատի առնելու փաշային և պատանւոյն մտերմութիւնը բնորոշող պատճառը, յաջողեցաւ համոզել փաշան թէ այդ տղան գիտութեան արժանի է և թէ բարիք մը պիտի գործէր եթէ ստանձնէր անոր հոգը, վայն դնելով բարձրագոյն վարժարան մը...։

Եւ օր մ'ալ պատանին, փաշային դրամով բայց Նարպէյ սրբազանի որդեգրեալի անունով, մտած էր Կալաթա-Սէրայի կայս. լիսէն, ուր իր յաջողութեամբը եղած էր աչքառու ուսանող մը։

Անդրադառնալով Մավրոյէնի փաշայի և Նարպէյ սրբազանի փոխ յարաբերութեան, հարկ կ'ըլլայ քիչ մը եւս մտնել անոր խորքը։

Տոքթ. Մավրոյէնի սովորութիւն ունէր մեծ խնամքով գրի առնել իր յիշատակները։ Ապտիւլ Համիտի վարած կեանքը իբր խալիֆա և իբր սուլթան, այնքան հետաքրքրական կողմեր ունէր և պատմական կարեւորութիւն, որ փաշան կը խորհէր իր այդ գործով ապագային փառքի յիշատակ մը ձգել իր անուան

շուրջ։ Եւ սակայն միեւնոյն ատեն ան կը զգար իր այդ ձեռնարկին վտանգաւոր բնոյթը և իբր կանխազգուշութիւն, մասնաւոր պահարանի մը մէջ փականքի տակ կ'առնէր զանոնք, որոնց գոյութիւնը՝ տկարութեան մը պահուն չէր կրցած ծածկել իր «պաշտպանեալ» պատանիէն, որ տարուած իր տղայական հաճոյքներէն, երբեք կասկածելի չէր նկատուած փաշային ապարանքին մէջ։

Նարպէյ, որուն ուսերուն վրայ կը ծանրանար ամէնանուիրական և ամէնափափուկ պարտականութիւն մը, այդ օրերուն իր բեղմնաւոր շրջանին մէջ էր։

Հայաստանի խորերէն պաշտօնապէս տեղեկագրուած մէն մի սխրագործութիւն, պաշտօնատարներու քմահաճ ու պատասխանատու վերաբերումն ու չարիքին աղբիւրը եղող Պոլսոյ կեդրոնին ու Եըլտըզի քլիքին ընդվզեցնող անտարբերութիւնը, ամէն օր մանրամասնութեամբ կը հրատարակուէին եւրոպական թերթերու մէջ։

Բայց Եւրոպա կը մնար անտարբեր...։ Նարպէյ և իր գործակիցները կը մտածէին գտնել ուրիշ միջոցներ, աւելի ցնցող, որոնք կարենային յառաջ բերել ժողովրդային շարժում, ազդելու այսպէս քաղաքակիրթ ճանչցուած մարդկութեան վրայ։ Հետեւաբար կը խորհէին ցոյց տալ թէ՛ թուրքը իր իսկական դէմքով և թէ Ապտիւլ Համիտը իր քաղաքական ոճրային ծրագիրներով, վեր առնելով միանգամայն անոր անհատական կեանքը, շրջապատը կազմող աւագանին, փաշաները, մէկ խօսքով օսմ. կառավարութիւնը իր տխուր իրականութեան մէջ։

Հասնելու համար իր այդ նպատակին, Նարպէյ պէտք ունէր իր տրամադրութեան տակ ունենալ Մավրոյէնի փաշայի օրագրութիւնը։ Եւ յաջողեցաւ։

Գործիքը կար, Ազնաւոր կրցաւ անգիտակցօրէն իր թանկագին ծառայութիւնն ընծայել Նարպէյի։

Մ Ա Տ Ն Ի Չ Ը

Ազաբէկի ամուսնութենէն քանի մը ամիս վերջ, տեղի ունեցաւ նաեւ Փիլիկի ամուսնութիւնը։

Ազաբէկ, իր աղջկան և Փիլիկին համար մասնաւոր տուն մը կահաւորել տուած էր Սագըզ Աղաճի կողմերը, ուր անոնք փոխադրուած էին ու կ'ապրէին խաղաղ։

Բայց ուրախութեան շուտով յաջորդած էր ողբերգութիւնը։ Ազնաւոր չկարենալով մարսել իրեն եղած գրկանքը, բանտ նետել տուած էր Ազաբէկը, և վախնալով անոր փեսին վրէժխնդրութենէն, կը ջանար ձեռք անցնել նաեւ այս վերջինը։

Փիլիկ եւս իր կարգին հետապնդումէ ազատելու համար, բնակարանը փոխադրած էր Օսման պէյի կողմերը և իր թաքստոցէն կը ջանար ազատել իր աները հայրը, որ աներ հայր մ'ըլլալէ առաջ գաղափարի ուխտակից մ'էր և սիւնը Հնչ. կուսակցութեան Պոլսոյ կազմին։ Ան՝ Ազաբէկի ազատագրումը կը նըկատէր արժանապատուութեան խնդիր, և այդ բանը կրցած էր ընդունել տալ կուսակցութեան ղեկավարներուն եւս։

Ձերբակալութենէ մէկուկէս տարի ետք, Ազա-

բէկ թիապարտութեան դատապարտուած՝ և աքսորուած էր Աֆրիկեան Տրիպոլիս։ Անոր ազատագրման համար ձեռք առնուած ամէն միջոց սպառած ըլլալով, երբ վերջին յոյս՝ որոշեցին դիմել կայսերական ներման։

Նարպէյ սրբազան ստանձնեց հարկ եղած աշխատանքը և կրցաւ ապահովել Մավրոյէնի փաշայի աջակցութիւնն եւս։

Ագնուար սալէյն, երբ կառավարէ հակառակորդ, չէր քնանար, ան՝ թէեւ Նարպէյի պնդումներուն վրայ, մասնաւոր պայմաններով, խոստացած էր իր ալ աջակցութիւնը, և սակայն իր այդ գործակցութիւնը իրականին մէջ նպատակ ունէր հեռուէն դէպքերուն յարմար առենին խանգարելու համար ամէն աշխատանք։ Իսկ Նարպէյ երբեք չկասկածեցաւ Ագնուարէն, վստահելով անոր հանդէպ իր շռայլած բարիքներուն...։

«Հիւանդ մարդուն» շուրջ (Թուրքիա) յարուցուող վվլուկները ոեւէ թերթի մէջ, արեւմտեան դիւանագէտները առիթ կը նկատէին իրենց պատկանած պետութեան ապահովել ոեւէ տնտեսական կամ քաղաքական առաւելութիւն։

Ապտիւլ Համիտ, Եւրոպայի այդ գաղտնիքներուն խաղերը ըմբռնած ըլլալով, նոյնքան ճարպիկ լարախաղացութեամբ կը ջանար ուշացնել ըլլալիքը... հակառակ իր հաստատ համոզումին թէ պիտի տար, ինչ որ կը պահանջուէր։ Բայց ժամանակ շահիլ, կը նկատէր հզօրագոյն ինքնապաշտպանութիւնը փրկութեան ճամբուն վրայ։ Իր այս խաղերուն ծառայելու մտօք՝ Ապտիւլ Համիտ հիմնած էր իր իսկ հսկողութեան տակ, «մամլոյ բրօպականտայի» մարմին մը, որուն պաշտօնը պիտի ըլլար եւրոպական թերթերու կարեւորագոյնները կաշառել, որպէսզի անոնք լռէին կարմիր գահակալին անձին շուրջ հրատարակութիւններ ընելէ, և ընդհակառակն տրամադրուէին ի նպաստ գրութիւններու, որոնք պիտի գրկուէին նոյն այդ մամլոյ դիւանին կողմէ։

Քիչ առաջ երբ մենք կը ծանրանայինք Նարպէյի կատարած յեղափոխական դերին վրայ, հիմնուելով անոր ի յայտ բերած արտակարգ կարողութեանց մասին, ապացուցանելու համար՝ հոս պէտք կը զգանք յայտնել թէ՝ աղբիւրը զոր ունէին եւրոպական թերթերը իբր Տաճկաստանի թղթակից, նոյն ինքն Նարպէյն էր, որ դեսպանատան պաշտօնեաներու հետ իր յարաբերութիւններէն օգտուելով, ապահով միջոցներով կը հասցնէր բոլոր մեծ թերթերու իր թղթակցութիւնները, որոնք այնքան կը գնահատուէին որ անոնց իբր բացառիկ մանրամասնութիւն կը կցուէին արեւելքի հիւպատոսներէն եկած պաշտօնագրերը։

Զուգընթաց այս յանդուգն դերին, Մավրոյէնի փաշային պնդումներուն վրայ, Նարպէյ ընդունեց նաև վարիչի պաշտօնը վերոյիշեալ յանձնախումբին։

Նարպէյի յեղափոխական գործունէութիւնը հոս է որ կը փառաւորուի, մանաւանդ երբ նկատի ունենանք իր վախճանը այդ ճամբուն վրայ...։

Ազաբէկի ազատագրման գործն ալ կը կապուէր Նարպէյի այդ յանձնառութեան, և խնամոտ հոգածութիւնով մը միշտ կը հետապնդուէր։

Նարպէյի վերջին պաշտօնը մեծապէս կը նպաստէր այդ գործին, վասնզի փաշային պնդումներուն առջեւ տեղի տուած պահուն, ան պայման դրած էր Ազաբէկի ազատ արձակումը։

1888ի Օգոս. 19ի ուրբաթին Սէլամլքի պահուն, մասնաւոր կարգադրութեամբ մը, Փիլիկի կնոջ Պայծառի տեղ տրուած էր Ելտըզի ճամբուն վրայ, ուրկէ պիտի անցնէր սուլթանը։

Ապտիւլ Համիտ իր աղօթքէ դարձին, կնոջ մը աղերսական ձայնը լսելով, դարձած էր այդ կողմը։ Պայծառն էր ան, որ եւրոպացի հանդիսատես տիկիններու շարքին մէջ, սուգի հանդերձանքի մէջ, աղերսագիր մը կը ներկայացնէր սուլթանին։

Կայսերական հրամանով, թիկնապահ մը մօտենալով Պայծառի ձեռքէն առաւ խնդրագիրը...։

Այդ իրիկուն իսկ «օտար մամլոյ դիւանը»ը սուլթանի ներկայութեան ժողով պիտի ունենար։ Այդ առիթէն օգտուելով՝ Համիտի պիտի ներկայացուէր խնդրագիրը։ Եւ ներկայացուեցաւ։ Մավրոյէնի փաշա իր որոշ ազդեցութիւնը ունեցաւ։ Սուլթանը իր ձեռագրով իսկ «միւճիպինճէ» մակագրեց Պայծառի խնդրագրին վրայ, որ կը նշանակէր Ազաբէկի ազատագրումը...։

Նարպէյ, հրճուանքի մէջ էր, իր որոշած ծըրագրին առաջին հանգրուանը կտրած էր և ապագային համար յուսալից՝ քալեց կորովի քայլերով։ Բայց

իր այդ խիզախութիւնը անհաշիւ էր և առած քայլը սխալ։ Նախ հաւատաց Ազնաւորի նման ինկածի մը խոստումին, և երկրորդ անժամանակ կերպով եւրոպական թերթերու յղեց Մավրոյէնի փաշայի օրագրութիւնը, որ գիտենք թէ ո՞րու միջոցաւ ձեռք բերած էր զայն, և ուր մանրամասնօրէն կը պարզուէին «Ելտըզի գաղտնիքներ»ը՝ հարէմին մէջ ու անկէ դուրս, դիւանատուներուն, պաշտօնատուներուն, մայրաքաղաքին և երկրին կեանքը...։

Վէպե՛ր ու դրուագնե՛ր, որոնք Հազար ու մէկ գիշերներու տպաւորութիւնը կը թողէին։ Ապտիւլ Համիտ հոն կը ներկայանար իր անհատական կեանքով, որպէս հազարաւոր մարդկային կեանքերու գիշատիչ, որպէս հարիւրակ «հարճեր»ու (գերուհի) սպանիչ, որպէս եօթնգլխանի հրէշ մը, որպէս որդեսպան գազան մը...։

Ապտիւլ Համիտի բռնակալութեան տակ՝ Ելտըզի սարսափին ապրող հայ ժողովուրդը, կրնար երեւակայել թէ ի՞նչ կրնար ըլլալ այս կարգի փաստացի յայտնութիւններու արդիւնքը...։

Ապտիւլ Համիտի ցասման պողպատէ կրակն էր որ կը շանթէր Ելտըզի բարձունքէն։ Ան՝ պատգամած էր «կամ սատրազամին կամ այդ հրատարակութիւններուն հեղինակին գլուխը», «իրատէն» անբեկանելի էր։

Ֆէրիտ պէյ, (վերջը նշանաւոր եպարքոս Ֆէրիտ փաշա) եպարքոսական էն աչքառու պաշտօնատարը, պաշտօն ստանձնած էր գլուխ հանել գործը։ Անոր հրամանին տակ դրուած էին օրուան բոլոր անուանի գաղտնի ոստիկանները։

Բայց առաջին ամիսին յաջորդած էր երկրորդը և տակաւին ոչ մէկ հետք...։ Թերթերը դեռ կը շա-

րունակէին իրենց գործը, կատարելով նոր նոր մերկացումներ։

Մեծ եպարքոսը շնորհազուրկ եղած և ամբաստանութեան տակ առնուած էր։ Նորը, Ֆէրիտ պէյին մէկ ամիս եւս միջոց տրուած էր, և քննութիւնները մեծ տքնութեամբ կը շարունակուէին։

Այդ օրերուն, դարձեալ սէլամլըքէ մը վերջ, երբ Եըլտըզի բռնակալը իր օրուան աշխատութիւններուն սկսաւ, ներկայացուած ժուռնալները հարեւանցի կերպով դասաւորելու առեն, անոնցմէ մին ուշադրութիւնը գրաւեց և զայն վերցնելով քաշուեցաւ իր Թիկնաթոռին խորը և ուշի ուշով սկսաւ կարդալ։

Համիտ ընթերցումը հազիւ վերջացուցած՝ վարանոտ շարժումով մը ոտքի ելաւ և սկսաւ շրջիլ սենեակին մէջ, քննական նայուածքներ ուղղելով իր շուրջ։

Գազանը պահ մը մօտեցաւ իր դարակներէն մէկուն և անկէ ատրճանակ մը առնելով գրպանը դրաւ և դուռը գոցելով սկսաւ բարձրաձայն ու կատաղի կերպով մռլտալ...։

Անծանօթ հասցէներու լուտանքներ կը տեղար, մանաւանդ «կեավուռ» կ'անուանէր մէկը, «հա՞, անիծուած կեավուռ, դաւաճան, սորուկ»...։ Ու ձայնը մեղմացնելով՝ «գաղտնիքին կծիկը քակեցի, հոս ձեռքիս մէջ էք բոլորդ»... ու լրջութեամբ՝ «բայց պաղարիւն պէտք է ըլլալ»... մինչ նոյն պահուն դահլիճին դուռնէն իր սիրելի ներքինիին աղերսարկու ձայնն առաւ։

Ճաֆէր աղան էր որ Ֆէրիտ պէյի ժամանումը իմացնելով ունկնդրութիւն կը խնդրէր։

Ֆէրիտ պէյ ներս մտնելով ծնրադրեց կայսեր առջեւ և մեծարանքի խօսքերէ վերջ, սկսաւ ընել իր օրական տեղեկատուութիւնը։

Օրուան հրատապ հարցին շուրջ, միշտ միեւնոյն եզրակացութիւնը... ոչ մէկ փաստ... այլ՝ կասկածներ միայն Նիւզիւֆ Իզզէթեփն էֆ.ի շուրջ...։

Սուլթանը, հակառակ ըստ երեւոյթին անտարբեր ունկնդրութեան, տակաւ անհամբեր դարձած էր։ Գահավէժ շարժումով մը Ֆէրիտ պէյի ուղղուեցաւ և պոռաց անոր երեսին։

—Դուք ամէնքդ ալ կեղծաւորներ, դաւաճաններ, սրիկանե՛ր էք, ստութեան մէջ թաղուած ապիկարներ։ Կը կեղծէք, բայց ես գաղտնիքին աղբիւրը ձեռքիս մէջ առած եմ...։

Ֆէրիտ պէյ, տեղն ու տեղը քարացած մնաց այս լուտանքներուն առջեւ, մինչ օգոստափառ գազանը կը շարունակէր հայհոյել իր բոլոր հաւատարիմներու հասցէին։

Պահ մը... և վարկենական լռութենէ յետոյ, սուլթանին ձայնը անակնկալ մեղմութիւն մ'ունեցաւ։ Փոթորկած ծովու մը պէս ուռած ու փրփուր ժայթքող այդ բորենին գորովանքի պատկերի մը փոխուեցաւ յանկարծ։ Անհատական շահերու առջեւ իր կիրքերը սանձել գիտնալ—Համիտի մեծագոյն արժանիքներէն մին էր։

Հրամայեց որ Ֆէրիտ պէյ նստի և ինք անցնելով իր աշխատութեան սեղանին առջեւ, թուղթ մը վերցուց ու երկարեց անոր։

Ֆէրիտ պէյ բազմեցաւ խոնարհելէ յետոյ, Թուղթը, կայսեր ուղեալ ժուռնալ մըն էր։ Ֆէրիտ պէյ մինչ հարեւանցի ակնարկ կը նետէր ժուռնալին վրայ, պատահեցաւ լրտեսապետ Գատըրի ստորագրութեան։ Այդ ստորագրութիւնը ցնցեց զինք։

Ստորագրողը իր մրցակիցն էր որուն թէեւ գիտէր թէ նոյնպէս պաշտօն տրուած էր հետապնդել միեւնոյն գործը, բայց երբեք մտքէն չէր անցնէր ա-

նոր այդ անակնկալ յաջողութիւնը, որ լախտի զարհուրելի հարուածի պէս հիմա կ'իջնէր իր գլխուն։ Ֆէրիտ պէյ շլմորած, կարդաց հետեւեալը.

«Յոտս կայսերական երկնաբերձ Գահոյի՛ց, նուաստս, ձերդ Արքայական բարձրութեան ստրկագոյն ծառայ, շնորհիւ Ձերդ ամենազօր վեհափառութեան և օրհնեալն և սրբազնասուրբ մարգարէին օգնութեամբը, յաջողութիւն շնորհուեցաւ Ձերդ խալիֆայական սրբութեան գետնաքարշ ծառային, ի յայտ բերել անիծապարտ դրպարտութեանց շարքին դժոխային հեղինակները որոնք ապերախտութեան գոլորշիովը մթագնած և եղեռնական գործակցութեան կղկղանքին մէջ թաղուած կարգ մը հրեշատիպ սրիկաներ են, գլխաւորութեամբ Քազասկէր Զիաէտտին մոլլայի, բժշկապետ Մավրոյէնի փաշայի և Խորէն Նարպէյ կոչուած սեւագլուխ անհաւատին։

Դարձեալ, շնորհիւ Ձերդ վեհափառութեան անսասանելի իմաստութեանը, ձեռք ձգուած են անհերքելի փաստեր և աներկբայ վկայութիւններ, ըստ որում բժշկապետ Մավրոյէնի փաշայի յանձնարարուած է յօրինել անիծապարտ վկայական մը, առ ի հաստատութիւն— թող չորնայ և պապանձի այն բերանը որ պիտի համարձակի արտասանել այս բառերը— թէ Ձերդ սուլթանական և խալիֆայական վեհափառութեան ամէնաողորմ և լուսափիւռ միտքը, մի արասցէ, խանգարումի մատնուած է։ Եւ, ներքին ու արտաքին հանրութեան ուղղեգիծ պատրաստելու համար է որ անհաւատ և անհաւատարիմ Խորէն Նարպէյը արեւմտեան երկիրներու մամուլին կը հայթայթէ սուտի և կեղծիքի թունաւոր աղբիւրէն այն թղթակցութիւնը զոր վրդոված է ձեր հաւատարիմ և անձնուէր հպատակները»։

Յետոյ կու գայ նորին վեհափառութեան արեւ-

շատութեան համար օրհներգի բազմաթիւ տողեր (զոր զանց կ'առնենք)։ Ստորագրութիւն

«Գատրի»

Ֆէրիտ պէյ անակնկալին առջեւ շուարած՝ ըսկսած էր դողալ, կը կարծէր թէ Ապտիւլ Համիտ իրեն կարդալ տալով այդ տեղեկագիրը, մտադրած էր զինք պատասխանատու բռնել. մինչդեռ Համիտ փոխած էր իր ձայնին շեշտը անսպասելի եղանակով։

— Ֆէրի՛տ, դուն քու ունեցած ուսումով և եւրոպական դիւանագիտական նրբութեանց ծանօթութիւնով միակ մարդն ես՝ ի գլուխ հանելու համար այս գործը։ Իրաւ է թէ հետախուզութեան մէջ Գատրին քեզ գերազանցեց, բայց անկէ վերջ՝ ինչ որ դուն պիտի ընես, Գատրին չի կրնար ընել։ Հետեւաբար քեզ կը յանձնեմ արտակարգ դատարանի մը նախագահութիւնը և կը սպասեմ լուրջ ջանքերուդ»։ Ֆէրիտ պէյ սիրտ առած, իր երախտիքը յայտնեց սուլթանին, «որուն հրամանները գործադրելու համար է որ կ'ապրիմ», ըսաւ ան։

Եըլտըզի պալատին մէջ ուղղակի կայսերական հսկողութեան տակ կազմուած այդ արտակարգ ատեանը նմանը չտեսնուած գործունէութեան մը մէջ էր։

Նախ հսկողութեան տակ առած էին բժշկապետն 'ու Նարպէյը, որոնց բնակարանները խուզարկուած ըլլալով գտնուած էին Մավրոյէնի փաշայի ձեռագիրները։ Անոնցմէ երկու յուշատետրեր կը պակսէին։ Դարձեալ փաշային թուղթերուն մէջէն գտնուած էր նամակ մը Նարպէյի ստորագրութեամբ, ինչպէս և Նարպէյի տունէն գտնուած էր ուրիշ նամակ մը, որ փաշային ստորագրութիւնը կը կրէր, Նարպէյի նամակին իբրեւ պատասխան։

Զիյաէտտին մոլլան եւս պալատ բերուած էր

ու սկսած էր անոր ալ դատավարութիւնը:

Մավրոյէնի փաշա, միշտ նոյն անվեհեր մարդը, պարզօրէն խոստովանած էր իրողութիւնները, անգիտանալով իր օրագրութեան որու կողմէ գողցուած ըլլալը:

Լրտեսապետ Գատրի ատեան ներկայանալով Ազնաւորի վկայութիւնով հաստատած էր Նարպէյի արարքն ու խաղցած դերը եւրոպական մամուլի այդ հրատարակութեանց մէջ:

Ահաւասիկ Նարպէյի և Մավրոյէնի փաշայի խնդրոյ առարկայ նամակներուն պատճէնը.

Ա.

Փաշա՛,

Այս գիշեր Մենտորը ձեզ կը ղրկեմ խնդրելու համար որ լսէք զինքը ծանօթ գործին համար, բայց վաղը իր դարձին խօսք տուէք գիշերը Բըթի Շան երթալ... Ժամադիր ըլլանք, խիստ հաճելի պիտի ըլլայ ներկայացումը, մանաւանդ Ամելիաի երեւումը անակնկալ մը պիտի ըլլայ:

Յարգանօք
Խ. ՆԱՐՊԷՅ

Բ.

Սիրելի Նարպէյ,

Գիշերը, Մենտորը զիս շատ յոգնեցուց: Ամելիան մերն էր. բացառիկ վայրկեաններ ապրեցայ: Գոհ եմ անցնող գիշերէն ալ, հիւրերէս ալ և ձեր հրաւէրէն ալ: Սակայն Նարպէյս պէտք է գիտնաս թէ պիտի չկրնամ բաժնուիլ մեր խենդէն, որ այս օրերս հոգեկան արտակարգ վիճակ մ'ունի. զայն հանդարտեցնել պէտք է, կրնա՞մ հասկցնել. ուրիշ անգամ ամենայն սիրով:

Բարեւներով

Տ. ՄԱՎՐՈՅԷՆԻ

10 Փետր. 1887

Ազնաւոր մատնած էր ամէնքը այն օրը, երբ Նարպէյ և Մավրոյէնի յաջողած էին Ազաբէկի ազատագրումը ընդունել տալ սուլթանին:

Եըլտըզի արտակարգ ատեանը, վճիռները տուած էր: Ջէլալէտտին մոլլա կ'աքսորուէր Եէմէն և Նարպէյ կը դատապարտուէր մահուան: Մավրոյէնի՝ իր զօրաւոր պաշտպաններուն շնորհիւ ազատած էր Աւորիս: Այսպէս քաւութեան գլխաւոր նոխազը դարձաւ Խորէն Նարպէյ սրբազան, որ հսկողութեան տակ առնուեցաւ Հարպիէի դիմաց փայտաշէն ու անշուք տան մը մէջ: Նարպէյի այդ տան մէջ ապրած ժամանակամիջոցը սուգի օրեր էին, և ոչ ոք գիտէ անոր մահուան մանրամասնութիւնները: Մենք ևս որ սոյն գաղտնիքները կարողացանք կորզել հայակեր հրէշ Նազըմ փաշայէ, անկարող եղանք ձեռք բերելու աւելի մանրամասնութիւններ: Նազըմ փաշա մեր խնդրանքին ու պնդումներուն, միշտ պատասխանեց լակոնական ոճով մը, առարկելով իր կաթուածահար վիճակը, որ թոյլ չէր տար իրեն վերյիշելու տռամի մը ներքին ծալքերը, ուր գործ ունեցանք, բառ «ես, հայ կին մը և Վանեցի սեղանաւոր մը...:» Բայց սա կարողացանք հաստատել որ Նարպէյ վախճանեցաւ Եըլտըզի ծանօթ վճիռին գործադրութիւնովը, ինչպէս իր ատենին ալ կը հաստատէր ժողովուրդին մէջ շրջան ընող զրոյց մը...:

Մեծ երգիծաբան Յակոբ Պարոնեան եւ Նարպէյի մահուան օրերուն, իր երգիծանքի «Պոչաւոր Սուտեր»ու բաժնին մէջ, հետեւեալ տողերը գրած է.

«Կ՚ըսուի թէ Խորէն Նարպէյ սրբազան՝ որ վախճանեցաւ, Թունաւորուածէ»։

Ու մենք՝ ականատես եւ գործակից պաշտօնատարէ մը կորզած եւ այլ աղբիւրներէ քաղած մեր տեղեկութիւններով՝ ստուգեցինք որ Նարպէյ, թէպէտ մահուան դատապարտուած բայց վճիռը չէր գործադրուած անմիջապէս։

Եըլտզ կը խորհէր թէ այդ բանը դէշ ազդեցութիւն կրնար գործել Եւրոպայի մէջ եւ կրնար նաեւ գրգռել իր ծանօթներն ու բարեկամները նոյնիսկ շատ բարձր շրջանակներու մէջ, ու վերջապէս կրնար անբաղձալի հետեւանքներ ունենալ։

Յարմար դատուած էր, ուրեմն, արգելափակել զայն տանը մէջ, խիստ հսկողութեան տակ եւ կաթիլ կաթիլ թունաւորել զինքը հայ կնոջ մը ձեռքով զոր ակնարկած էր Նոզըմ։

Նարպէյ ուրեմն ունեցաւ երկարատեւ հոգեվարք մը, մինչեւ որ իր մարմնոյն մէջ ամբարուած թոյնը անշարժութեան մատնեց իր հսկայ մարմինը...։

ՎՐԷԺԻ ՃԱՄԲՈՒՆ ՎՐԱՅ

Ծճի Զաւրբի Հրդեհը Սղաբէկի ազատութեան համար աշխատողներուն ենթարկուած այս տխուր պա-

տահարները ի սպառ անյուսութեան մատնած էին անոր աղջիկը Պայծառն ու փեսան Փիլիկը։

Ի գին մեծ զոհողութիւններու սկսուած գործ մը, երբ այսպէս կը փճանար դաւաճան թշնամիի մը էնթրիկներուն ու մատնութեան հետեւանքով, տուժողը՝ մանաւանդ Փիլիկի պէս մէկու մը համար, շատ բնական է հանդարտ պիտի չկենար ու պիտի առաջնորդուէր նոյնիսկ փոխ վրէժի զգացումէ մը։

Արդարեւ, տարիներու քրտնաջան բայց ի զուր աշխատանքէ վերջ, երբ այլեւս ոչ մէկ միջոց մնացած չէր, Փիլիկ որոշեց ամէն գնով զգետնել իր եւ իր աներհօր անարգ թշնամին, ու այնուհետեւ նուիրուիլ իր յեղափոխական գործունէութեան։

Նարպէյ սրբազանի վախճանումէն ի վեր, երկու ամիս անցած էր։ Փիլիկ գործակից ընկերներու հետ, օրերով գլուխ գլխի խորհած ու կազմակերպած էր տէբորը։

Որոշած էր ո՛չ միայն Ագնաւորը, այլեւ իր տարփուհին՝ Ալիսը, եւ անոր մայրը Ֆէֆթիկը մաքրել միանգամայն։

Մաքրագործման ծրագիրն ու գործադրութեան եղանակը գծուած ըլլալով, դերակատարները գործի ձեռնարկեցին։

Կալաթա-Սարայի պահականոցին մօտ, դէպի Թօփհանէ տանող զառիվարը, երկար ժամանակէ ի վեր անմաքուր փողոց նկատուած էր։ Հոն կը դեգերէին կամ կը բնակէին ապօրինի կենակցողներ, ազատ դիտող աչքերէ։

Ագնաւոր եւս այժմ հաստատած իր տարփուհիով, քաշուած էր վերոյիշեալ փողոցը։ Ֆէֆթիկ շատոնց ձգած էր Գէորգ աղբարը, այլեւս անոր պէտք չունենալով։ Որով Ագնաւորի ընտանիքը կը բաղկանար չորս անդամէ.— Ալիս, մայրը, ինք եւ իրենց հին

սպասուհին, Մեծ-Նորգիւղցի Խաթունիկ։

Ազնաւոր իր շահած գումարին վրայ Ալիսի եկամուտներն ալ աւելցնելով, փառաւոր կեանք մը կ'ապրէր։

Խաթունիկ կը մատակարարէր տունին գնումները, և իր այդ պաշտօնին մէջ որոշ շահեր կ'ապահովէր։ Թաղին նպարավաճառէն, ածխավաճառէն, կաթնավաճառէն և ուրիշներէ ստացած տասանորդներով, ժամանակի ընթացքին կոկիկ գումար մը շինած էր։

Գիւղի իր տունն ու տնեցիները ձգելու ստիպուած այդ կինը, ուրիշ բանով չէր հետաքրքրուէր, եթէ ոչ կարելին ընել դրամ ձեռք ձգելու համար։ Ու քանի՛ դրամի կը տիրանար, նոյնքան իր մէջ կ'աւելնար ագահութիւնը, և իբր արդիւնք այդ բանին, Փիլիկի ծրագիրը գործադրող դերակատարներուն մէջ, առաջիններէն մէկը պիտի ըլլար։

Ձեռք ձգելու համար Խաթունիկը, Փիլիկ ուշիմ տղու մը պէտքն ունեցաւ, զոր գտնելը այնքան ալ դժուար չեղաւ։

Եալովացի Համբիկ, իր կուսակցական ընկերներէն մին, Փիլիկի տրամադրած էր իր զաւակը, որ եռանդուն, պատրաստաբան և յամառ տղայ մ'ըլլալով, իր հայրենակիցները Պիծակ անունը տուած էին անոր։

Պիծակ՝ կրետացի յոյն քահանայի մը միջոցաւ, յաջողած էին իբր աշկերտ, տեղաւորելու Ենի Չարշըի նպարավաճառներէն Թօմայի մօտ, ուրկէ Խաթունիկ կը կատարէր իր գնումները։

Եալովացիներու յատուկ խօսելու իր շեշտը, շատ դիւրութեամբ իրարու մօտեցուցած էր Խաթունիկն ու Պիծակը, և հայրենակցի անվերապահութիւն մը գոյութիւն առած էր իրենց միջև։ Ժամանակի ըն-

թացքին, Պիծակ իր ստացած հրահանգներուն համաձայն, իր գործին ներքին ծալքերուն շուրջ յայտնութիւններ ընելով, Խաթունիկը կրցաւ համոզել որ, կէս առ կէս բաժնելու պայմանով, օգնէ իրեն իր ծառայած խանութէն ձեռք ձգելիք գողօններուն համար։

Օր ընդ մէջ Թօմայի համար անծանօթ մնացած Պիծակի հայրը Համբիկ, դրացիի մը երեւոյթով կը մանէր խանութ և գնումներ կ'ընէր։ Գնուած իրեղէնները կը ձգէր հոն, պատուիրելով Պիծակի տանիլ իր բնակարանը։ Մինչ իրականին մէջ, Պիծակ՝ այդ առարկաները կը տանէր Խաթունիկի։ Ու այս պաշտօնը ան կը կատարէր այնպիսի ճարպիկութեամբ, որ ո՛չ իր վարպետը նշմարած էր և ո՛չ ալ Խաթունիկ։

Փետրուարի ցուրտ առաւօտ մը, Պիծակ իր սովորութեան համաձայն, փողոցները ընկած՝ իր սուր ձայնով գնորդներ կը հրաւիրէր,

Պագալի՛ս... պագալի՛ս...։

Խաթունիկ վար իջած, Պիծակին կու տար օրուան ապսպրանքը, կատակելով անոր հետ։

Պիծակ իր սրաբանութիւններուն մէջ չէր մոռցած իմաստալից ակնարկութիւն մ'ընել, յիշեցնելով իրենց դաշինքը, և ժամադրուելով նոյն գիշերուան համար։

Այդ գիշեր, ուշ ատեն, երբ տան մէջ ամէնքը քաշուած էին իրենց ննջարանները, Խաթունիկ վար իջած էր և դրան ետև Պիծակին կը սպասէր։ Քիչ վերջ, դրան տրուած թեթեւ զարկ մը լսելով, բացաւ դուռը և ներս առաւ Պիծակը, որ իր ուսին վրայ կը կրէր բաւական խոշոր բեռ մը։

Պիծակ յանձնեց զայն Խաթունիկի, և ցած ձայնով մը յայտնեց թէ ուշը մնացած ըլլալով, չ'ուզեր տուն երթալ և խնդրեց որ՝ առտուն կանուխէն մեկնելու պայմանաւ՝ անկիւն մը տեղ տայ իրեն։

Խաթունիկ սիրով ընդունեց և տեղ մը յատկացուց իր սենեակին մէջ։

Ազնաւուրի բնակած այս տունը երեք յարկ էր։ Մուտքի յարկին վրայ, սանդուխին քով էր Խաթունիկի սենեակը։ Առաջին յարկը կը բաղկանար ճաշարանէ, առօրեայ սենեակէ և դահլիճէ մը։ Իսկ երկրորդին մէջ կը գտնուէին, Ալիսի, Ազնաւուրի և Ֆիթիկի ննջարանները։

Պիծակ կծկուած Խաթունիկի սենեակին մէկ անկիւնը, արթուն կը սպասէր անոր քնանալուն։

Պատրոյկը վար քաշուած լամպ մը, աղօտ կերպով կը լուսաւորէր սենեակը։ Սպասուհին, օրուան աշխատանքէն յոգնած՝ շուտով ինկաւ խոր քունի մէջ։ Պատանին պատեհ վայրկեանը հասած նկատելով, տեղէն ելաւ և իր հայրենակցուհին փորձելու համար, թեթեւօրէն քանի մը անգամ հազաց, և ինքզինքը ապահով զգալէ վերջ սենեակէն դուրս ելաւ, միասին տանելով լեցուն թիթեղ մը, զոր իր հետ բերած պարկին մէջ կը գտնուէր։ Կամաց կամաց անցաւ երկրորդ յարկը, ու դահլիճին և ճաշասենեակին կարասիները զգուշօրէն հաւաքելով՝ անոնց վրայ սրսկեց թիթեղին պարունակութիւնը։ Այդ երկու սենեակներուն մէջ իր գործը աւարտելէ ետք, նոյն գործողութիւնը կատարեց երրորդ յարկի սանդուխներուն վրայ։ Յետոյ վառելանիւթով թրջուած յատուկ ծրարներ բռնկցնելով, նետեց անոնց վրայ։ Ու անմիջապէս վարի յարկը իջնելով խոհանոցէն մտաւ տան ետեւ գտնուող բացուածքը։ Հանդիպակաց պատուհանէն հաստկեկ չուան մը կախուած էր. հրձիգ պատանին սկսաւ շարժել։

Այդ պահուն վերի պատուհաններէն, խոշոր մարդ մը սկսաւ պարանը վեր քաշել, մինչ Պիծակ զայն կը փաթթէր իր մարմնոյն։

Համբիկ իր տղուն շարժումներուն հետեւած և հսկած էր անոր աշխատանքին. այժմ կը ջանար ազատել զայն։

Կէս ժամ վերջ, Բերայի և Պոլսոյ ոստիկանութիւնն ու ջրհանկիրները գործի վրայ էին։ Հրշէջ խումբեր հեւ ի հեւ կը փութային Ենի Չարշը։ Գիշերապահներ՝ իրենց յատուկ եղերական ձայնով, գիշերուան լռութեան մէջ՝ կը պոռային Պոլսոյ համբաւաւոր «Եա՛նկըն վա՛ր»ը...։

Հակառակ թափուած ճիգերուն, անկարելի եղաւ ազատել տան բնակիչները, որովհետեւ բոցերը այնքան կատաղի եղած էին, որ անոնք յանկարծակի եկած՝ միջոց և հնարաւորութիւն չէին չունեցած փախչելու։

Յաջորդ առտու իսկ, պեղումներու ատեն, մոխրակոյտերու մէջ գտնուեցան անոնց ածխացած դիակները...։

Այն ատենուան համիտեան դաժան ոստիկանութիւնը իսկոյն շարժումի լծուեցաւ։ Մանրակրկիտ քննութիւն ամէն կողմ, ամէն ուղղութեամբ։

Բայց ապարդիւն։ Օրեր կ՚անցնէին, ու ո՛չ մէկ հետք երեւան չէր ելլեր։ Ոստիկանական շրջանակները աւելի քան վստահ էին թէ հրդեհը ոճիրի մը արդիւնք էր. բայց ո՞վ էր ոճրագործը։

Նազըմ փաշա, որուն այնքան սիրելի եղած էր տխրահռչակ Ազնաւուր, կատղած էր և խիստ հրամաններ կ՚արձակէր։ Ի վերջոյ, իբրեւ հաւանական հեղինակ հրդեհին, ան հրամայած էր ձերբակալել Փիլիկը։

Ոստիկաններու և լրտեսներու հսկայ ցանց մը իր երկաթ թելերը տարածած էր Պոլսոյ ամէն կողմ։ Բայց Փիլիկ չէր գտնուեր...։

ԱՆԽՈՒՍԱՓԵԼԻՆ

Ոստիկանական նախարար հայակեր Նազըմ փաշա

Ենի Զաւըրի ոճիրին համար՝ ոստիկանական նախարար Նազըմ փաշա, որոշ տուեալներու վրայ հիմնուած՝ յանգած էր այդ եզրակացութեան։ Իր սեփական պաշտօնեային Աղնաւորի մահը՝ Փիլիկի գործը միայն կրնար ըլլալ։ Հաստատ տեղեկագիրները այդ հա-

մոզումին զօրաւոր փաստեր էին։ Հետեւաբար վըճռեց ո՛եւէ միջոց չխնայել ձեռք ձգելու համար զայն։

Նազըմ փաշա յամառ, քինախնդիր և գձուձ եսականութեան տէր պաշտօնատար մըն էր։ Իր այդ ատելին մոլութեանց գոհացում տալու համար՝ կրակուբոց հրամաններ կ՚արձակէր։ Իր հոգը չէր թէ տրուած այդ հրամաններէն օճախներ պիտի մարէին, և կամ պետական վճիռներ հակասութեան պիտի մատնուէին։

Աղնաւորի խնդրոյն պարութան եկած էր։ Շաբաթներ անցած էին և դեռ ոչ մէկ հետք կարելի չէր եղած գտնել։ Ամէնամեծ կասկածելին եղող Փիլիկ, դէպքէն երկու շաբաթ առաջ Պօլսէն մեկնած էր իր ծննդավայրը։

Այդ էր մեծ ու երկար տեղեկագրի մը եզրակացութիւնը։ Երբ Նազըմ փաշա այդ վերջին տողերը կը կարդար, կանգ առաւ պահ մը, և իր գրչով ստորագծելով զանոնք, տեղեկագրին տակ աւելցուց.

«Ոստիկ. քաղաքական բաժնի տնօրէնութեան.

— Վերն ընդգծուած տողերը կը մատնեն Ենի Զաւըրի ոճիրին հեղինակը։ Իր կինը Պօլսոյ մէջ ձըգելով, դէպքէն երկու շաբաթ առաջ Փիլիկի մեկնումը՝ ծրագրուած փախուստ մըն է։

«Հրամաններ տուէք գաւառի իշխանութեանց։

«Եւ որպէսի իր կնոջ՝ Պայծառի հետքը գտնել կարելի դառնայ, հեռագրեցէք Տրիպօլիս, որ խկոյն Պայծառի աքսորական հայրը՝ Աղաբէկը՝ ճամբեն հոս։

«Արագ գործ և յաջող արդիւնք կը պահանջեմ»...։

Ոստիկ. նախարար
ՆԱԶԸՄ

Տրուած հրամանը խկոյն գործադրուած էր։ Փիլիկի համար հեռագրուած էր բոլոր այն քաղաքնե-

րը, ուրկէ անցնելու հաւանականութիւն կար։

Իսկ Աղաբէկը հսկողութեան տակ Պոլիս փոխադրելու համար հեռագրուած էր աքսորավայրի իշխանութեանց։

Չորս օր վերջ Տրիպոլսոյ Ֆիզանէն հեռագրու կը յայտնուէր թէ «Աղաբէկ մեռած էր»— իսկ Փիլիկէն ոևէ լուր չկար։

Նպըմ փաշայի համար՝ Աղաբէկի մահը անժամանակ էր։ Ան մտադրած էր Պոլիս բերել աքսորականը և անոր միջոցաւ գտնել Պայծառը։ Մինչ անոր մահը կը ձախողեցնէր իր այս ծրագիրը։ Բայց հայութիւնը մտատանջումի մատնող այդ պատուհասը նոր ծրագիր մը կը յղանար։ Հրամայեց մամլոյ տնօրէնութեան, որպէսզի Ստեփան Աղաբէկեանի մահը ծանուցանող հեռագիրը հրատարակութեան տրուի։ Մինչ ինք, իր ձեռքին տակ գործող հայ լրտեսներու միջոցաւ նոր պրպտումներու պիտի սկսէր հասկնալու համար հրատարակուած այդ գոյժին ընելիք ազդեցութիւնը, թէ՛ ազգային և թէ՛ անհատական շրջանակներու մէջ։

Պայծառ կարդաց սև գոյժը...։ Իր վիճակը հիմայ աւելի անտանելի դարձաւ։ Իր վերջին յոյսն էր որ կը մարէր։ Ամուսինը արդէն մեկնած, չէր գիտեր թէ օր մ'ալ պիտի տեսնէ՞ր զայն...։ Անմխիթար այդ ցուրտ իրականութեան առջեւ կը տարուբերէր կեանքի և մահուան միջեւ։ Իր ծննդավայրէն հեռու, զարիպ՝ աշխարհի մէջ, օտար էին իրեն համար ամէն ինչ։ Այսպէս յուսահատութեան մատնուած հէգ կինը, սև մտածումներ կ'ունենար յաճախ, վերջ տալ իր կեանքին՝ միջոցներուն ամէնէն փրկարարը նկատելով։ Բայց ի՞նչպէս. եւ յուսահատ ու անզօր, Պայծառ՝ դէպքերուն վերագրելով Աստուածային անլուծելի գաղտնիք մը, նուիրուեցաւ աղօթքի, անոր

մէջ գտնելով իր միակ սփոփանքը։

Օր մ'ալ յանկարծ, Պայծառ իր հօր յիշատակին մեռելակարգ կատարել տալու չարադէպ յղացումն ունեցաւ։ Ան չէր գիտէր թէ այդ հնաւանդ ու նուիրական պաշտօնը, ի՛նչ դառն ու աղէտալի հետեւանքներ պիտի ունենար։

Հոգեհանգստեան պատարագը տեղի ունեցաւ Ենի Գափուի եկեղեցւոյն մէջ։ Արշալոյսէն առաջ, վերնատան աննշմար մէկ անկիւնը, սևերու մէջ փաթթուած հէգ կինը կ'ողբար իր անմխիթար վիճակը՝ երկնային անթառամ կեանք մաղթելով իր հօր հոգւոյն ու մխիթարութիւն իրեն ու իր ամուսնոյն համար։

Լրտեսական ցանցը, իր լարած ծուղակին մէջ բռնել յաջողած էր իր որսը։ Քանի մը ժամ վերջ, ձերբակալուած էին Պայծառ և պատարագիչ Տէր Վրդանէս քահանան...։

ԴԷՊԻ ՍՐԲԱԶԱՆ ՊԱՐՏԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Ենի Չարշըի հրդեհէն երկու շաբաթ առաջ, ամպոտ առտու մը, Փիլիկ սովորականէն կանուխ ոտքի վրայ էր, դէմքին արտայայտութիւնը արտասովոր դէպքի մը առջև ըլլալը կը մատնէր։ Ան, ջղաձիգ շարժումներով, կը շտապէր մէկ սենեակէն միւսը, երբեմն զուարթ, երբեմն խոժոռ, բայց միշտ

խորոխտ, կտրուկ և վճռական։ Յաճախ կը խօսէր ինքնիրեն, կը վիճէր ու շուտով կը յանգէր եզրակացութեան։

Իր կինը Պայծառ, դեռ կը նիրհէր հրեշտակային քունով մը։ Այդ քնքոյշ էակին առջև, պահ մը արձանացած կեցաւ Փիլիկ։ Կը դիտէր անոր անմեղ պատկերը։ Ո՞րու պիտի յանձնէր զայն. ո՛չ ոքի։ Ճակատագրի՛ն, հայու ճակատագրին...։ Չէ՞ր կարող յետաձգել մեկնումը, կամ բնաւ չլծուիլ այդ անորոշ և տխուր անակնկալներով լի աշխատանքին։ Պիտի տեսնէ՞ր, անգամ մ'ալ, իր պաշտելի կինը, թէ այս պահը պիտի ըլլար վերջինը։ Վաղը ի՛նչ կը սպասէր իրեն, ու մանաւանդ իր սիրելիին։ Անոր պատիւը իր սրբութիւնը չէ՞ր։

Փիլիկի բովանդակ էութեան մէջ, օձապտոյտ սարսուռ մը շրջան ըրաւ այդ պահուն։ Դող մը՝ որ իր ծունկերէն բարձրացաւ ու հասնելով մինչև իր սիրտը՝ կը պոռար, «Ո՞ւր, ո՞ւր կը յանձնես զայն։ Ինչո՞ւ չես մնար այս պաշտելի էակին քով, վայելել կեանքը, վայելել սիրար ու երջանիկ ապրիլ»։ Ու յանկարծ, ուրիշ ձայն մը, պարտականութեան ահաւոր բայց զմայլելի ձայնը, կարծես կը լեցնէր ամբողջ սենեակը, բովանդակ աշխարհը, «Ո՛չ, բաւական է, անդին ուրիշ շատ մը պաշտելի էակներ քեզի կը սպասեն, անոնց պատիւն ու կեանքը քեզմէ կախուած է։ Ո՛չ մէկ ընկրկում, աճապարէ և յառա՛ջ»։

Այս երկու ձայներուն միջև, որոնք կը բարձրանային ա՛յնքան անողոք կերպով, Փիլիկ՝ գունատ և տժգոյն, բայց վճռական ու անվեհեր, ոչ մէկ տատանում չունեցաւ։

Ան տարուեցաւ երկրորդ ձայնէն, պարտականութեան ձայնէն։ Նոյն պահուն իր աչքին առջևէն մէկիկ մէկիկ անցան իր հայրենի աշխարհին մէջ իր

տեսածները, հայ գիւղացիին դժբաղդ վիճակը, Հեղինէներու առևանգումները, ու մանաւանդ այն երդումը զոր կատարած էր խումբ մը քաջերու հետ՝ Բէսունի դաշտերուն վրայ։ Իր կուսակցապետը միթէ իրմէ աւելի յարմար մէկուն կրնա՞ր վստահիլ այդ ծանր պարտականութիւնը։ Ո՛չ։ Ուրե՞մն։ Ահա հասած էր ժամը, ուր Փիլիկ պիտի արժեցնէր իր ուխտը—նուիրուիլ ազատագրութեան գործին, հոգիներ փրկելու սրբազան պարտականութեան։

Գաւառի անպաշտպան հայութիւնը ինքնապաշտպանութեան զէնքերով զինելու համար էր որ Փիլիկը գաւառ կը ղրկէին։

Զէնքերը պատրաստ էին և բեռները շողենաւ դրուած էին. պէտք էր մեկնիլ։ Փիլիկ վճռական քայլերով մօտեցաւ Պայծառի անկողնոյն և արթնցուց զայն...։

Նոյն պահուն, փողոցի դուռը բացուեցաւ ու երևցաւ Մկր. իր շէնշող և զուարթ դէմքով։ Հնչակեան դրօշին տակ զինուորագրուած՝ այս այն պարզուկ բայց եռանդուն գիւղացին էր որ պիտի ընկերանար Փիլիկի։

Փիլիկ, ի տես Մկրի, չափազանց գոհ մնաց ու անգամ մըն ալ համոզուեցաւ թէ ինք սխալած չէր իր ընտրութեան մէջ։ Ան, առաւօտեան այդ պահուն կազմ ու պատրաստ էր և անվախ՝ վտանգին առջև, կարծես խնջոյքի կ'երթար։

Բաժանումի ժամն էր։

Արցունքի կաթիլներ կը խոշորնային Պայծառի վճիտ աչքերուն մէջ, այտերը կ'այրէին և իր դէմքը կը դարձնէին տառապանքի, համակերպութեան ու զոհաբերութեան պատկերը։ Իր նորաշէն բոյնն էր որ քանդումի փոթորիկներուն առջև կը դրուէր։

Սիրատոչոր, տաք և ուժգին համբոյրի մը մէջ

միացան Փիլիկի և Պայծառի շրթները։ Ու հայունիի անձնազոհութեամբ, Պայծառ արցունքներու մէջ, սեղմած իր ամուսինը, կը հեկեկար...

— «Գնա՛, գնա՛ սիրելի ամուսինս, կատարէ պարտականութիւնդ...։

— Մնաս բարով, պաշտելիս...։

Երկինքը հազիւ ճերմկած էր։ Շիշլիի Օսման Պէյի քովնտի փողոցներէն անցնելով՝ դէպի Մաչքա երկարող պողոտային վրայ, հապճեպով կը քալէին Փիլիկ և Մկր։ Տեղւոյն բանջարանոցներէն յառաջանալով, անոնք անցան Տոլմա պահչէի հրապարակը, ուրկէ Ղալաթիա տանող հանրակառքի ճամբէն, հասան քարափ։ Քիչ վերջ, Փաէէի հին նաւերէն մին, վերցնելով խարիսխը, ու անցնելով Վոսփորէն, կը մտնէր Սև ծով, իր մէջ առած Փիլիկը, Մկրը և թանկագին մտաւկները։

ԿԻՐԱՍՈՆԻ ՄԷՋ

Կիրասոն, Սև ծովի Թրքական ամէնէն բանուկ նաւահանգիստներէն մին էր։

Ինչպէս ամէն նաւահանգիստ, այստեղ ալ հաստատուած էին Ակնցի գործի մարդիկ։

Անոնց մէջ ամէնէն յարգուած և պատուաւոր յանձնառուն Թագաթլեան Մատթէոսն էր, որ թէ՛ ժողովուրդէն և թէ՛ կառավարական շրջանակներէ հաւասարապէս յարգուած ու սիրուած էր։ Ճիշտ այդ պատճառաւ, բոլոր վաճառականները իրենց գործերը կը յանձնէին անոր, ապահով ըլլալով թէ զերծ պիտի մնային ամէն դժուարութիւններէ, կորուստներէ որոնք յաճախադէպ էին թուրք մաքսատուներու մէջ։

Ղալաթիոյ քարափէն մեկնող շոգենաւը երեք օրէն հասած էր Կիրասոն։

Այս նաւահանգիստը քարափ չունէր, հետևաբար, Փիլիկ և Մկր նաւակ մը նստան՝ որ շուտով զիրենք ծովեզերք հասցուց։ Դուրս ելլելէ ետք՝ անոնք բաժնուեցան իրարմէ։ Մին ուղղուեցաւ մաքսատան կողմը, իսկ միւսը դէպի Թագաթլեաններու վաճառատունը, ուր Մատթէոս էֆէնտի բազմած էր իր սեղանին առջև։ Փիլիկ իր սովորական ժպիտն երեսին՝ ներս մտաւ ու կարօտով բարևեց իր մօրեղբայրը։ Թագաթլեան զարմացած այս անսպասելի այցելութենէն, խանդակաթ գորովով մը գրկեց իր քեռորդին՝ միևնոյն ատեն հարցնելով պատճառը այս անակնկալ ժամանումին։

Փիլիկ բացատրեց թէ իր բարօնը որուն մօտ գործակատարի պաշտօն կը վարէ քիչ ժամանակէ ի վեր, իրեն յանձնած է մեծ քանակութեամբ ապրանք՝ բաժնելու համար իր գաւառի յաճախորդներուն, և, կանխելով իր մօրեղբայրը, ըսաւ,

— Գիտէ՞ք, սիրելի մօրեղբայր, այն օգնութիւնը որ կը սպասեմ ձենէ, նիւթականէ աւելի բարոյական է։ Ձեր այս շնորհը պատճառ պիտի դառնայ իմ ապագայ շարք մը յաջողութիւններուս։ Անշուշտ շատ երջանիկ պիտի ըլլաք դուք, որ ձեր բարոյական

օգնութեան շնորհիւ՝ սատարած պիտի ըլլաք փայլուն ապագայիս։

Փիլիկ վարպետութեամբ և զգուշութեամբ կը խօսէր, այս նախաբանով գոցելով մերժումի ամէն բաց դուռ։ Նախ ինքզինքը բարձր ցոյց տալով՝ հասկցուցած էր Ակնցի գործի մարդուն թէ՝ դիրքը տեղը հայրենիք կը դառնար, թէ ճոխ մթերք մ՚ունէր իր ձեռքը, թէ իր խնդրանքը զուտ բարոյական էր։

Ակնցի յանձնառու հաւանութիւն յայտնեց, «Ամենայն սիրով, տղաս, ինչոր պէտք է ընել, պիտի կատարեմ», ըսաւ. «բայց ի՞նչ է որ կ՚ուզես ինձմէ, այդ բացատրէ»։

Փիլիկ, անձկանօք կը սպասէր իր ազգականին հաւանութեան խօսքին և իսկոյն գործի անցնելով, ըսաւ.– «Նաւուն մէջ 50 հակ ապրանք ունիմ, կը փափաքիմ որ ինչպէս շատերուն կ՚ընէք, այս հակերն ալ առանց բացուելու մաքսէն հանէք»։

Ծերունին հազիւ թէ լուրջ երևոյթ մը պիտի առնէր՝ Փիլիկ դարձեալ կանխեց զայն և անմիջապէս անոր առջև դրաւ 20 հնչուն ոսկի, խնդրելով որ բընաւ ծախս չխնայուի։

Թոգաթլեան պարզապէս ափշեցաւ. մասամբ տեղեակ էր իր քեռորդիին անցուցած կեանքին, բայց իր առջև պարզուած փաստը շատ աւելի դըրական էր։

Այդ փայլուն և շօշափելի ոսկիներուն առջև չէր կրնար այլևս աւելորդ հարցեր տալ։ Հետևաբար վերցուց ոսկիները և երէց որդին կանչելով ղրկեց մաքսատուն, կէօմրիւքճի Հասան էֆէնտին գտնելու և կարգադրելու համար որ յիշեալ սնտուկները մաքսէն անցնին առանց բացուելու։

Ալ անկէ վերջ գործը լմնցած կը նկատուէր։ Իրականութիւնը ստիպած էր Ակնցին որ իր քեռորդիին հետ վարուի իբր գործի մարդ։

Ան՝ տակաւ իր վրայ կը թողուր հպարտ մէկ զիշերներու պատմութեանց մէջ յիշուած պազիրկեաններու տպաւորութիւնը։ Այսպէս՝ 50 սնտուկ ապրանք և գրպանը լեցուն ոսկիներ... կանցառելի իրականութեան մ՚առջև չէ որ կը գտնուէր Թոգաթլեան։ Ու մինչ իր այս մտածումներուն մէջ կը մենախօսէր, Փիլիկ դուրս ելած էր և խանին բակին մէջ կարգաւ կը տեղաւորէր հասնող սնտուկները, ներքնովի հրճուելով այս առաջին յաջողութեան համար։

Մկր, որ երկրորդ անգամն ըլլալով Կիրասոն կը մտնէր, իր ընկերէն բաժնուելէ ետք, կիրասոնցիի մը վարժ գնացքով, առանց նեղուելու, անցած էր մաքսատան բեռնակիրներու վայրը։ Հոն պզտիկ կրպակ մը կար ուր ծերուկ գաւառացի հայ մը ուտելիք կը ծախէր։ Անոր մօտենալով հարցուց մշեցի Խաչիկին վրայօք։

Խաչիկ բեռնակիրներու խմբապետներէն էր, և մեծ ազդեցութիւն ունէր իր բեռնակիր հայրենակիցներուն վրայ։ Ան քիչ անգամ կ՚աշխատէր, աւելի զբաղած էր սրճարաններու մէջ խօսելով ուր զինք լսողներու մեծ թիւ մը կ՚ունենար միշտ։ Այս ինքնակոչ քաղաքագէտը, անկապ ու անիմաստ, բայց ինքնավստահ շեշտերով կը ճառէր լոտերու երկրէն և անոնց քաղաքականութենէն։ Կը հետաքրքրուէր Տաճկաստանի ապագայ բաժանումներով և Մոսկոֆներու և Նափոլէոնի պատերազմները կը նկարագրէր՝ քննադատելով իրեն անհաճոյ թուող մասերը։ Անոր ինքնահաւան բայց ինքնատիպ կարծիքները, զինքը դրած էին բեռնակիրներու շրջանակին մէջ՝ մեծ դիրքի վրայ։ Այսպէս կը դաւանէր ինքզինքը և իբր այդ, հպարտ կեցուածք ու նստուածք մ՚ունէր սրճարան-

ներու մէջ, ուր եթէ չխօսէր, կը հետևէր օրուան թերթերուն, մտիկ ընելով ուրիշին կարդացածը։

Խաչիկ յեղափոխական ալ էր և կը պատկանէր Հնչակեան կուսակցութեան։ Ուստի Մկր ու Խաչիկ, իրարու անծանօթներ չէին, և ճշմարիտ ու ջերմ փարումով մը կ'ողջագուրուէին։

Մկր համբուրելով անոր ճակատը, անոր ականջին փսփսացած էր.

— Շո՛ւտ ըրէ, Խաչիկ, մեր սնտուկները կարմիր նշաններ կը կրեն...

Խաչիկ կայծակի արագութիւնով քարափ հասած և գործի սկսած էր։ Հրամայած էր իր տղոց՝ որ հասած շոգենաւէն նախ վերցնեն կարմիր նշանով սնտուկները։ Քիչ վերջ անոնք մաքսատունէն դուրս կը հանուէին, կէօմրիւքճի Հասան էֆէնտի իր առած հրահանգին համաձայն առանց բանալու՝ սնտուկներուն վրայ փակցուցած էր (կէօրիւնմիւշ) «տեսնուած» պիտակները։

Գիշերին բոլոր գործերը կարգադրուած էին և մերինները հաւաքուած էին Թոգաթլեանի գրասենեակը։ Ուր խօսակցութեան գլխաւոր առանցքն էր Ջորեպանի ընտրութիւնը։ Ամէնուն կարծիքը նոյնացաւ համբաւաւոր Ջորեպան Թապաղային վրայ, և խնդրոյն լուր տրուեցաւ անոր՝ սկսելու համար բեռնաւորումի գործողութեան։

Կ Ա Ր Ա Ւ Ա Ն Ը

Կիրասոն կը նիրհէր գիշերուան կխաթթափանց

մթութեան մէջ։ Լուսինը արդէն անցած էր անտառոտ լեռներու կատարներուն ետև ու ճամբորդող կարաւաններու զանգակներուն միօրինակ ձայնը մեղեդիի մը պէս կ'երկարէր գիշերուան լռութեան մէջ։ Ժամը առաւօտեան երեքն էր։ Երեք բարեկամները հրաժեշտ կ'առնէին, պատէշներու մէջ՝ դղեակի երեւոյթով տան մը առջև։ Փիլիկ և Մկր երախտագիտական համբոյրներ կը դրոշմէին Թոգաթլեանի ձեռքերուն, մինչ ան՝ հօր մը օրհնաբեր մաղթանքները կ'ուղղէր անոնց. իսկ Ջորեպանին մասնաւոր պատուէրներ կ'ընէր, խստօրէն յանձնարարելով որ անձնուէր գտնուի իր հիւրերուն հանդէպ։

Թապաղան և իր ընկերները ճամբայ ինկան։ Թոգաթլեան ծանր մտածումներու մէջ թաղուած՝ տուն դարձաւ, ջերմագին աղօթելով Աստծոյ որ ազատ պահէր ճամբորդները անախորժ պատահարներէ։

Թոգաթլեան արդէն ծանօթացած էր իր քեռորդւոյն յանձնուած պաշտօնին և գաղտնիքներուն։

Փիլիկ չէր կրցած ծածկել զանոնք, լուրջ պատճառներու ստիպողականութեան առջև տեղի տուած և յայտնած էր իրականութիւնը։

Փիլիկ կարգ մը բացատրութիւններով պարզած էր նաև տիրող բռնակալութեան մութ ծրագիրը հայերու հանդէպ և կրցած էր Թոգաթլեանի մը պէս երկիւղած պահպանողական մը համոզել, որ այդօրէն սկսեալ ի սպաս պիտի դնէր իր ճիգերը յեղափոխական նպատակներու։

Խոշոր կարաւանի մը գնացքը՝ զօրանցքի մը հետաքրքրութիւնն ու հմայքը ունի։ Կենդանիներու համբերատար շարանն ու անցքը միօրինակ և համաչափ քայլերով, տարօրինակ ներդաշնակութեան մը տպաւորութիւնը կու տան դիտողին։ Մանաւանդ աւելի հետաքրքրական կը դառնայ ան՝ գիւ-

դերու և քաղաքներու մէջ, ուր հետաքրքիր բազմութիւնը՝ տղաքներու ճահել կիներու, տարիքոտ անձերու, կը պաշարեն Ջորեպանները, կը հարցուփորձեն ու կը վիճին։ Անծանօթը, անգիտակ անոնց այս սովորութեան, կը տարուի հարցնել այս շարժումին պատճառը, որ շատ դիւրին է ըմբռնել։ — Հաղորդակցութեան տարրական միջոցներէ զուրկ մեր բնաշխարհի գիւղերուն ու նոյնիսկ քաղաքներուն համար միակ մխիթարական բանը այդ կարաւաններուն երեւոյթն է։

Կարաւանը քանի կը հեռանար Կիրասոնէն և կը մօտենար մերձակայ լեռներուն, ճամբաները նոյնքան անկանոն կը դառնային։ Պետական ճամբաները, շատ անգամ, երկար շրջաններ կ՚ընեն. ժամանակ շահելու համար, կարաւանները յաճախ կը շեղին անոնցմէ։ Թապաղայի կարաւանն եւս հետեւելով այդ դրութեան, արդէն մտած էր հնօրեայ ճամբաներու մէջ, մացառուտ, քարուտ և դարձ դարձիկ արահետ մը։ Իրիկունը մօտ էր և հասնելու վրայ էին առաջին իջեւանը։ Թապաղան իր ուշադրութիւնը դարձուցած էր երկու անծանօթ ձիաւորներու վրայ՝ որոնք եւս եկած միացած էին կարաւանին։ Անոր փորձառութիւնը այդ կարգի պարագաներու մէջ՝ անվրիպելի էին։ Մօտեցաւ Փիլիկի և կիսատ հայերէնով մը հասկցուց անոր թէ՝ այդ մարդիկը շատ հաճելի և միամիտ ճամբորդներ չէին։ Եւ ցոյց տալով անոնց ձիերուն ոտքի ցեխերուն կարմիր գոյնը, վճռապէս յայտնեց թէ նորեկները բնաւ պետական կառուղի մտած չեն, և հետեւաբար կամաւոր յետադարձ մը ընելով միացած են իրենց։ Փիլիկ եւս ուշադիր նայեցաւ ձիաւորներուն և հաստատեց Ջորեպանին դիտողութիւնը։

— Անոնց խօսած քիւրտերէնն ալ, աւելցուց Փիլիկ, Տէրսիմի Զազայերէնի կը նմանի քան մեր

գիտցած գօմանճերէնին, և ինքն ալ զգուշութեան պէտքն զգացուց։

— Միշտ գիտուած է որ աւազակային կազմակերպութիւնները, վրայ բերաւ Ջորեպանը, այս կարգի յառաջապահներ կ՚ունենան։ Ասոնք հակառակ իրենց անզէն ըլլալուն, անպայման մարդիկն են խումբի մը, որ ո՞վ գիտէ ո՛ւրկէ կը դիտէ տրուելիք ազդանշանը։

Մկր եւս նոյն կարծիքն ունեցաւ ու —«Մենք մեռնելէ չէ որ կը վախնանք, ըսաւ ան, խօսքը Թապաղային ուղղելով։ Տակաւին անցեալ աշնան էր որ կռիւ մղեցինք այս լեռներուն մէջ։ Բայց գլխ մտահոգող կէտը կարաւանին ամփոփ քալուածքն է։ Յարձակողները, անշուշտ պիտի ընտրեն ռազմական տեղեր, հետեւաբար ամբողջական պաշարման մը չենթարկուելու համար, վաղուընէ սկսեալ կարաւանը բաժնել անհրաժեշտ է։

Ջորեպանը Մկրի առաջարկը իսկոյն իւրացուց, նկատելով անոր առաջարկը ռազմական հմտութեան և փորձառութեան արդիւնք։

Կարաւանը քիչ վերջ հասած էր առաջին կայանը, որ անտառներով շրջապատուած ընդարձակ շէնք մըն էր։ Ձմեռուան սաստկութեան դէմ պաշտպանուելու համար խնամով շինուած գիւղական այս շէնքը՝ աւելի գետնափոր բնակավայրի մը երեւոյթը ունէր քան օթեւանի մը։

Ընդարձակ գոմ մը, ուր կարելի էր հարիւրներով կենդանի պատսպարել։ Միօրինակ պատերուն երեսը տախտակէ բաժանումներ կային, որոնք իբր սենեակ կը ծառայէին։

Ջորեպանը կարաւանին բեռները վար առնելէ յետոյ, իր առաջին գործն եղաւ ապահովել իր ճամբորդներուն հանգիստը։

Պահ մը եւք, արդէն անոնք տեղաւորուած էին։ Կարաւանին միացող հեծեալ անծանօթներն ալ նոյն պանդոկը իջան, բայց այս անգամ անոնց միացած էր երրորդ մ'ալ։ Երեքն ալ զինուած էին ռուսական մոսիններով։

Փիլիկ և Մկր մեկուսի կը խորհրդակցէին. նոյն պահուն անոնց մօտեցաւ նաեւ Թապաղան և սկսաւ պատմել իր քաղած նոր տեղեկութիւնները։ Պանդոկապետը իրեն իմացուցած էր թէ երկու օրէ ի վեր իրեն հիւր եղած են նոյն ձիաւորները, որոնց հանդէպ շատ կասկածներ ունեցած էր, հետեւաբար լուրջ միջոցներու դիմել՝ ամէնուն պարտականութիւնն էր։

Որոշուեցաւ փոխն ի փոխ հսկել անոնց վրայ, և աւելի ապահով ըլլալու համար՝ սնտուկներուն մէջէն հանել կարգ մը զէնքեր և ռազմանիւթ։ Այս մասին Ջորեպանին ալ հրահանգ տալ անհրաժեշտ էր, որով Փիլիկ Թապաղային յայտնեց որ պէտք էր իրենց բեռները զատել կարաւանէն։ Թապաղան հաւանեցաւ, և սկսաւ զատաւորել. մինչ Մկր սնտուկներէն կարգ մը յունական լուաներ կը հանէր։

Ջորեպանը անխօս կը դիտէր։ Փիլիկ վարպետութիւնով անոր հասկցուց թէ ինքնապաշտպանութեան համար պէտք էին այդ զէնքերը, որոնք իր կողմէ նուէր կը տանէր Թուրք մեծամեծի մը։

Թապաղան, բնականաբար, այնքան ալ դիւրահաւան չէր։ Այս յայտնութեամբ, համոզուած էր թէ ի՞նչ նպատակներ կային Թոզաթլեանի այնքան հոգատար և խիստ պատուէրներուն տակ։ Եւ բարեմիտ ժպիտով մը Փիլիկի դառնալով ըսաւ.

— Բարեկամ, մենք Ջորեպան ենք։ Գաղտնապահութիւնը մեր դրամագլուխն է։ Մեզ չեն հետաքրքրեր ազգերու քաղաքական հակամարտութիւնները։ Վտանգները որոնց մենք կը դիմագրենք մեր

ինչքին ու կեանքին գինովը, միակ նպատակ մ'ունին, «ապահովել մեր և մեր կենդանիներուն ապրուստը»։ Մեր կեանքի գնով ձեռք բերուած հացը երբ կը խլեն մեր ձեռքէն, ո՛չ ազգին և ոչ ալ պետութեան փոյթն է։ Հետեւաբար իմ գործս չէ միջամտել ուրիշին գործերուն, և իբր գործի մարդ պարտաւոր եմ հաւատարիմ գտնուիլ իմ ճամբորդներուս։

Փիլիկ հաճոյքով և գոհունակութեամբ մտիկ կ'ընէր այս ուղղամիտ ու պարզ մարդուն հաւատիքները, որոնք անոր հաւատոյ հանգանակը կը թուէին ըլլալ։ Կամաց կամաց համակրեցաւ Թապաղային և կապուեցաւ անոր, մանաւանդ երբ ան յայտնեց թէ, «ինք շատ անգամ, միակ Թուրքն է եղած որ հայերուն հարիւրաւոր զէնք փոխադրած է։ Թէ՝ առաջին օրէն իսկ, ինք զգացած էր իրենց քոմիթէճիներ ըլլալը, և բեռներուն իսկական պարունակութիւնը»...։

Մկր այս խօսքերը լսելով վերյիշում մ'ունեցած էր թէ այս Ջորեպանին հետ ուրիշ անգամ ալ ճամբորդած էր։ Եւ տարուեցաւ խորհելու թէ մի գուցէ այս անծանօթները զիրենք առաջնորդելու եկող յեղափոխականներ եղած ըլլային։ Այս վերջին մտածումը չծածկեց Փիլիկէն, որ «անոնք վաղը միայն կրնան մեղի հասնիլ» պատասխանելով հանդերձ, ինքն ալ ունեցած էր այդ միեւնոյն կասկածը և տարուած այդ հաւանական ենթադրութենէն քաշուեցաւ անկիւն մը քիչ մը հանգչելու համար։

Մկր ալ երկարեցաւ. կ'ուզէր քնանալ՝ իր կարգին կարենալ հերթապահութիւն ընելու համար, բայց չէր կրնար քնանալ։ Կը խորհէր վաղուան իր ընելիքներուն վրայ։

Եթէ անակնկալ յարձակում մը կրէին թշնամի խումբէ մը, ինք պիտի դառնար օրուան հերոսը։

Ժայռերու ետեւ դիրք բռնած՝ հրամաններ պի-

տի արձակէր։ Հրահրելով իր ընկերները, պիտի կռուէր և յաղթանակներ պիտի խլէր։ Այս մարտական երեւակայութեանց մէջ խորասուզուած, այդ ինքնատիպ մարդը՝ ընդոստ տեղէն ցատկեց յանկարծ և ուշի ուշով ականջ տուաւ խօսակցութեան մը ձայնին, որ իր կռնակի կողմէն՝ ուրիշ բաժանմունքէ մը կուգար։ Մօտեցաւ պատին և ականջը դնելով անոր վրայ՝ ուզեց աւելի որոշակի լսել. և իսկապէս, այդ դիրքով, Մկօ որոշակի կը լսէր եկող ձայներն ու բառերն իսկ։ Ու սկսաւ զարմանալ. խօսակցութիւնը հայերէն էր...։

—Դանիէլ, կ'ըսէր ձայնը, Մկրն ալ զիս չկրցաւ ճանչնալ, չէ՞ի ըսեր թէ անձնուրաց զինուոր է, բայց նոյնքան ալ միամիտ...։ Երկու ամիս քով քովի ճամբորդած ենք, բայց թել մը մօրուքիս համար չկրցաւ ճանչնալ զիս։ Գիտէ նաեւ որ Տէրսիմի քիւրտերէնը ես հայերէնի պէս կը խօսիմ։

Հնչակեան համբաւաւոր մարտիկ՝
ԴԱՆԻԷԼ ՉԱՒՈՒՇ

Մկր՝ Դանիէլ անունը լսելուն պէս՝ իրեն համար գաղտնիքը պարզուած նրկատեց, ճիշտ էր իր ենթադրութիւնը։ Ուրախութիւնը անսահման էր։ Վազեց դէպի Փիլիկը և «ընկե՛ր, եղի՛ր, Դանիէլ Չաւուշն է եղե՛ր։ Ես չըսի՞, ես չըսի՞», կը կրկնէր ան։

Փիլիկ եւս հրճուանքով լեցուած միացաւ Մկրի, հինգ վայրկեան վերջ հինգ ընկերներ, խանդակաթ սիրով մը զիրար կը գըրկէին։ Ջորեպանը վրայ հասած՝ ապշութեամբ և հիացումով կը դիտէր անոնց անխառն սիրոյ արտայայտութիւնները և փառք կու տար՝ մտահոգութենէ ազատած ըլլալուն համար։

Նոյն գիշերը, ամէնքը մէկ խորհրդակցութիւն մ'ունեցան, և յաջորդ օրը ճամբայ ինկան՝ հետեւելով Մկրի ցուցմունքին։ Այսպէս, բաժնելով կարաւանէն իրենց բեռները, որոշեցին բռնել լերան ճամբան, և առանց Տ. Գարահիսար հանդիպելու, անցնիլ Փոքր Հայքի հայկ. գիւղերը, մինչ Փիլիկ Թապաղալին ընկերակցելով պիտի երթար Տ. Գարահիսար։ Փիլիկ, Տ. Գարահիսարի մէջ գտնուող Փոքր Հայքի Հնչ. գործիչ Հմայեակ Ազատեանը տեսնելու փափաքով քաղաք երթալու որոշում տուած էր, իսկ բեռներուն պաշտպանութիւնը յանձնած էր Դանիէլ Չաւուշի և իր ընկերներուն՝ Արմտանցի համբաւաւոր Գուրգէնի և Սամուէլի, Տ. Գարահիսարցի Ղուկասի (յետոյ նոյն քաղաքին հերոսը), Հափէթ Թէվէքէլեանի, Անտէրէսցի Գառնիկի և Սուրէնի, և Սեբաստացի Բարսեղի. Փոքր Հայքցի հերոսներէ կազմուած այդ խումբին, որ այդ շրջանին Հնչակեան դրօշին տակ, հայդուկային մարտնչումներով պատուաբեր ու պատուաւոր յեղափոխականի անուն մը շինեց։

ՁԵՐԲԱԿԱԼՈՒՄ ԵՒ ՅԱՂԹԱՆԱԿ

Անուանի գործիչ
եւ
Ժիրայրի աջ բազուկը
ՀՄԱՅԵԱԿ ԱԶԱՏԵԱՆ
թուրք գիւղացիի
տարազով

Խումբէն բաժնուող Փիլիկի կարաւանը այժմ Տ. Գարահիսարէն անցեր և կը շարունակէր իր ճանապարհը, մինչ Թաղաղան Փիլիկի հետ Գարահիսարի մէջ իրենց գործերը լրացուցած կը պատրաստուէին մեկնիլ հասնելու համար կարաւանին։

Տ. Գարահիսարի կառավարչատան մէջ այդ

օրը, արտասովոր շարժում մը կը նշմարուէր։ Պօլիսէն եկած հեռագիրներու վրայ՝ ոստիկանութիւնը հետապօտութեան ելած էր և Փիլիկ նշմարուած։ Ուայն պահուն երբ ան Ջորեպանին հետ կը պատրաստուէր քաղաքէն դուրս ելլել, ինքզինքը շրջապատուած գտաւ ոստիկաններէ։

Փիլիկ և Ջորեպանը ձերբակալուեցան։ Իսկ Գարահիսարի ժանտարմայի հրամանատար Հասան Ֆէհմի պէյ, իր ձիաւոր և հետեւակ ուժերով, ելաւ քաղաքէն դուրս, բռնելու համար կարաւանը, որ կը յառաջանար Գարա Քիւթիւկի ուղղութեամբ։

Գարա Քիւթիւկի անցքը Փոքր Հայքի ճամբորդներու դարաւոր պատմութեան մէջ անհատնում դրուագներ ունի։ Ամառն իսկ, տիրող խստամբեր կլիմային պատճառաւ, հոն գիշերելը աննշմար քաջագործութիւն մը չէ։ Լեռնաշղթայ մըն է ան, իրարայաջորդ ցցուած սուր գագաթներով, որոնք մշտապէս թաղուած են մշուշի մէջ։ Լեռներու այս կատարները կը կորսուին երկար ձորերու շարքերով, որոնց խոռոչներէն կը բարձրանան անհամար անտառներ, նոճիներու, ընկուզենիներու ու եղեւնիներու բարձրաբերձ ծառերով։

Այժմ կարաւանին հրամանատար Դանիէլ Ջաւուշ ու Մ. Ալ, Գուրգէն, Ղուկաս և իրենց ընկերները, որոնց համար կլիմայի խստութիւնը կարեւորութիւն չունէր, կը մտադրէին գիշերել լերան վրայ, ընտրելով իրենց համար անառիկ դիրք մը։ Այս էր իրենց որոշումը, երբ կարաւանին յետապահերը վտանգի մը ազդանշանը տուին։

Իմացան Փիլիկի և Ջորեպանին ձերբակալուիլը և Հասան Ֆէհմիի արշաւը՝ կարաւանը գրաւելու նպատակով։

Դանիէլ Ջաւուշ՝ վտանգին առջեւ անայլայլ, իս-

կոյն խստամբեր հրամանատարի մը պէս, —«դէպի կարգ» պոռաց։ Յետոյ, —«Մկր, հրամայեց, քանի են մեր ազապները։

Մկր, կարգապահ և վարժ զինուորի մը շարժումով, պատասխանեց. «հինգ»։

— «կանչէ՛ երկուքը». ու խօսքը ազապներուն ուղղելով ըսաւ. «դուք, Մկրին հետ դէպի այս բլուրին -ետևը»...։

Հրամանը գործադրուած էր, մնացեալ երեքը առաւ իր հսկողութեան տակ և հրամայեց անոնց խակոյն թանալ բոլոր սնտուկները։ Կարաւանին ջորիները իջեցնել տուաւ մօտը գտնուող քարայրը, որպէսզի իրենց խրտչումներով արգելք չհանդիսանան զինուորին շարժման։ Եւ պատուիրեց անոնց առջեւ դնել որքան որ ուտելիք կար։ «Վաղը երբեք մի մտածէք, կ՚ըսէր ան, վաղը կամ ազատուած կ՚ըլլանք խմբովին և կամ կը թողունք ամէնքը ու կը հեռանանք»։

Այն վայրը ուր դիրք կը բռնէին անոնք, կռուի յարմար ռազմական դիրք մ՚ունէր, իսկ քարայրը երկար դիմադրելու պատեհութիւն կու տար։

Կէս գիշերին ամէնքը իրենց գիծերուն վրայ էին։ Լերան այդ կատարը պաշտպանելիք երեք կողմ ունէր, ուր դիրք բռնած էին Մկր, Գուրգէն և Ղուկաս, իրենց օգնականներով։ Դանիէլ Ջաւուշ կը մնար ազատ՝ հրամայելու և օգնութեան հասնելու հոն՝ ուր կարիք պիտի տեսնուէր։

Իրենց զէնքերուն վրայ աւելցուցած էին սնտուկներէն հանուած կռանները, այսպիսով ներկայացնելով զէնքերու այլազանութիւն մը։ Զանոնք փոխն ի փոխ գործածելով՝ Դանիէլ Ջաւուշ կ՚ուզէր հասկցնել թշնամիին թէ ստուարաթիւ և ուժեղ խումբի մը հետ է որ գործ պիտի ունենայ։

Առաւօտ էր։ Արշալոյսի առաջին ճառագայթներուն հետ՝ թշնամին յարձակումի նշանը տուած էր, միեւնոյն ատեն ցոյց տալով ճերմակ դրօշ մը։

Հասան Ֆէհմի, բանագնացով մը անպայման անձնատուութիւն կ՚առաջարկէր, իմացնելով Փիլիկի և Թապաղայի ձերբակալութիւնը։

Հրամանատար հայդուկը բանագնացին պատասխանեց իր զէնքովը, որովհետև ոչ մէկ նորութիւն կ՚ակնկալէր։

Հաշտութեան դրօշակիրին դիտապաստ գետին տապալումը հետեւանք ունեցաւ կառավարական ուժերու դէպի իրենց խոյանքը, բայց Դանիէլ Ջաւուշ պաղարեամբ դիմագրաւեց և թոյլ տուաւ որ թշնամին մօտենայ իրենց գիծերուն։

Յանկարծ՝ «կրա՛կ, անխնայ կրա՛կ, մինչեւ որ բոլորը սատկին», գոռաց ան։

Իւրաքանչիւր արձակուած գնդակ կեանք մը կը խլէր թշնամիին գիծերէն։ Անհաւասար այս կռիւը տեւեց բաւական երկար, որմէ վերջ թշնամին անցաւ պաշտպանողականի, սպասելով օգնական ուժերու։

Դանիէլ Ջաւուշ ժամանակաւոր այս հանդարտութենէն կը հետևցնէր թէ օգնական ուժեր հասած են և այս կարճատեւ հանդարտութեան պիտի յաջորդէր բուռն փոթորիկ մը։ Իր հեռադիտակով կը դիտէր թշնամիին շարժումները, որոնք պաշարման գործողութիւն մը կը լրացնէին, ըստ այնմ ինք ևս ճշտեց իրենց ընելիքը։ Կը մտածէր միեւնոյն ատեն թէ, եթէ շարունակէին իրենց ճամբան, թերևս շատոնց հասած պիտի ըլլային Քեռիի խումբին։ Ան կը հաշուէր սակայն թէ, իրենց այս ուշացումը՝ ենթադրել պիտի տար Քեռիի՝ վտանգի մը գոյութիւնը, և թերևս Քեռին ալ գար օգնելու իրենց։ Այս յոյսով,

մեծ կորովով պատրաստուեցաւ տեղի ունենալիք նոր կռիւին, ինչ որ չուշացաւ։

Դանիէլ Ջաւուշ նշմարեց դարձեալ թէ ժողովրդային խուժան մը եկած միացած էր Հասան Ֆէհմիին։ Ճակատամարտը վերսկսաւ բուռն թափով։ Թշնամիին համազարկը կը թնդացնէր սարերը, Քարա Քիւթիւկ լերան շրջանակը պատերազմի վայրի մը վերածելով։ Թշնամին հետզհետէ կը խտացնէր պաշարման շղթան, և ահա Մկր ձայն տուաւ իր շուրջիններուն թէ թշնամին սուինաւոր յարձակումով մը կը յառաջանար դէպի իրենց դիրքը։

Հրամանատար հայդուկը իսկոյն փութաց Մկրի քով և հակայարձակումի հրաման տուաւ։ Սկսան ձեռնառումբեր գործածել, որոնք մահացու հարուածը տուին թշնամիին, քանի մը տասնեակ զոհեր խլելով, որոնց աղեկտուր ճիչերէն սահմռկած՝ իրենց ընկերները անկարգ նահանջի մի դիմեցին։ Բայց կացութիւնը յուսահատեցուցիչ դարձաւ նաև հայ մարտիկներուն համար, որովհետև Դանիէլ Ջաւուշ մտահոգութեամբ նշմարած էր հանդիպակաց տիրապետող բարձունքի մը գրաւումը ժանտարմաներու կողմէ։ Բան մը որ լրջօրէն կը վտանգէր իրենց դիրքերը, եթէ անակնկալ մը օգնութեան չհասնէր իրենց զէնքերուն։ Բայց միևնոյն ատեն ան նշմարեց թէ այն բարձունքը որ գրաւուած էր թշնամիէն, նոր շարժումներու մէջ էր։ Անոնց զէնքերը որ քիչ առաջ իրենց դէմ ուղղուած էին և կը սպառնային վտանգել իրենց դիրքերը, այժմ իրենց նահանջի գծին կողմը դարձած էին։ Յայտնի կ'երևէր թէ թշնամիին դէմ նոր հակառակորդ մ'ելած էր։

Հայդուկ հրամանատարը կռահեց թէ պէտք է սպասուած և փրկարար Քեռիին խումբը ըլլար ան։

Ու սխալած չէր։ Այս հաշիւէն սիրտ առած և ոգևորուած՝ «յառա՛ջ» գոռաց ընկերներուն, և առանց սպասելու՝ Մկրի հետ այծեամներու մագլցումով բարձրացաւ թշնամիին գրաւած սարը ու հոն, արագ և ճարպիկ շարժումով մը, խիստ մօտէն, պաշարեցին թշնամին, որ իր կռնակէն եկող այս անակընկալ վտանգը երբեք գուշակած չէր։

Մկր երկու ռումբ մէկ անգամէն թռցուց դէպի նպատակ։ Մուխի թանձր խաւ մը կը բարձրանար, յանկարծ՝ «թէսլիմ» պոռաց Դանիէլ։ Պատասխան չստացաւ, ու քիչ վերջ յայտնի եղաւ թէ իրենց առջև պառկած էին վեց անշունչ դիակներ, որոնց մէջ էր նաև հրամանատար Հասան Փէհմիի դիակը։ Դանիէլ Ջաւուշ անոնց զէնքերը հաւաքել տուաւ։ Այժմ լերան այս գագաթը թշնամիներէն մաքրուած էր և մնացեալ ուժերը առանց հրամանատարի մնալով փախուստի մատնուած էին։

Գարա Քիւթիւկի լեռներուն սարերը լռեցին արձագանգելէ, կռիւը վերջ գտած էր՝ մերիններուն յաղթանակով։

Քեռի իր կորիւններովը երևցաւ ժպտադէմ և խիստ կեցուածքով մը, անոնք ողջագուրուեցան և համբոյրներով ողջունեցին զիրար, հպարտ իրենց քաջագործութիւններով։

Կարաւանը նոյն իրիկունն իսկ ճամբայ ինկաւ անծանօթ ուղղութեամբ, որուն հետքը, հակառակ թափուած մեծ ջանքերու և եղած հետազօ-

*տուժինները, տեղական իշխանութիւնը չկրցա-
ւ պահել։*

Փոքր Հայքի հերոսախումբերէն ՏԻՐԱՅՐի (Տէլի Պապա) խումբը

Գ. ՄՋԱՍ

ՊԱՏԱՐԱ՞Գ ԹԷ ԽԱՉԵԼՈՒԹԻՒՆ

ՊԱՅԾԱՌ

*Ռոտիկանական նախարար Նազըմ փաշա մա-
սամբ ուրախ էր՝ իր ճիրաններուն մէջ ձգած ըլլալուն
համար Փիլիկի կինը Պայծառը, երբ այս վերջինը հա-
ջեհանգստեան պաշտօն կատարել կուտար՝ իր հօր*

Ստեփան Աղաբէկեանի մահուան առթիւ: Ձերբակալուած էր նաեւ հոգեհանգիստ կատարող դպիրներու քահանան Տէր Վրդանէսը:

Նազըմ փաշայի դիտաւորութիւնն էր Պայծառի միջոցաւ գտնել հետքը իր ամուսինին, զոր չէին յաջողած գտնել գաղտնի և յայտնի ոստիկաններու անթիւ փոհմակը, կատաղութեան մղելով Ապտիւլ Համիտի աջ բազուկը Նազըմ:

Ձերբակալման յաջորդ օրն իսկ սկսաւ հարձաքննութիւնները: Նախ հարցաքննեցին Տէր Վրդանէսը, որ երբեք ձէր կրնար խորհիլ թէ հոգեհանգստի պատարագ մը՝ մեղանչում մը կամ դաւաճանութիւն մը կրնար նկատուիլ օրէնքի առջեւ: Հետեւապէս բնական անվերապահութիւնով մը պարզած էր իր աղօթքին նպատակը, այն էր սգաւոր կնոջ մը հոգեկան խղձերուն գոհացում տալ: Իր այս բացատրութեան ունէ պատասխան չտրուեցաւ, ու վար դրուեցաւ նոյն գիշերը ոստիկանատան մէջ:

Յաջորդ առտուն տէր հայրը կրկին առաջնորդեցին հարցաքննիչ պաշտօնեային առջև, ուր կը գտնուէր նաև Պայծառ:

Հարցաքննիչը, տէր հօր վկայութիւնով Պայծառի ինքնութիւնը հաստատելէ ետք, ազատ ձգեց քահանան որ մեկնեցաւ առանց նոյնիսկ հասկնալու թէ ի՞նչ էր իր և այդ կնոջ միասին ձերբակալման գաղտնիքը:

Պայծառ իր գլխուն և դէմքին շուրջ եղերուած սևերուն մէջէն՝ յուզուած և ուժասպառ կ'արտասուէր: Բայց երբ տեսաւ տէր հօր մեկնումը, աւելի յուսահատեցաւ, կռահելով ճակատագիրը որ իրեն կը սպասէր: Հետևաբար մեծ ճիգ մ'ըրաւ, և ամէն նկատում մէկ կողմ վանելով, քահանային ըսաւ.

— Տէր հա՛յր, աղօթեցէք ինձ համար, ու

ու եթէ օր մը հանդիպիք ինձմով հետաքրքրուողի մը, ըսէք որ ան իր պատիւովը մեռաւ: Ես մեռնելու կ'երթամ, այս է իմ վախճանս: Կը խօսէր տարաբախտ կինը՝ զսպել ջանալով իր հեծկլտուքը, մինչ հոգեւոր պաշտօնեան, բռնադատուած անկարեկիր երեւոյթով՝ կը մեկնէր:

Հարցաքննիչ Նէվզատ պէյ, 25 28 տարեկան, գեղադէմ և վայելուչ մէկն էր. իր արտաքինով քաղաքակրթուած մէկու մը երեւոյթն ունէր, բայց ներսը միշտ արթուն էր գազանը:

Այդ աստիճան նրբութիւն և վայելչութիւն ցոյց տուող այդ պաշտօնատարը, թուրք երիտասարդութեան այդ ատենի մեծամասնութեան պէս, իսկոյն ի յայտ կը բերէր բարբարոսներու յատուկ մտայնութիւն մը:

Պայծառ այս մարդուն ներկայութեան մէկ բան միայն կը մտածէր թէ ինք այլեւս պիտի չկրնար ազատիլ, վստահ էր այդ մասին: Կը զգար թէ կեանքը իրմէ խոյս կու տար և կը մօտենար վճռական պահը: Բայց յանկարծ, կարծես լոյսէ մ'առաջնորդուած, արհամարհելով ամէն բան, ան յանդգնութեամբ կը խորհէր թէ իր կեանքը պէտք է շարունակութիւնն ըլլար իր երջանկայիշատակ հօր հետեւած ուղիին, որ զոհաբերուած էր բարձր իտէալի մը համար: Եւ արիութեամբ կ'եզրակացնէր «թող հայ կինն ալ իր արժանաւոր տեղը ունենայ իր ցեղին ազատագրական մարտնչումներուն մէջ»: Ու այսպէս, Պայծառէն տակաւ կը հեռանար այն սրտադողը զոր ան ունեցած էր ձերբակալուած պահուն: Այժմ ան՝ զայրոյթ կը զգար և կ'արհամարհէր բոլոր այն վտանգները որոնց պիտի ենթարկուէր ապահովաբար:

Նէվզատ պէյ, մինչեւ այդ, իբր ամբաստանեալ իր առջեւ բերուած այդ կնոջ կողմը նայած չէր, պարապած ըլլալով օրուան թղթածրարներու դասաւորու-

մով։ Պաշտօնեաներ կը մօտենային ու կը հեռանային խորունկ ակնածանքով։ Յայտնի էր որ բարձր և ազդեցիկ պաշտօնատար մ'էր ան։

Մէկ ալ Նէվզաթ հրամայեց որ դուռը փակ մնայ և ոչ ոք ներս մտնէ։

Հարցաքննիչին ծանօթ էր Ենի Զարշըի ոճիրին հեղինակը։ Ծանօթ էին նաև այն պատճառները որոնցմէ ան առաջնորդուած էր։ Եւ սակայն փաստերու պէտք կար, անձնական համոզումներով կարելի չէր ատենական վճիռ տալ։ Երկդիմի խօսք մը, և նոյնիսկ բռնադատուած խոստովանութիւն մը անհրաժեշտ էր։ Այս բանն էր որ գլուխ կուզէր հանել Նէվզաթ։

Բայց Պայծառ, հարցաքննութեան ամբողջ տեւողութեան, դիմացինը կատղեցնող յամառութեամբ մը, կ'անգիտանար ամէն բան, վստահ ըլլալով թէ՝ ինչ որ ալ ըլլար, ինք կորստեան դատապարտուած մէկն էր։

Խե՜ղճ կին, երբեք չէր կրնար երեւակայել սակայն թէ, դէպքերու ընթացքը պիտի փոխուէր և հակառակ ուղղութիւն մը պիտի առնէր իր տեսութիւններուն։

Երբեք չէր կրնար երեւակայել թէ, եթէ իբր հայ և կամ առաւելապէս իբր յեղափոխականի մը աղջիկն ու կինը՝ ազատելու յոյսը չկար, բայց իր կնոջական անթերի գեղեցկութիւնը պատճառ պիտի ըլլար, որ փրկուէր իր կեանքը, դառնութեան ուրիշ բաժակէ մը ըմպելու համար այդ կեանքին լեղին ու արցունքը։

Մինչ Պայծառ կը հարցաքննուէր Նէվզաթ պէյի կողմէ, քովնտի սենեակի մը մէջ կը բացուէր ուրիշ վարագոյր մը և ուրիշ տեսարան մը։

Համիտ պէյ, գաղտնի ոստիկանութեան ընդհանուր քննիչը, հետաքրքիր խօսակցութեան մը բռնուած էր իր պաշտօնակիցներուն հետ։ Այդ օրերուն արտասովոր գործ մը յաջողցուցած ըլլալով, բացառիկ շնորհներու

արժանացած էր ան, և Եըլտըզի պալատին մէջ կարեւոր պաշտօնի մը կոչուած։

Պաշտօնի այս անակնկալ բարձրացումը, իրեն հետ բերած էր նաև նիւթական նոր ու անվերջ վարձատրութիւններ, որոնք զինքը դրած էին չփացած ժառանգորդի մը անհաշիւ պերճանքին մէջ։ Ան այլեւս բացառութիւններու կարգը անցած էր։ Իր ուզած պահերուն կ'այցելէր պաշտօնատեղին, ուր այլեւս արտասովոր դիրք մը գրաւած էր, ու իբրեւ այդ իր պաշտօնակիցներուն քծնիքներուն առարկայ եղած։

Երբ հարցաքննիչ Նէվզաթ նեղը կը դնէր Պայծառը, նոյն պահուն Համիտ պէյ ալ իր նախկին դիւանատան մէջ նստած՝ իր չփացած եսը փայփայող գործերէ կը ճառէր։ Եւ երբ խօսք անցաւ Նէվզաթի կարողութիւններու մասին, Համիտ պէյ զայն ապուշի մը կարգը դասեց։ Պաշտօնակիցներէն մին՝ աւելի հաճելի ըլլալու համար Համիտ պէյի, Ենի Զարշըի ոճիրին և նոյն պահուն իրենց մօտ տեղի ունեցող հարցաքննութենէն խօսելով, քննադատեց Նէվզաթը, որ արտակարգ բռնութիւններու կը դիմէր խոստովանեցնելու համար կեավուրի մը կինը, որուն հրաշալի գեղեցկութեան առջեւ, Նէվզաթ պարտաւոր էր աւելի քաղաքավարութեամբ վարուելու։

—«Գեղեցիկ կի՞ն մը, Համիտ պէյս, որ ձեզի միայն վայել է», աւելցուցած էր ան ժպտելով։ Այս խօսքերը բաւական եղած էին Համիտ պէյի ուշադրութիւնը այդ կողմը դարձնելու։ Թէպէտ իր նոր սկսած շռայլ ու զեղխ կեանքին մէջ՝ ան բազմաթիւ գեղուհիներ ունէր, բայց Համիտ պէյ իր ընկերակիցներուն առջեւ ուզեց իր ամենակարողութիւնը ցոյց տալ, ու քիչ վերջ պալատական շքեղ կառքի մը մէջ թաղուած Եըլտըզ մեկնեցաւ։

Ենի Զարշըի հրդեհը և անոր յարակից խնդիր-

ները իրեն ծանօթ էին։ Բայց յորմէ յետէ ինք դարձած էր պալատական պաշտօնեայ, այլեւս ոստիկանական գործերը իրմէ շատ վար կը մնային։ Այսու հանդերձ, Համիտ պէյ կը խորհէր թէ ինք այդ պահուն կատարելիք գործ ունէր, նախ անգամ մ'ալ ցոյց տալ ինքզինքը իր պաշտօնակիցներուն, և երկրորդ՝ տիրանալ որսի մը որուն համար անհատնում գովեստներ լսած էր։

Պալատ հասնելով՝ ուղղուեցաւ գաղտնի դիւանատունը և հրամայեց իրեն յանձնել Երիզայի կուսակալին թղթածրարը։ Առաջին պրպտումով գտաւ իր փնտռածը, որ բարեդէպօրէն մինչեւ այդ, անշմար մնացած էր։

Այդ թղթածրարէն տեղեկացաւ թէ Փիլիկ ձերբակալուած էր Տ. Գարահիսարի մէջ ու փոխադրուած Երիզա։ Հոն դատուելով՝ մահուան դատապարտուած էր, և Միւշիր Զէքի փաշայի մակագրումով՝ թղթածրարը ղրկուած էր Ըլտըզ, կայսերական իրատէի ենթարկուելու համար։ Մինչ Պոլսոյ ոստիկանութիւնը լուր չունէր և կը շարունակէր փնտռել Փիլիկի հետքը։

Համիտ պէյ, թղթածրարը խնամով վերցուց և քաշուեցաւ իր դիւանատունը։ Հոն իսկոյն գրի առաւ պաշտօնագիր մը և ներկայացուց իր պետին, որ իսկոյն տուած էր գործադրութեան հրամանը։

Համիտ պէյ պաշտօնագիրը ի ձեռին՝ սկսաւ մանգալ իր ընկերներուն վրայ մտածելով։ Իր ծրագրին մէն մի դասաւորումը կ'ընդհատուէր Ալլահին ու փեյղամպէրին ուղղուած սէլավաթով մը։ Որով Համիտ պէյ, իր արժանացած շնորհներուն և ձեռք բերած յաջողութիւններուն գոհունակութեան տուրքն էր որ կը վճարէր։

Գրչի հարուածով մը շէնութիւններ մոխրակոյտի վերածել, օճախներ քանդել, կեանքեր մարել, պատիւներ բռնաբարել, այնքան ալ անքաւելի մեղքեր չէին այն

տանն թուրք պաշտօնատարի մը համար, երբ այնքան դիւրութեամբ սրբանալու միջոցը ցոյց տուած էր իսլամին փեյղամպէրը։ Որով Համիտ պէյ չէր որ մեղաւոր պիտի մնար, գեղեցիկ հայ կին մը ձեռք բերելու համար, այսպէս դիւային որոգայթ մը լարելով։

Ժամանակը ուշ էր։ Համիտ պէյ իսկոյն գործի ձեռնարկեց։ Իր պաշտօնատեղիին կից և անցքով մը իրենին միացած սենեակ մը բանալ տուաւ, և իր մահճակալն ու զարդի առարկաները հոն փոխադրել տուաւ։

Նոյն իրիկունը, վերոյիշեալ պաշտօնագիրը ղըրկեց ոստիկանատուն, ու Պայծառ շուտով պալատական կառքով մը կը փոխադրուէր Ըլտըզի այն սենեակը զոր Համիտ պէյ պատրաստել տուած էր։

Պայծառ քանի մը օրուան մէջ, իր կրած տառապանքներէն չափազանց ընկճուած, չկրցաւ առաջին առթիւ ըմբռնել խորքը այդ անցուդարձերուն։ Բաղձանք մը միայն ունէր, ժամ առաջ մեռնիլ։ Վճռած էր մինչև վերջը լռութիւն պահել, բացարձակ լռութիւն։

Անտարբեր գնացքով մը ան հետեւած էր զինքը առաջնորդողներուն, բայց երբ Ըլտըզի պալատին դռները հասան, այդ պահուն միայն մտածեց թէ իր վիճակը աւելի պիտի վատթարանար։ Պայծառ այդտեղ վերյիշեց այն օրը, երբ նոյն այդ ճամբուն վրայ, Եւրոպացի կիներու շարքին, իր տարաբախտ հօրը համար գութ կը հայցէր բռնակալ սուլթանէն։

Վերջապէս հասան Ըլտըզ, ուրկէ դողալով ներս մտաւ՝ կանխազգուշակելով այն եղերական կեանքը որ կը սպասէր իրեն՝ արիւնարբուներու այդ պալատին մէջ։

Համիտ պէյ գտած էր նաեւ ուրիշ հայուհի մը, որ պիտի ըլլար Պայծառի ընկերուհին և պիտի դիւրացնէր իր դիւային ծրագիրներուն ընդփոյթ իրականացումը։

Գէշիք-Թաշի ծանօթ դերձակուհիներէն մին, հաճոյքով տրամադրած էր իր աղջիկը։ Այս վերջինը ու լեզուանի, շէնշող ու մտացի աղջիկ մընէր, Պածառի յարմար ընկերուհի մ'եղաւ։

Արենուհի կամ Արմինէ — այս էր իր անունը — քրոջ մը կարեկցութիւնով և մտերմութիւնով դիմաւորեց Պայծառը, երբ ան ներս կը մտնէր իր արգելարան—սենեակէն։

Արմենուհի կամ Արմինէ

Արենակից բախտակի՞ց մը արդեօք, մտածեց Պայծառ, տեսնելով իր դէմ հայուհին, որուն հետ պիտի կրնար մխիթարական վայրկեաններ ունենալ։

Բայց որքա՜ն տխրեցաւ, երբ իրականութեան տեղեկացաւ։ Արմենուհի նախ Պայծառի բացատրեց թէ իրեն ըսուած է թէ, «Համիտ պէյ մեծ կսկիծ ունեցած է լսելով իր կրած տառապանքները ոստիկանատան մէջ, և մեծ ճիգերով յաջողած է ազատել զինք՝ առնելով ուղղակի իր պատասխանատուութեան տակ։ Թէ իր հայրը այդ պատճառաւ, սիրով առաջ գացած էր յայտնուած բաղձանքի մը՝ իր աղջիկը տրամադրելով գժբաղդ հայուհիի մը տառապանքը ամոքելու համար։» Ու Արմենուհի աւելցուցած էր. «Սիրելի քոյր, եթէ կարելի ըլլայ քեզ ազատել, այդ ճամբուն վրայ, քեզի նեցուկ և հաւատարիմ ընկերուհի մը նկատէ զիս»։ Այդ խօսքերը լաւ տպաւորութիւն գործեցին Պայծառի վրայ, որոնց մէջ ան կը նշմարէր յոյսի աղօտ լոյսի մը նշոյլները։ Համիտ պէյ շաբաթ մը ամբողջ՝ երկու ընկերուհիները առանձին ձգեց՝ շարունակելով միշտ անոնց նկատմամբ ցոյց տալ խնամոտ հոգածութիւն մը։

Բայց երբ իր որոշումները գործադրելու պատեհառիթը հասած նկատեց, օրէնքի առջեւ պատասխանատու հսկը պատրուակելով, սկսաւ Արմենուհիի միջոցաւ պատրաստել Պայծառի միտքը։ Եւ իրիկուն մ'ալ, ճաշէն վերջ, անոնց սենեակը մտնելով փափկանկատ շարժուձեւերով խօսքի բռնուեցաւ, որուն ընթացքին շատ վարպետօրէն ան տակաւ կը մօտենար Պայծառի, յուզելով ձերբակալման և հարցաքննութեան խնդիրները։

Համիտ պէյ այնքան հմայուած էր Պայծառի գեղեցկութենէն և շնորհներէն որ քաղաքավարութիւնը երբեք ձեռքէ չձգեց։ Ան պարզապէս երջանիկ կը զգար ինքզինք, ի ներկայութեան հայ գեղուհիին, որուն խենթօրէն կը ցանկար տիրանալ։

Խօսակցութիւնը հետզհետէ մտերմական բնոյթ

տուած էր, այնպէս որ թշուառ կինը մոռնալով իր դիրքը սկսած էր մանրամասնօրէն գրեթէ իր կենսագրականը ընել, մինչդեռ Համիտ պէյ, խորամանկօրէն ժպտուն ու կարեկից, կը մտամփոփէր իրեն կարեւոր նկատուած անցքերը, զորս պիտի նօթագրէր յետոյ։

Այս առաջին այցելութեան իսկ Պայծառ խաբուած էր, խաբուած՝ Համիտ պէյի ցոյց տուած կարեկցութեամբ լի զգացումներէն, քաղաքավարութենէն և ազնիւ վերաբերումէն։

Մինչ պարագան բոլորովին տարբեր էր։ Համիտ պէյ նրբացած անխղճութիւնով և համբերատար քայլերով, օրեր ու շաբաթներ, կը ճգնէր թափանցել Պայծառի էութենէն ներս, իր խէնէշ նպատակներուն ենթարկելու համար զայն։

Պայծառ շուտով ըմբռնեց կացութիւնը, որ այլեւս անակնկալ մը չէր թուեր իրեն։ Ուստի, նորոգելով իր վճիռը, որոշեց հաստատ մնալ ու լռութիւն պահել։ Իր այս յամառութիւնը կը կատղեցնէր Համիտ պէյը, որ իր կիրարկած բոլոր միջոցներուն առջեւ ճարահատ՝ կը փորձէր այժմ թմրեցուցիչ դեղերով տիրանալ Պայծառի մարմնոյն։

Հայ գեղուհիին համար, ալ անտանելի էր Երլտըզը։ Ան երբ գիտակցութեան եկաւ, զգաց պատահածը՝ և ջղագրգիռ պահու մը որոշեց անձնասպան ըլլալ, կանխելով սպասուած մահը որ չէր գար։

Դժբախտաբար իր այս փորձը վիժեցաւ։ Գիշեր մը երբ կը ջանար պատուհանէն վար նետուիլ, խակոյն ինքզինքը գտաւ պրկուած հուժկու գրկի մը մէջ։

Իր վրայ հսկող գիշերապահը, հետեւելով իր շարժումներուն, վայրկենապէս խոյացած էր և արգիլած անկումը։

Անձնասպանութեան անյաջող այս փորձէն

վերջ, Համիտ պէյ որոշեց փոխել գործելու իր ուղղութիւնը։ Պայծառը ինքնաբերաբար իրեն հպատակեցնելու դիտումով, պէտք տեսաւ համարժէք զոհողութիւն մը ընել։

Երիզայի թղթածրարը կրկին ձեռք առնուեցաւ։ Փիլիկի դատապարտութեան ձեւակերպութիւնները լրացած՝ յանձնուած էր Համիտ պէյի, որ երիկուն մը դարձեալ այցելեց Պայծառի, իր հետ ունենալով պաշտօնաթուղթերը։

Պայծառ նոյն գիշերը անքնութենէ տառապած էր և խիստ կերպով ընկճուած՝ միւս կողմէ, թմրեցուցիչ դեղերու ազդեցութեան տակ իր միտքը տրամաբանելէ աւելի կ'երեւակայէր. այնպէս որ հազիւ կրցաւ մտածել թէ, պէտք էր ոտքի ելլել դիմաւորելու համար պաշտօնատարը։

Համիտ պէյ իր հետ բերած պաշտօնաթուղթերը յատկապէս աչքառու տեղ մը դնելով նստաւ Պայծառի դէմ։

Պայծառ սրտադողի մէջ էր, շուարած էր և ջղագրգիռ։ Անհանգիստ շարժումներ կ'ընէր։ Չէր ուզեր իբր կին՝ այր մարդու մը հանդէպ կոշտ վերաբերում ցոյց տալ, բայց միևնոյն ատեն սուտի մը դէմ գտնուելու մտածումը կը փոթորկէր իր էութիւնը։ Այդ պահուն իր ակնարկը սեւեռեցաւ սեղանին վրայ դրուած թուղթերուն, որոնց վրայ գտնուող անյաջող լուսանկար մը ցնցեց կինը։

Երիզայի բանտին մէջ գտնուող իր ամուսնոյն՝ Փիլիկի նկարն էր ան։

Ցանթահարող թուլացում մը զգաց յանկարծ։ Կարծես իր երակներուն մէջ արիւնը կանգ առաւ։ Պարտուած էր։

Այնքան կորով ու անվերապահութիւն ցոյց տուող այդ կինը, այդ անակնկալին առջեւ դարձաւ

ակար և թոյլ, այնքան զօրաւոր եղած էր դարմանուած ծուղակին հարուածը։

Համիտ պէյ որոշած էր Փիլիկի կեանքին հետ սակարկել Պայծառի պատիւը։ Անոր մտածումը աւելի քան քամահցուցիչ էր, ան կը կիրարկէր միջոցներուն ամէնէն հասարակն ու գռեհիկը, առանց անդրադառնալ ուզելու գործուած եղեռնին ահաւորութեանը։

Արմենուհի ակամայ՝ անախորժ դերի մը մէջ, շուարած ու վայրոյթով լի՛ բռնադատուած չարչարանքի մէջ կը գալարուէր։ Իր առջեւ պարզուող պատկերը այնքան ընդվզեցուցիչ էր, որ չէր կրնար անտարբեր մնալ։ Կ'ըմբոստանար, և սակայն ունէր հայր և եղբայր մը, որոնց հանգիստին համար պարտական էր զսպել իր մէջ փոթորկող զգացումները։ Մահամերձի մը սնարին քով կեցող սիրականի մը հեհեւքըն ու վիշտը կ'ապրէր ան...։

Իբր ականատես վկայ՝ Արմենուհիէն աւելի ո՛չ մէկը պիտի կրնար պատկերացնել գործուած այս ողբերգութիւնը։

Այս մտօք ընթերցողին կը ներկայացնենք իր օրագրութենէն քանի մը էջ։

1895 Մարտ 5

«Այսօր ալ հոս եմ, Երլաղի դժողքին մէջ։ Նիւթս դարձեալ Պայծառն է...։ Բարի հայրս՝ որ մինչեւ այս պահը սրբութիւն մըն էր ինծ համար, այլեւս կը նկատեմ անպիտան մէկը։ Ինչո՞ւ ան չկրցաւ կանխել Համիտ պէյի առաջարկը, խնայելու համար ինծի այս չարչարանքը։

«Ո՜հ, այս օրը կեանքիս ամէնէն դժոխային օրն է որ ապրեցայ։ Վտանգուած ցեղակիցի մը փրկարար օգնութիւն մը հասցնելու նախանձախնդրութիւ-

նով, Երլաղի պէս դժոխքէ մը ներս մտնել, և հոն, ոչ միայն ձեռնթափ մնալ, այլ նաեւ ականատես դառնալ նոյն այդ արենակցին ենթարկուած ընդվզեցնող գալարումներուն, չեմ կարծեր թէ ասկէ աւելի ահաւոր վիճակ մը գոյութիւն կրնայ ունենալ։

«Ոճրագործ դառնալ, վրէժ լուծել և մեռնիլ, թերեւս ամենէն նախընտրելի միջոցն է պատուախնդիր հոգիի մը համար։ Եթէ միջոցներ ունենայի...։ Կամ անձնասպանութիւն գործել, չտեսնելու համար գործուած ողբերգութիւնը, այս ևս նախընտրելի միջոց մըն էր, եթէ երբեք այդ մահը տեղի ունենար համարժէք փրկարար գործի մը փոխարէն։ Բայց ինչո՞ւ կը թողում նիւթս և կը խորհիմ միայն անձս։ Գոնէ ես, վաղը, ասկէ դուրս ապրելու յոյս ունիմ։ Տարաբա՛խտ կին, ի՛նչ պիտի ըլլայ իր վիճակը։ Ան այլեւս չի կրնար ապրիլ, իցիւ թէ մահը շուտով գար և փրկէր զինք։

«Ա՜խ, ան ի՛նչ գոյն էր, ի՛նչ ահաւոր պատկեր իր դիմագծին վրայ պարզուած՝ երբ իր առջև դրուեցաւ թշուառ ամուսնոյն կենդանագիրը, ու տակը գրուած անոր մահավճիռը...։

«Ամէնափոքր ակնարկի մը առջև իսկ, շառագունող հէգ կնոջ դիմագիծը մթագնած, իսկ մորթին գոյնը դիակի մը բորբոսային վիճակը առած էր։ Մեռա՞ծ էր թէ կ'ապրէր...։ Այդ վայրկեանին կրած ազդեցութիւնս իմ մէջ պիտի մնայ միշտ կենդանի, ամէն վերյիշումներուս ինծ պատճառելով սրտի նոյն դառն կսկտումները։

«Արենակցուհիիս գաղտնիքները ինծ ծանօթ ըլլալով, բացորոշ էր այլևս կիրարկուած այդ վատ միջոցը։ Ես լսած էի իր ամուսնոյն մահուան դատապարտուիլը, հետևապէս Համիտ պէյ անոր թղթածրարն էր որ բերած էր Պայծառին ցոյց տալու և

ըսելու՝ «Կին, ահա իրականութիւնը։ Եթէ կ՚ուզես որ ապրի ան, տուր ինծ քու գեղեցկութիւնդ, հրապոյրդ ու մարմինդ, փոխարէն ես պիտի շնորհեմ անոր կեանքը»...։

«Անորակելի էր, և գարշանք ու պայրոյթ պատճառող միջոց մըն էր առիկա։ Չէի կրնար անտարբեր մնալ։ Դեռ չեմ կրցած ըմբռնել թէ ի՛նչ ուժ էր որ այդ րոպէին ինծ ներշնչեց և ուղեղիս մէջ գամեց վրէժի զգացումը...։

«Պայծառ վայրկեանապէս կշռելով րոպէին ահաւոր ծանրութիւնը և այլեւս տեղեակ իր դէմ գտնուող հրէշին վայրագ մտադրութեան, պահ մը անորոշութենէ վերջ, կարծես իր մէջ պարփակուած մտածումին զուգընթաց, համակ ջիղ կտրած, իր հագին ամբողջ թափովը ցցուեցաւ յանկարծ և ճարահատ մնացած արկածեալի մը վերջին և գերագոյն ճիգովը պոռաց իր թշնամիին երեսին։

—«Վա՛տ, ի՛նչ կ՚ընես։ Ոչ մէկ գիւղային պատմութիւն գուցէ արձանագրած չէ այսպիսի ոճիր։ Դու քաջութիւն և յաջողութի՞ւն կը նկատես ինծի պէս կաշկանդուած կնոջ մը պատիւը սակարկելը։ Խենէ՛շ ու անխիղճ մարդ, կը հասնիս թերևս նպատակիդ, բայց արդէն սառած կը գտնես քեզ հրապուրող մարմինը»...։

«Գերագրգռուած կնոջ սոյն յուսահատ արտայայտութեան առջև, Համիտ պէյ ճիւաղային ու հեգնոտ ժպիտ մ՚ունեցաւ։ Չկրցաւ պատասխանել։ Մօտեցաւ ինծի և անիրաւ պայրոյթով որ իր կեղծ ժպիտին կ՚ընկերանար, կ՚շտամբեց զիս, և՛ գերուհին խելքի բերելու համար յանձնարարութիւններ ընելով՝ դուրս ելաւ։

«Այդ գիշերը ինծի և Պայծառին համար երկունքի գիշեր մը եղաւ։ Մեր տալիք որոշումէն

կեանքեր կախուած էին, Պայծառին, ամուսնոյն, և գուցէ իմ ու իմիններուս ալ կեանքերը...։

«Կը խորհէի երկար, առանց յուսատու ելքի։ Վայրկեանին ահաւորութիւնն ու լրջութիւնը մեզ առաջնորդ ունենալով, մեծ ճիգ թափեցինք մենէ հեռու վանելու համար թուլացումը, որ կրնար վտանգել մանաւանդ Փիլիկի կեանքը։

«Իբր կին, թերևս պահ մը տկարութիւն ունենայինք, եթէ երբեք պարզուած ստորին ծուղակը մեղմացուցիչ ամէնափոքր բան մ՚ունենար իր մէջ։

«Բայց հետզհետէ մենք կը սորուէինք մոռնալ մեր կնոջական հանգամանքը, մեր ծագումը, և մեր զգացումներուն ազնուութիւնները՝ դէպի մեր հաւատքը, աւանդութիւններն ու տոհմային բարոյականը...։

«Երկրորդ օրը մեր և Համիտ պէյի տեսութիւնը եղաւ պաշտօնական։ Պայծառ իր սիրտն ու հոգին չէր կրնար տալ, այդ շատ պարզ էր։ Բայց պայմանագրականօրէն, Փիլիկի կեանքին հետ ան վաճառեց իր մարմինը»։

1895ի գարնան, մահապարտ Փիլիկ, անակնկալօրէն ազատուած, Երիզայի բանտէն կ՚ելլէր ու կ՚արտօնուէր ապրիլ Ակնայ մէջ, հսկողութեան տակ...։

Դ. ՄԱՍ

ԷՋ ՄԸ ՀԱՅԿ. ՋԱՐԴԵՐՈՒ ՇՐՋԱՆԷՆ

Նոյն տարուայ աշնան, Դ. Զօրաբանակի կարմիր հրամանատարը, Մուշիր Զէքի փաշա, անքուն գիշեր մը կ'անցնէր։ Իր գիւղային ուղեղը կը մաքառէր, կը կրքոտէր դժոխային ծրագրի մը անյաջողութենէն խելայեղ, ու բարկութենէն կատղած գիշերն ի բուն կը չափչփէր Երզնայի փողոցները, ահուդողի մատնելով ստրկամտական պահակ ուժերը.

Ի՞նչ էր պատահած, կամ ի՞նչ արժէք կը ներկայացնէր կարմիր փաշան վրդովող ձախողանքը։ Այս տեղ հարկ կը տեսնենք պատմական փոքր վերյիշում մ'ընել, որ սերտ կապ ունի մեր անցեալ ու ապագայ գրութիւններուն հետ։

Պէտք անդրադառնանք կարմիր ինքնակալ՝ Աբդիւլ Համիտ սուլթանին նախագահութեան տակ գումարուող արտակարգ ժողովի մը, որուն միակ օրակարգն էր հայկական Ջարդերու հարցը։

Արտակարգ այդ ժողովը տեղի կ'ունենար հայկական վեց նահանգներու կուսակալներուն, զինուորական հրամանատարներուն և պետական աւագանիին մասնակցութիւնով։

1879ի պատերազմի պարտութենէն ետք, Թուրքիոյ բաղկացուցիչ տարրերէն շատեր, եւրոպական ցամաքամասին վրայ կամ այլուր, մի առ մի իրենց անկախութեան տիրացած, օսմանեան պետութիւնը կը մղէին դէպի ետ, դէպի արեւելք, հոն՝ ուր բնատիրուած ժողովուրդ մը, հուսկ վերջինը՝ ազատագրուիլ ցանկացող հպատակ ազգերէն, արգելք կը հանդիսանար օսմանեան պետութեան տեւականութեան։

Հայ ժողովուրդն էր այդ, որուն ազատագրումն ու գոյութիւնը՝ մղձաւանջ մըն էր Թուրքիոյ։ Հարկ էր ուրեմն բնաջնջել զայն։ Այդ բնաջնջումը սակայն, պէտք էր տեղի ունենար յատուկ ծրագրով մը, հաշուած քայլերով, չստեղծելու համար քաղաքական նոր բարդութիւններ։

Երզնկի մէջ գումարուող արտակարգ ժողովը այդ ծրագիրն էր որ պիտի մշակէր։

Այդ ատեն, Եւրոպան երկու հզօր խումբերու բաժնուած էր, մին Անգլիոյ գլխաւորութեամբ, «եռեակ համաձայնութիւն», միւսը Գերմանիոյ գլխաւորութեամբ ու «եռեակ դաշնակցութիւն» անունով։ Երկու խումբերն ալ քաղաքական հաշիւներ կը հետապնդէին Արեւելքի մէջ, և «հիւանդ մարդը» առանցքը կը կազմէր անոնց այդ հաշիւներուն, որոնց խորապէս թափանցած էր սուլթան Համիտ, և ճարպիկութեամբ ի դերև հանած՝ անոնց դաւերը։ Այդ բանին համար՝ ան իր ձեռքին տակ ունէր երկու պուպրիկներ։ Երբ պէտք էր անգլ. քաղաքականութիւն վարել, օրուան վարչապետ կ'ըլլար Քեամիլ փաշա, հակառակ պարագային գերմանասէր Սայիտ փաշան։

Թրքական համբաւեալ քաղաքական լարախաղացութեան տիպարներն էին այդ երկու վարչապետները։

Եւրոպական պետութեանց այս էնթրիկներէն միշտ ալ տուժողը հայ ժողովուրդն էր, որ լքուած և անիրաւուած ու իր իրական վիճակէն անգիտակ, կ'ապրէր միամիտ հաւատքի մ'անձնատուր, և այդ ա՛յնքան կուրօրէն, որ ինքն իսկ կը դառնար հակառակորդ և հալածող՝ իր էութենէն դուրս եկող հայ յեղափոխականին։ Այս վերջինը ի զուր կը ճգնէր համոզել հայ ժողովուրդը, թէ իր կրած հալածանքները հետևանք էին իր պատմա-անհատական իրաւունքներուն այն հողին վրայ, որ իր հայրենիքն է և որ անիրաւօրէն կորզուած է իրմէն, և բռնատիրոջը սանձուկած իր ապագայէն, անխնայօրէն կ'ուզէր ջնջել զինք, ջնջած ըլլալու համար այսպէսով հայուն պատմական իրաւունքները, և լուծած՝ հայկական հարցը...։

Ահա թէ ի՛նչ պայմաններու տակ էր որ Ապտիւլ Համիտ և իր Աւագանին ձեռնարկած էին գերագոյն ժողովի մը գումարման, որուն կը մասնակցէին յայտնի հայակերներ և շովէն թուրանականներ։

Հայաջինջ ծրագրի մը կազմութիւնը վաւերացնող այդ գերագոյն ժողովը, հայկական վեց նահանգները բաժնած էր երկուքի, դնելով զանոնք երկու միւշիւրներու ղեկավարութեան տակ։

Զէքի փաշա, իբր Դ. Զօրաբանակի լիազօր հրամանատար, գործը պիտի վարէր Երիզայէն դէպի Արևելք։ Իսկ Թաթար Օսման փաշա, նստելով Մուշ՝ պիտի ղեկավարէր սահմանագլխային նահանգները։

Երկու միւշիւրներն ալ Ելտըզէն կը բաժնուէին իրենց ստացած հրահանգներով, արժանացած նոյն իսկ կայսերական համբոյրներու, ի քաջալերութիւն և ի խրախոյս իրենց ստանձնած արիւնոտ յանձնառութեան յաջող գործադրութեան։

Մենք պիտի խօսինք շատերէն մէկուն մասին

որ կապ ունի մեր վէպին հետ։ Այդ մէկը Ակնայ քաղաքն է։

Վարչապետ Սայիտ փաշա, ողջերթի խօսքերու, ընթացքին Զէքի փաշայի մասնաւոր ուշադրութեանը յանձնած էր այդ քաղաքին հայութիւնը։ «Այդ գաւառը, մի՛ մոռնար փաշա, որ օրօրանն է հայ մտաւորականութեան, մանաւանդ պետականութեան ընդունակութիւն ունեցող մտքերու։ Տատեաններու, Միսաքեաններու, Վառեաններու, Նորատունկեաններու, Փիշմիշեաններու ծնունդ տուող այդ օճախը պէտք է մարի։ Պետութիւնը այդ կ'սպասէ քենէ, և նորին վեհափառութիւնը մեծ շնորհներ կը կը խոստանայ քեզի։

Փաշային այս խօսքերը հրճուանքով կը լսէր կարմիր սուլթանը, ու երբ Զէքի փաշա կը մօտենար հրաժեշտ առնելու, Ապտիւլ Համիտ՝ իր դողդոջ շրթները մօտեցնելով անոր ճակատին, ըսած էր. «Զէքի՛ս, Սայիտ փաշային խօսքերը լսեցի՞ր, քենէ կ'սպասեմ այդ բանը»։

Զէքի փաշա կը մեկնէր Պոլսէն՝ հայութեան բնաջնջումի յայտնի առաքելութեամբ։

1895ի աշնան, ծրագրուած դաւադրութեամբ մը, խառնապ Մանուկի հերոսախումբի անգոյ առեղծուածը սանդծելով, Զէքի փաշա ջարդի իրատէն ձեռք բերած և հրահանգած էր գործադրութիւնը։

Ակնայ նոյն ատենի կառավարիչ Ջէրքէզ Հասան պէյ, ազնիւ և գթարիւն ցեղի մը զաւակը, չկարենալով հաշտուիլ քաղաքական դաւերով անմեղներու արիւն թափող ոճրային ծրագրի մը հետ, ընդդիմացած էր։ Եւ նոյնիսկ, ճարպիկ դարձուածքներով հակազդած էր հրամանին։

Կառավարիչին միացած էին ծագումով քիւրտ հեռագրական անօրէն Հիւսէյին պէյ, Աբբաս Ալի պէյ

և ուժիի անօրէն Չէրքէզ Խալիլ պէյ, որոնք ջանացած էին համոզել ամբոխը, ցոյց տալով հայոց եկեղեցւոյ անտիկ գիրքը, ուր ապստամբած էր հայոց մեծ մասը:

Հասան պէյ Թուրք ամբոխին ձեռքէն հազիւ ճողոպրած՝ դժուարաւ կրցած էր համոզել պաշտօնական մարմինները՝ դիմելու համար Չէքի փաշային, խնդրելու անկէ, որ Տէրսիմցի քիւրտերն ալ հրաւիրուին Ակնայ ջարդին: Այդ դիմումին վրայ, միւշիւրը ստիպուեցաւ հրաւիրել Տէրսիմի քիւրտ ցեղերը. այսպէսով ան կը խորհէր երկու գործ մէկ անգամէն կատարել: Այսինքն ջարդել Ակնը և յաւիտենական խրամատ մը բանալ հայ և քիւրտ ազգերու միջև և երկրորդ, շահիլ Տէրսիմցի քիւրտը, անոր իւղոտ պատառ մը հրամցնելով: Մինչդեռ իրականին մէջ, այլ էր սոյն առաջարկը բերողներուն միտքը: Անոնք մօտէն ծանօթ էին քիւրտ ցեղերուն աւանդութիւններուն: Գիտէին որ Տէրսիմցին հայ չսպաննէր և գործը կը վերջանայ պարզ թալանով մը:

Ծրագիրը իրագործուած էր, նախատեսուած ճշմարտութիւնով:

Տէրսիմ շարժեցաւ. 95ի դէպքը սկսաւ Կամարակապ գիւղէն. Հայ գիւղացիները իբրև հիւր դիմաւորեցին Տէրսիմցի քիւրտ խուժանը, սիրայօժար յանձնելով անոր՝ իրենց այնքան ճոխ ու փարթամ կարասիները, զորս ժառանգած էին համբաւաւոր Ամիրաներէն:

Կամարակապցիներու այս վարմունքը հաճելի թուած էր քիւրտերուն, որոնք անգամ մ'ևս հաստատ փարելով իրենց աւանդութիւններուն, իրենց մէջ ծնունդ առած էր հայ և քիւրտ եղբայրակցութիւն մը: Ոչ մէկ հայ սպաննուեցաւ քիւրտերու կողմէ: Ընդհակառակը, գոյութիւն ունեցող այս վիճակը սպառնական դարձաւ Թուրքերուն համար:

Թուրք ժողովուրդը այս վիճակէն սարսափահար, դիմեց հայ մեծամեծներու, նիւթական զոհողութեան մը փոխարէն, Տէրսիմցի քիւրտերը իրենց տեղը վերադարձնելու համար:

Իբր արեան տուրք, հայերը հինգ հազար ոսկի յանձնեցին, ու այսպէսով վերջացաւ 95ի Ակնայ ջարդը:

Ահա թէ ինչու Դ. Զօրաբանակի կարմիր միւշիրը ջղայնացած էր և անքուն կը թափառէր Երիզայի փողոցներուն մէջ: Կատղած էր, տեսնելով վիժումը իր այնքան խնամով պատրաստած ծրագրին:

Բայց պարտաւոր էր կարմիր Սուլթանին կամքը կատարել: Չէ՞ որ հանդիսաւոր յանձնառութիւն ըրած էր. հետևաբար անցեալին յանձնեց ձախող պատահարը և անցաւ դարձեալ գործի:

Ակնայ մէջ կառուցուելիք կամուրջի մը խնդրով՝ Երիզա հրաւիրեց քաղաքային և զինուորական կառավարիչները, և իր նախագահութեան տակ գումարուած ժողովով մը, նոր որոշումներ տուին: Չախողանքին տուն տուող բոլոր պաշտօնեաները պաշտօնանկ եղան, նորերը դրուելով անոնց տեղ. և տեղւոյն վրայ՝ շուտով հաստատուեցաւ հազարեակ մը զօրք, որուն իբր հրամանատար նշանակուեցան գայմագամ Հագը և հազարապետ Հելմի պէյերը:

Նենգամիտ այս երկու հրամանատարները, որոնք զիրար կը լրացնէին, գործի ձեռնարկեցին և կարճ ժամանակի մէջ ի գլուխ հանեցին Ակնայ երկրորդ ջարդը...:

Ակնայ հայութեան մէջ բաժանումի սերմը ցանուած էր, երկու հրամանատարները կերուխումի մէջ արբշիռ, եղբայրութեան և հաւատարիմ քաղաքացիութեան քարոզներով հասած էին իրենց նպատա-

կին, փճացնելով հայութեան մէջ դիմադրական ամէն ճիգ ու ոգի։ Միայն մէկը կար, որ գիտնելով դէպքերու ընթացքը, կ'երեւակայէր գալիք աղէտը և կը պատկերացնէր հայութեան տխուր ապագան։ Կը խըրատէր զինուիլ, դիմադրելու համար թշնամիին, որ կը պատրաստուէր ընդհանուր ջարդ մը տալու քաղաքին։

Ջուր էին սակայն այդ հայորդւոյն նախատեսութիւններն ու քարոզները, որոնք ամլութեան դատապարտուեցան։ Նոյնիսկ Ակնցի հարուստը նկատեց զայն կասկածելի ու վնասակար։

Հագը պէյ իր մորդերով արթուն և զարմանակալ կը հսկէր։ Գաղտնի գործակալներ իրեն կը մատնանշէին ամէն Ակնցի հայու վերաբերումն ու կեցուածքը։ Այդ մէկն ալ մատնուած էր...։ Հագը պէյ խիստ հետաքրքիր էր մօտէն ծանօթանալու անունը լսուած բայց հրապարակի վրայ չտեսնուած այդ հայորդիին հետ, որ կը կոչուէր Փիլիկ։

Ան գիտէր բոլոր մանրամասնութիւնները, թէ փիլիկ մահապարտ մըն է, որ Ելդըզի իրատէով ներման արժանացած՝ և հսկողութեան տակ դրկուած է իր ծննդավայրը, թէ ան՝ հաւանաբար ունի Պոլսոյ մէջ զօրաւոր պաշտպաններ, թէ շատ մտացի, յանդուգն յեղափոխական գործիչ մը եղած է։ Եւ կը մտածէր թէ, իր ծրագրին գործադրութեանը առջեւ, կրնար այդ հայը արգելք հանդիսանալ, ժողովուրդը մղելով ինքնապաշտպանութեան...։

Ուստի խելացի շարժած պիտի ըլլար եթէ կանխաւ ստեղծուէր պատրուակ մը, զայն հեռացնելու Ակնէն և եթէ կարելի ըլլար անհետացնել զայն։ Այդ օրերուն արկածով այրած էր ռէժիի շէնքը, իր յարակից թաղերով, որով Հագը և իրենինները մեծ պատասխանատուութեան տակ էին։ Պէտք էր քաւութեան

նոխազ մը ու ան պատրաստ էր...։ Փիլիկ ձերբակալուեցաւ իբրեւ հրձիգ և ուղարկուեցաւ Խարբերդ, ծանր պատիժներու ատեանին առջեւ դատուելու համար։ Աներկիւղ յեղափոխականը այսպէս, դարձեալ կը մտնէր բանտ, ուրկէ անակնկալ ներումով մը ազատուած էր։

Ակնայ հայութեան դրութիւնը հետզհետէ կը վատթարանար սակայն։ Գիւղերը երթեւեկող առեւտրականները կը կողոպտուէին, կը սպաննուէին սիստեմաթիկօրէն։ Թուրք տկլորներ սպառնական կեցուածք մը ունէին և նոյնիսկ բացէ ի բաց ջարդի խօսքեր կը լսուէին։

Հայոց բոլոր դիմումներն ու խնդրանքները կ'անտեսուէին, միշտ ստանալով միեւնոյն խորհրդաւոր պատասխանը. «Զերինները թող խոհեմ գտնուին։»

Անհապանգի ժամը հասած էր, Հագը պէյ մեքենան լարած ու լրացուցած էր ամէն աշխատանք։ Պաշարուեցաւ Ակնը և քաղաքին մուտքն ու ելքը արգիլուեցաւ, բնականաբար հայոց համար։ Եւ օր մ'ալ, 1896 Սեպտ. 6ի երեքշաբթի օրը, Ակնայ քաղաքը, իր գոյութենէն ի վեր չտեսնուած համայնապատկեր մը պարզեց։ Առաւօտուն, տասնեակ հազարաւոր խուժան քիւրտեր և գիւղացիութիւն, լեցուեցան քաղաքին ներսն ու շուրջը։ Տաճիկ ամբոխավարներ իրենց խուժաններով գործի գլուխ անցած էին։ Ամբոխը կառավարութեան դուռը ափ առած ակնդէտ կ'սպասէր ջարդի հրամանին, որ չուշացաւ։ Գիւտ Խաչի պահոց երեքշաբթի օրն էր, հաւատացեալ ժողովուրդը իր պահեցողութեան, աղօթքին ու հաւատքին նուիրուած, իր ճակատագիրը յանձնած էր վանտալ ցեղի մը ձեռքը, անկէ գթութիւն սպասելով։ — Այս էր իմաստը, տեղւոյն առաջնորդ, Տէր Յ. ծայր վարդապետ Յօբիկեանի վերջին դիմումին։—

Բայց անօգուտ էր. Թուրք նախճաղանը անմնա-
խընթաց խժդժութեամբ մը մերկայացաւ իր պատեա-
նէն ու անգթօրէն մորթոտեց չորս հազար հայեր,
չխնայելով նոյնիսկ փոքրիկներուն և արգանդի մա-
նուկներուն: Միեւնոյն ատեն, հրդեհի մը բոցերը կը
լափէին հայոց տուները, անոնց տակ թաղելով բազ-
մաթիւ դիակներ: Իսկ գեղեցիկ աղջիկներ ու կիներ
առեւանգուեցան:

Չորս օր ու չորս գիշեր տեւեց պաշարման այս
սպանդը, որուն վկան եղաւ երկինք լո՛ւռ և քարա-
ցած...:

Ջարդի դադարումէն վերջ գտնուեցան 19 այ-
րեր միայն, որոնք ապաստանած էին Թուրք ընդդի-
մադիրներու մօտ: Իսկ մահէն ճողոպրած շատ մը
հայուհիներ՝ հալածական եղնիկներու պէս՝ կեանք կը
մուրային հրէշային գազաններէ, իղձն իրենց գեղեց-
կութեան...:

ՄԱՀՄՈՒՏ ՊԷՅ

Վանքը, Ակնայ հանդիպակաց Եփրատի ափուն-
քին վրայ՝ գիւղ մընէ, բարձրաբերձ լերան մը կրա-
նիթէ լանջքին վրայ կառուցուած: Հոյակապ կեցուած-
քով ան կ'իշխէ Եփրատի ջուրերուն ու այգեստաննե-
րուն, որոնք կը կորսուին բարտիներու և ուռենի-
ներու անհատնում շարքերու մէջ: Եզական տեսարան

մը, ուր մարդ ինքնաբերաբար կ'առինքնուի ու կը
վերանայ:

Ակնայ ջարդի վաղորդայնին, գիշեր մը, Վան-
քի եկեղեցւոյն հինաւուրց պարիսպներուն տակ, մարդ
մը՝ խուլայոյզ քունի մը մէջ կը խորդար ու կը տա-
պլտկէր: Այդ մարդը՝ Ակնայ կոտորածին ամենամեծ
խուժանավարն ու ջարդին հերոսը՝ Մահմուտ պէյն էր:

Աշնան հովերն ու Եփրատի խլացուցիչ աղմու-
կը, արթնուցին յանկարծ քնացող այդ ճիւաղը, որուն
ձեռքերը դեռ արիւն կը հոտէին: Կիսարթուն այդ վի-
ճակին մէջ, ան կը զառանցէր ու կը մռնչէր, վերյի-
շելով իր գործած ոճիրները, որոնց ծանր բեռին տակ
կ'արիւնէր իր խղճմտանքը:

Ելաւ պառկած տեղէն և յառաջացաւ դէպի ա-
պառաժին բարձունքը, կարծես պէտքը կըզգար ա-
ռանձնանալու իր խորհուրդներուն տարուբերումին
մէջ: Մութին և ամայութեան մէջ, չքմեղանքի իր
ջանքն ու ճիգը և ապագայ անդորրութեան մը տար-
տամ յոյսը, արգելք կը հանդիսանային իր որոշումին
գործադրութեանը: Կը վարանէր նետուիլ Եփրատի
փրփրաթաւալ ալիքներուն մէջ:

Այդ ճիւաղը, սակայն, ունէր ջղուտ ուղեղ մը,
ահա թէ ինչո՞ւ կը մաքառէր թափառական և խելա-
գար՝ իր գործած ոճիրներուն հետեւանքով:

Ոչ մէկ վայրկեան կրցած էր իր գլուխը դնել
որեւէ քարի վրայ: Փախած էր գիւղերէն քաղաքներէն
հեռու, ցերեկները թափառելով լեռներուն վրայ, իսկ
գիշերները կծկուած ժայռի խորշերուն մէջ:

Հակառակ իր փորձերուն, երբեք չէր կրցած
նայիլ իր ծնած քաղաքին կողմը. կը փախչէր, կը
փախչէր անկէ, ապաստան փնտռելով մարդկութենէ,
բնակութենէ հեռու, ինչպէս վայրի գազան մը:

Երբ վայրկեան մը հանգիստ ընել կը փորձէր,

իր աչքերուն առջեւ կը պարզուէր յանկարծ Ակնայ կառավարչատան շէնքը, ուր ոտքը սեմին դրած՝ կը պոռար, կը սպառնար, կորզելու համար ջարդի իրա-տէն՝ զոր իրեն կը յանձնէր Հագը պէյ՝ ըսելով։ «Ալանը՛մ Մահմուտ պէյ, ջարդեցէք անխնայօրէն, ահա կայսերական հրամանը»։

Այդ մտածումին կը յաջորդէր իր իսկ պատ-կերը, սուրն ու հրացանը բռնած՝ ինկած խուժանին առջեւ, կոխոտելով իր ոտքերուն տակ շարան շարան ինկող անմեղներու դիակները։ Եւ յետոյ կը դողար, ինքզինքը գտնելով իր ախոյանին, իր պաշտամունքին առարկայ եղող գեղեցիկ հայուհիին նշանածին Գէորգի կտրուած գլխուն առջեւ, որմէ անմիջապէս վերջ մէկդի նետած էր սուրն ու հրացանը՝ դառնալով թա-փառական, մերթ ընկճուած, մերթ խելակորոյս...։ Ան՝ ճենկիզն էր եղած Ակնայ հայութեան։

Մահմուտ պէյի համար, վերջ տալ իր կեանքին՝ փրկութեան միակ միջոցը պիտի ըլլար, եթէ վայրկ-եան մը չփորձուէր մտածել կարելիութեան մը վրայ, ուր մոռացութեան տուած սահմռկեցնող ու բզկտող իր մօտաւոր անցեալը, պիտի կրնար ապրիլ և նայիլ մարդոց երեսին։

Ո՛հ, ապրի՜լ... վայելելու համար միայն իր պաշտամունքի առարկան, Աստղիկը, անյագօրէն լա-փելու անոր հրաշալի գեղեցկութիւնը, նեկտարն ու ժպիտը։ Չէ՞ որ անոր համար ինք յանձնառու եղած էր անգթօրէն կոտորել չորս հազար հայեր՝ որոնց մէջ պիտի ըլլար անպատճառ Աստղիկի օրինաւոր տէրը՝ Գէորգը...։

Աստղիկ, Մահմուտի համար երկնային ծնունդ մ'էր, չքնաղ դիցուհի մը՝ որ միայն իսլամի մը համար սահմանուած կրնար ըլլալ։

Այս էր արդէն ամբողջ մտայնութիւնը թուր-

քերուն, քիւրտերուն ու Արեւելքի բոլոր իսլամնե-րուն, որոնց մէջ տեսակ մը հաւատալիքի մաս կը կազ-մէր այս ըմբռնումը։

Այն օրը, երբ Մահմուտ հանդիպած էր Աստղի-կի, Վանք գիւղի այգեստաններուն մէջ, կարծես մո-գական ուժ մը զինքը շլմայած էր անոր։ Խելագարի մը պէս դիտած էր այդ անմեղունակ աղջկան շար-ժումները։ Այդ օրէն ի վեր, անոր տիրանալու ցան-

Աստղիկ

կութիւնը բուռն կերպով կաճէր իր մէջ, մինչեւ որ խեղդելով մարդկային ամէն զգացում, յաջողած էր կազմակերպել կոտորածը, սպաննելու համար Աստղի-կի նշանածն ալ։

Ո՞վ էր սակայն Աստղիկ։ Ան աղջիկն էր Հեղինէին, զոր տեսանք առեւանգուած Խարբերդի գիւղերէն։ Ան իր հայրը ճանչցած չէր։ Իսկ իր տարաբախտ մայրը՝ Հեղինէ՝ հազիւ երեք օր կենակցած իր ամուսնոյն հետ, կորսնցուցած էր զայն, զոհ տալով Թուրք եաթաղանին, և ինքն ալ առեւանգուած՝ ու քշուած Բեսունի լեռնադաշտերը, ուրկէ ազատուած էր Փիլիկի շնորհիւ։ Ան՝ մնալով որբեւայրի, և իր ուժերը կեդրոնացնելով իր միակ զաւկին Աստղիկի վրայ, իր ազատ տարիներուն՝ մելամաղձոտ գուրգուրանքով մը սնուցած էր զայն, օժտելով իր սիրասուն մաքուր և առողջ դաստիարակութեամբ։ Ու Աստղիկ քանի կը մեծնար, այնքան կը յայտնուէր իբր աստղ, իր գեղեցկութիւնովը ու շնորհալիութեամբ։

Կանխատեսելով չարիքը որ կրնար անակնկալօրէն ծնիլ՝ Աստղիկի տարապայման գեղեցկութենէն, մայրը զայն շատ կանուխէն նշանած էր բարեկեցիկ և ազնիւ երիտասարդի մը՝ Գէորգի հետ։

Գէորգ՝ ի պատիւ իր խնամիներուն, գիւղագնացութիւն մը սարքած էր Վանքի այգեստաններուն մէջ, ուր չարաբաստիկ հանդիպում մը տեղի ունեցած էր Մահմուտի հետ, որ գելի մը պէս կը հետապնդէր Աստղիկը։

Ու անկէ ետք անոնք օր մը չկրցան անդորր ապրիլ։ Հալածուեցան այնքան ատեն, մինչեւ որ տեղի ունեցաւ Ակնայ ջարդը։ Այդ սեւ առաւօտը, երբ պաշարման շղթային մէջ աքցանուած էր քաղաքը, Գէորգ իրեններով դարձեալ կը գտնուէր Վանք գիւղը, որ ջարդէ զերծ էր՝ հայ հռոմներու գիւղ մը ըլլալուն համար։ Անոնք անձկութեամբ կը դիտէին հայոց թաղերուն հրոյ ճարակը և կը լսէին զէնքերու շառաչիւնը, որոնք կ'ուրուագծէին ինկնող զոհերուն անհամար թիւը։

Ջարդարար խուժանը առաջնորդող գազանը, Մահմուտ՝ կատղած ու փրփրած ինկող այդ զոհերուն մէջ մէկը կը փնտռէր, գինովի հոնդիւններով անուն մը կը կրկնէր։

Իր եաթաղանին տակ տապլտկող մէն մի զոհի կեանք տալ կը խոստանար, հերիք էր որ իրեն ցոյց տային Գէորգին ու Աստղիկին թագաւորը։ Ի զուր սակայն։ Դահիճը գտաւ ու անլուր չարչարանքով տեղնուտեղը սպաննեց նաեւ Գէորգի ծնողքը։

Բայց դարձեալ չգտաւ իր փնտռածը։

Դժբախտաբար երբ Գէորգի տունէն կը նետուէր դուրս, պատահեցաւ յոյն լաճի մը որ ի տես արիւնկզակ հրէշին՝ վախէն կամ թերեւս սխալմամբ՝ անոր յանձնեց թուղթի մը կտոր, զոր Գէորգ անխոհեմութիւնը ունեցած էր ղրկել իր հօր։ Գաղտնիքը լուծուած էր, Մահմուտ իր շունչը առաւ Վանքի պարիսպներուն առջեւ, խուժանին ձեռքով կոտրել տուաւ դռները, սպառնագին պահանջելով Գէորգը։ Յոյն գիւղացիք լեղապատառ՝ մատնեցին զայն, որ Աստղիկը անոնց պաշտպանութեանը յանձնելով, բոյնը քանդուած թռչնիկի մը պէս ճիւղէ ճիւղ ապաստան կ'որոնէր գիւղի այգեստաններուն մէջ։

Անխուսափելին տեղի ունեցաւ։ Ան ինկաւ լարուած թակարդի մէջ։ Այս սպանութիւնը թերեւս ոճրագործին վերջին գործը պիտի ըլլար, զոր վրէժի ուժգին ու գոհունակ թափով մը գործեց, Գէորգը նկատելով իր բոլոր ոճիրներուն միակ շարժառիթը։

Եաթաղանի մէկ հարուածով Գէորգի գլուխը բաժնուած էր իրանէն և ինկած Վանքի պարիսպներուն տակ։ Բունէն բաժնուած գլուխը կատաղի պըրկումներով դեռ կցկտուր խօսքեր ու աղեխարշ ձայներ կը հանէր, մինչ՝ դեռ չսառած մարմինը կը թաւալէր լճացած արեան ճապաղիկներուն մէջ։ Աստղիկ

քշուած էր Մահմուտի հարեմանոցը, իսկ Մահմուտ անակնկալ ցնորքէ մը խելակորոյս, նետուեցաւ Վանքի պարիսպներէն դուրս և փոխանակ իր որսին՝ Աստղիկի հետեւելու, դիւահարի մը պէս կը դեգերէր հանդիպակած ամայութիւնները, իր վերջին զոհին մահավայրը, ուր կը մտադրէր վերջ տալ իր կեանքին, կամ Եփրատի ալիքներուն մէջ նետուելով՝ ազատիլ իր հոգեկան չարչարանքի պրկումներէն: Բայց դեռ կը վարանէր գործադրել իր որոշումը, ան կը զարթուէր երկընտրանքի մը առջեւ, «մեռնի՞լ, թէ վայելել Աստղիկը...»:

ԴԱՐՁԵԱԼ ՎՐԷԺԻ ՃԱՄԲՈՒՆ ՎՐԱՅ

Զ ե ք ի Փ ա շ ա

Դ. Զօրաբանակի հրամանատար Միւշիր Զէքի փաշայի իտէալը՝ Ակնայ հայոց ջարդը՝ իրականացած էր:

Կոտորածի հոգեսարսուռ նկարագրականնե-

րը քաղաքակիրթ Եւրոպայի թերթերը կը սեւցնէին։ Ան կարծես որդեգրած էր հայկական ծանօթ առածը «Գնա մեռիր, եկուր սիրեմ»։ Լռեց, երբ կարող էր հայութեան գլխէն հեռացնել դամոկլեան սուրը։ Ու չարիքը իր գործը լրացնելէն ետք, պաշտպանը կը դառնար այրիներու և որբերու, խնամք ու հոգածութիւն ցոյց տալով անոնց։

Միսիօնարութիւնը առաքեալի հովեր առած էր, բանալով գործարաններ, որբանոցներ և... ժողովարաններ։

Զարդարար գայմագամ Հագը պէյ թոյլ կուտար որ անոնք ազատօրէն գործէին, մինչ ինք պաշտօնական շինծու տեղեկագիրներ կը յղէր կեդրոն։

Այդ օրերուն Հագը պէյ ուրիշ խնդրով մ՚ալ զբաղած էր։ Ռէժիի հրկիզման հեղինակ նկատուած Փիլիկի դատավարութեան համար՝ վկաներուն կոչնագրեր եկած էին Խարբերդէն, վկաներ՝ որոնց յերիւրածոյ վկայութիւններովն արդէն ձերբակալուած ու բանտարկուած էր ան։

Վկաներուն պարագլուխն էր Մահմուտ պէյ, որ իբր թէ յանցանքի վրայ բռնած էր Փիլիկը։ Կային նաեւ ուրիշ երկրորդական վկաներ ալ, որոնք պիտի հաստատէին այդ անգոյ իրականութիւնը։

Հագը պէյ շուարած էր, որովհետեւ Մահմուտ մէջտեղ չկար, և այն ջանքերը զորս ի գործ դրած էր զայն գտնելու, ի զուր անցած էին։ Օր մը սակայն—Մահմուտի անձնասպանութեան փորձի առաւօտը—ոստիկանական տեղեկագիր մը հետեւեալը կը հաստատէր, «տիկէ լաստ վարողներ՝ Եփրատէն վար իրենց անցքին՝ Վանքի պարիսպներուն առջեւ՝ ապառաժներուն վրայ՝ պատահած էին քնացած մարդու մը, որ գետը գլորուելու վտանգին մէջ 'էր և զայն առնելով իրենց հետ բերած էին քաղաք»։

Մահմուտ ինքնասպան ըլլալու քաջութիւնը չէր ունեցած։ Զինք յանձնած էին իր մօր, որ ոչ մէկ խնամք ու հոգածութիւն չէր խնայած խելքի բերելու համար իր զաւակը։

Հագը պէյ անձամբ այցելելով անոր, իր ճարտար ու համոզիչ խրատներով կը մխիթարէր զայն։ Իբր ժէօն թիւրք մտայնութիւնով սնած հոգեբան, գործուած եղեռնին կու տար հայրենասիրական բնոյթ և Մահմուտը կը դասէր հայրենասէրներու, հերոսներու կարգը։ Բայց Մահմուտ, ըլլալով գաւառի մոլեռանդ թուրքերէն, կրօնքի մեղկացնող և խելառ վիճակի մը յաջորդող սթափումի մը ազդեցութեան տակ՝ խղճահարուած էր։ Հագը պէյ զգաց այդքանը, և ջանաց անոր ներարկել հաճոյքի թմրեցնող դեղը։ Ուստի յանձնարարեց փութացնել անոր ամուսնութիւնը գերավարուած հայ աղջկան՝ Աստղիկի հետ, ամուսնութիւն՝ որ շուտով ալ տեղի ունեցաւ։ Կառավարիչը թողուց որ Մահմուտ իր մեղրալուսնի հեշտանքները ազատօրէն վայելէ, ու քանի մը շաբաթ վերջ միայն յարմար սեպեց այցելութիւն մը եւս տալ անոր, որու ընթացքին Մահմուտի տուաւ դատական կոչնագիրը։

Մահմուտ այժմ չափազանց հարստացած էր։ Ակնայ հայութեան հարստութենէն իրեն բաժին ինկած էր շատ մեծ գումար մը, այնպէս որ Աստղիկի հետ իր «նիքահ»էն վերջ՝ մեղրալուսնի այդ օրերը կը յիշեցնէին հին հէքիաթներու յայլայա կեանքը։ Եթէ Աստղիկի բռնի համակերպութեան դառնութիւնները չըլլային, Մահմուտ երջանկութեան գագաթնակէտը հասած պիտի ըլլար...։

Բայց Մահմուտ, որ իր կեանքն ու հոգին նոյնացնել կը բաղձար Աստղիկի հետ, որոշած էր մոռնալ մօտիկ և հեռաւոր անցեալներու իր ոճիրները

և մտնել նոր կեանքի մը մէջ։

Իր գեղեցիկ կնոջ կեանքը հաճելի դարձնել և իր սիրոյն համար ապնջականութիւն գտնել անոր սըրտին մէջ—այդ էր Մահմուտի միակ մտածումն ու նպատակը, և իր այդ ճիգերուն մէջ, ան հետզհետէ կը մոռնար զինք տանջող խղճի խայթերը։

Ի՜նչ հեգնանք, ոճրագործը շուտով կը փոխուէր ողորմած մարդու մը և տկարներու օգնութեան փութացող կարեկից հրեշտակի մը... բարի և շէնշող լեզու մը, ու հեզահամբոյր բնաւորութիւն մը սկսաւ յայտնուիլ երբեմնի այդ դիւահար մարդուն մէջ։

Բայց ո՞ւր էր Ասողիկի մայրը՝ Հեղինէ...։

ՀԵՂԻՆԷ

Հին օրերու իր անցեալ դառնութիւնները կ'ապրէր Հեղինէ։ Միշտ նոյն սարսափազդու պատկերը կը ցցուէր իր առջեւ, ու բարկութիւնը, ամօթն ու կիրքը, կը փոթորկէին իր էութիւնը։

Մեռնի՜լ... շատերուն պէս, ի՜նչ երանութիւն պիտի ըլլար, բայց իրմէ խլուած իր սրտի հատո՞րը, ո՞վ պիտի լուծէր իր և իր զաւկին յօշոտուած պատիւին վրէժը։

Ասոնց վրայ կ'աւելնար նաև իր ամուսնոյն և Ասողիկի նշանածին Գէորգի միևնոյն ձևով հրէշօրէն մորթոտումի պատկերին ուրուականը... ո՞ր հայ մօր սիրտը կարող էր տանիլ նման հարուած. «Չէ՛, պէտք էր տանիլ այդ բեռը, որքան ալ ծանր ու անտանելի ըլլար ան։ Ես պէտք է ապրիմ վրէժին համար»։ Ու իր մտքին մէջ դասաւորած ապագային կատարելիք իր գործը, որոշեց դիմել Մահմուտ պէյի, խնդրելով որ ապրի իր զաւկին մօտ, նոյն երդիքին տակ։

Մահմուտ հաճոյքով անմիջապէս հաւանեցաւ Հեղինէի ցանկութեան, զայն առաւ իր տունէն ներս և ջանք չխնայեց հաճելի դառնալու համար իր կնոջ և զոքանչ մօր։

Վկայութեան համար Խարբերդ մեկնելու պահուն, Մահմուտ կը խորհէր թէ՝ այն անձը որուն կրնար յանձնել իր կինը՝ Ասողիկի մայրը միայն կրնար ըլլար։ Ու իբր այդ՝ ամէն լիազօրութիւն յանձնեց իր զոքանչ մօր։ Սիրուիլ իր զոքանչէն ու Ասողիկէն—Մահմուտ ամէն բան պիտի զոհէր տիրանալու համար երջանկացնող այդ շնորհին...։

Հեղինէ ևս իր կարգին իմացած էր թէ Մահմուտ վկայութեան մը համար ստիպուած էր ճամբորդել, և թէ հետաքրքիր էր տեղեկանալու մանրամասնութեանց։

Իրիկուն մը, գայմագամ Հագը այցելած էր Մահմուտի և անոր հետ առանձնացած էր սենեակ մը։ Հեղինէ լարուած ուշադրութեամբ մը հետեւեցաւ անոնց խօսակցութեան, որմէ տեղեկացաւ թէ Մահմուտ Խարբերդ կ'երթար վկայելու Փիլիկ անունով հայու մը դատին։

Այդ անունը յանկարծ խօսած էր իր սրտին, ինք ալ յաւէտ յարգանք ու պաշտամունք ունէր այդ անունով հայու մը հանդէպ։

Հեղինէի մտքին մէջ հետզհետէ մարմին կ'առնէր այն զգացումը՝ որ զինք կը մղէր վրէժի։ Ու ներքնապէս գոհ էր որ առիթը այսքան շուտով կը ներկայանար, առիթ՝ որուն պիտի ընծայէր իր բոլորանուէր իմաստութիւնն ու կնոջական խորամանկութիւնը։

Այդ գիշեր ան դարձեալ վերապրեցաւ իր անցեալը։ Հոն՝ Քեսունի առանձնարանը՝ ուր քշուած էր իր նորապսակ ամուսնոյն սպաննութենէն վերջ։ Կ'ուզէր նոյնութիւն մը գտնել այդ անունին և իր ազատարարին եղող Փիլիկին հետ։

Չէր կրնար քնանալ։ Սպասեց մինչև այն պահը երբ Աստղիկ սովոր էր իր առեւանգիչը քնացնելէ ետք, ամէն գիշեր դուրս ելլել իր ննջարանէն՝ գալ համբուրելու համար իր սգաւոր մայրը, գիշերուան մութութեանը մէջ, մայրենի լեզուով միասին երկու բառ փոխանակելու, յուզուելու և միասին լալու համար, անոնց մէջ գտնելով պուտ մը սփոփանք և մխիթարութիւն։

Աստղիկ երբ իր մօրը սենեակը եկաւ՝ զայն գտաւ արտասուոր վիճակի մը մէջ։

Իր մայրը Հեղինէ սովորական լալկան կնոջ դիմագիծը չունէր այդ գիշեր, այլ ուրիշ կերպարանք մը՝ որուն վրայ կ'ակօսուէին խորունկ մտա-

ծումներն անցեալին ու գալիքին։

Ան անմիջապէս հարցուցած էր իր աղջկան— Աստղի՛կ, հոգիս, ըսէ ինծի, այս օրերս Փիլիկ անունով մէկու մը շուրջ բան մը լսեցի՞ր պէյին բերնէն։

—Ինչո՞ւ մայր, ի՞նչ կայ անսովոր այդ անունին շուրջ, պատասխանեց Աստղիկ, չե՞ս ճանչնար թէ ո՛վ է ան... Գէորգը չէ՞ր խօսէր անոր մասին, ան չէ՞ եղած ուժիի հրդեհին հեղինակը, մոռցա՞ր դէպքէն քանի մը ամիս առաջ գոյութիւն ունեցող զրոյցները։

—Այդ ամէնը գիտեմ, կրկնեց Հեղինէ, բայց այս իրիկուն, անոնց խօսակցութեան նայելով, Փիլիկի մէջ ես ուրիշ մէկն ալ կը տեսնեմ, ուրիշ մէկը, աղջիկս, այն որ իմ ազատարարս եղած է...։ Ու հէք մայրը, առաջին անգամ ըլլալով, արցունքոտ աչքերով պատմեց իր աղջկան իր առեւանգումի և ազատագրումի դրուագները՝ տասնեւութ տարիներ առաջ։ Աստղիկի աչքերէն ես կ'իյնային արցունքի խոշոր կաթիլներ, ան՝ հետաքրքիր ու ափշած. «ուրեմն, մենք մայր ու աղջիկ, միեւնոյն սեւ ճակատագի՞րն ունինք եղեր մա՛յր...» կը պատասխանէր։

Հեղինէ գրկելով իր աղջիկը և ջերմօրէն զայն համբուրելով, ըսաւ.

«Մերինը չէ միայն աղջիկս, այս երկրին մէջ ապրող բովանդակ հայունն է այդ սեւ ճակատագիրը. բայց տե՛ս, Աստղիկ, ուրկէ՛ ուր, տասնեւութ տարիներ վերջ կրկին դէմս պիտի ելլէ եղեր իմ ազատարարս։ Ա՛խ եթէ իսկապէս ան է, նոյն այդ մեծ մարդը, ո՛հ նոր կեանք մը պիտի առնեմ։ Յաղթանակը մերը պիտի ըլլայ, մեր վրէժը, զիս չարչրկող երազները, մէկ անգամէն պիտի իրականանան...։»

Այդ յոյսի ճառագայթներէն լուսաւորուած՝ մայր ու աղջիկ բաժնուեցան իրարմէ՝ որոշելով մօտէն հետապնդել իրենց մտադրութիւնները։

Մահմուտ՝ Հագը պէյէն առացած ցուցմունքներուն վրայ՝ մեկնումի պատրաստութեան սկսաւ, իր առաջին գործն էր ապահովել իր սիրականներուն հանգստութիւնը։ Ատոր համար իսկ՝ ան մտադրած և անորոշ վիճակ մը կը պարզէր։

Աստղիկ, հետաքրքրութիւն կեղծելով, իր ամուսնոյն հարցուց պատճառը իր մտահոգութեանց։ Մահմուտ չկրնալով դիմադրել իր սիրականին պնդումներուն, վայելքի վայրկեանի մը գինովութեան տակ բացաւ իր սիրտը և Աստղիկին պատմեց բոլոր անցուդարձերը՝ յայտնելով միանգամայն իր զգացած դառն տհաճութիւնը՝ ակամայ միջամուխ եղած ըլլալուն համար այդ գործին մէջ։

—Այն կեանքը, ուրկէ փախայ և ուխտեցի գործած չարիքներս փոխարինել բարիքով, այս օր դարձեալ ստիպուած եմ ապրիլ։ Ախ, ճար մը ըլլար... ալ չեմ կրնար ուխտադրուժ ըլլալ, այլեւս խիղճս չի կրնար տանիլ նոր ծանրութիւններ։ «Արդեօք չերթա՞մ Աստղիկ», կը հարցնէր իր կնոջ Մահմուտ՝ արջու մը պէս։

Աստղիկի համար հանգոյցը լուծուած էր։ Եթէ Փիլիկ իր մօր ազատարարն ալ չըլլար, ան վերջապէս հայ մըն էր։ Ուստի չէր կրնար թողուլ որ զոհուի ան. իրեն համար կեանք մը փրկելու գործը այդ վայրկեանին, թուեցաւ սրբազան պարտականութիւն մը։ Այդ վայրկեանին Աստղիկ ինքզինքը վերագտաւ սեւ օրուան ցնցող ուրուականին դէմ, ու կարծես կը լսէր Վանքի պարիսպներուն տակ յօշոտուած Գէորգին մահացող ձայնը, «դէպի պարտականութիւն...»։ Սարսռաց, սարսափեցաւ իր ներկայ վիճակէն և ուժասպառ, մարած, յանկարծ գետին ինկաւ։

Մահմուտի աղաղակին վրայ, Հեղինէ անմիջապէս վրայ հասաւ և շնորհիւ ձեռք առնուած հոգածու միջոցներու, կարելի եղաւ ուշքի բերել Աստղիկը, որ դեռ կուլար իր մօր խորան գրկին մէջ...։

Մահմուտ իր գեղուհիին թափած արցունքներուն ի տես, կը հալէր ու կը մաշէր, և Աստղիկին երկու ձեռքերէն բռնած, ծունկի եկած անոր առջեւ, կը խօսէր հեծկլտալով,

«Ջանանըմ, չանանըմ, Աստղիկ, ինչո՞ւ կուլաս, մի՛ լար, ո՛հ, քու արցունքիդ մէն մի կաթիլը՝ սարսուռ և դող կուտայ իմ բովանդակ էութեանս։ Սրբէ այդ երկնային աչերդ ու նայէ ինծի, ո՛չ որպէս ոճրագործի՝ այլ որպէս աշխարհի ամենաբարի մարդուն որ քեզ կը սիրէ ու կը պաշտէ։ Աստղիկ, Աստղի՛կ, մի՛ լար, նայէ՛ ինծի ու սիրէ զիս։ Սիրէ՛, ահա միակ ցանկութիւնս երկրի ու երկինքի վրայ։ Ես՝ տիրանալու համար քեզի, քու սիրոյդ, սա հրաշալի աչքերուդ, սա ոսկեթել մազերուդ, սա վարդ այտերուդ և աստուածային յօրինուածքիդ,—ես զոհաբերութեանց գերագոյնը կատարեցի, ու պատրաստ եմ, զանոնք վայելելու և ապրելու համար, դարձեալ նետուելու կրակին և ծովին մէջ, և ո՛ւր որ կ՚ուզես, ի՛նչ որ կ՚ուզես, ի՛նչ որ կը հրամայես, Աստղիկս...։

«Բաւ է որ դո՛ւն, դո՛ւ միայն սիրես զիս...։ Աստղի՛կ, նայէ ինծի և փաթթուէ վզիս... մօտեցիր, ներէ անցեալը, ես ինքս կը զարշիմ անկէ... ո՛հ, դուն արժանի ես ինծի ու ես քեզի... հրեշտակս, ներէ՛ ինծի...»։ Կ՚ըսէր ու կը դողար Մահմուտ, կ՚ըսէր ու կը հառաչէր, լեցուած աչքերով, հակած Աստղիկի գլխուն վրայ, խենթի մը պէս, թշուառ էակի մը նման...։

Հեղինէ յարմար սեպեց միջամտել և որպէս տառապանքի մէջ թրծուած կին, ան անմիջապէս չափեց ներկայ և գալիք կացութիւնն ու դէպքերը։ Ներքնո-

վին գոհ էր։ Յանուն այդ գալիք դէպքերուն, ան բռնելով Աստղիկի ձեռքէն ու գլխէն, զայն քաջութեան հրաւիրեց, և հայերէն լեզուով ըսաւ․

—Համբերէ, աղջիկս, ի՛նչ ընենք. մեր ճակատագիրն է այս, զոր տանիլ հարկադրուած ենք։ Քաջութի՛ւն. մեր զոհերուն, մեր բռնաբարուած պատիւին վրէժը թող քեզ քաջալերէ. ապրի՛նք, որպէսզի կարենանք մեր նպատակին հասնիլ։

«Տե՛ս այս մարդը մեր գերին է, ամէն ճիգ պիտի թափենք, որպէսզի կարենանք յաջող կերպով տանիլ գործը։ Հիմա, մեր առաջին ընելիքն է, մեր բարերարին օգնութեան փութալ, վասնզի անոր ազատագրումը նուիրական է մօրդ համար, և կը նշանակէ նաև մեր ալ ազատագրումը։ Լսեցիր պատմութիւնը, մեր բարերարը ազատել՝ այս մարդուն ձեռքն է»։ Ու դառնալով իր փեսին,

—«Մահմուտ պէյ, տղաս, քանի որ այդքան կը սիրես աղջիկս, քանի որ ալ կ՚ուզես մոռնալ անցեալը, ինչո՞ւ ուրեմն նոր ոճիր գործելու կ՚երթաս։ Այդ անմեղ մարդուն՝ Փիլիկի խնդրով չէ՞ որ Խարբերդ կը մեկնիս, ուժիի հրկիզման խնդիրը չէ՞ որ քեզ ճամբայ կը հանէ»։

Մահմուտ անակնկալի եկաւ, չէր կարծեր որ իր զոքանչը մանրամասնութեանց տեղեակ ըլլար, ու պատասխանեց․

—Այո՛, մայր, ուժիի խնդրով կ՚երթամ, բայց այս Հաքը պէյը շատ անողոք է, օձիքս անգամ մը ձեռք տուած եմ և չեմ կրնար ազատիլ... ա՜խ, մայր չեմ գիտեր ինչպէ՛ս արտայայտուիմ։ Այն վկայութիւնը զոր կը բռնադատուիմ ընել բոլորովին շինծու է...»։

Այս անգամ, Մահմուտ էր որ տղու մը պէս կ՚արտասուէր...։ Մայր ու աղջիկ կը ջանային

օգտուիլ հոգեբանական այս վայրկեանէն։

Հեղինէ մտքի կարողութիւնով կը գերազանցէր Մահմուտը և շատ լաւ կրցաւ վարել զայն, և համոզիչ ու գորովոտ շեշտով մը զայն մխիթարելով.

—Չէ՛, սիրելի փեսաս, տխրելու և լալու պէտք չկայ, տղայ մարդ մը երբ ուխտ մը կ՚ընէ ոևէ արգելքի առջև պէտք չէ ընկրկի։

«Ի՞նչ կրնայ ընել՝ Հաքը պէյ երբ դուն որոշած ես ոճիր չգործել։ Ես քեզ պիտի առաջնորդեմ բարիքի ճամբան, եթէ մեզի կը վստահիս ու կը հետևիս ինծի իբր մայրդ։ Դուն Փիլիկը ազատելով ոչ միայն բարիք պիտի գործես և պիտի հրճուիս խղճովդ, այլ նաև շահած պիտի ըլլաս Աստղիկիս սէրը և իմ օրհնութիւններս, վասնզի այն մարդը որուն դէմ պիտի վկայես, իմ քեռորդիս է և Աստղիկ շատ կը սիրէ զայն։ Ահա՛ պատճառը քիչ առաջ Աստղիկի մարելուն։ Ու շարունակելով՝ «Ես գիտեմ բոլոր մանրամասնութիւնը այդ դաւադրուած գործին։ Փիլիկի դատապարտութիւնը կամ ազատութիւնը քու վկայութենէդ կախուած է։ Փոխանակ դէմ վկայելով ոճիր գործելու և մեզի ալ ատելի դառնալու, վկայէ անոր ի նպաստ ու բարիք գործէ, հոգիով հրճուէ և մեր սէրը վայելէ»։

—Ես շինծու դաւ մը ըլլալը մէջտեղ հանելով Փիլիկ կ՚ազատուի, չէ՞ մայր, ընդհատեց Մահմուտ»։

Հեղինէի ազդու և տրամաբանող խօսքերը Մահմուտը խանդավառած էին։

Ան հաւատաց թէ Փիլիկ իր զոքանչին քեռորդին է, ուրեմն վճռեց հետևիլ տրուած խորհուրդներուն։ Բայց կար կէտ մը որ կը պղտէր իր ուրախութեան թասը. միթէ Հաքը պէյ վրէժի պիտի չդիմէ՞ր, մանաւանդ որ անտէր կը ձգէր իր ընտանիքը կառավարիչին պաշտօնավարած քաղաքին մէջ։ Մահ-

մուտ չվարանեցաւ այս վտանգը յայտնելէ իր զոքանջին, որուն ի պատասխան Հեղինէ ցոյց տուաւ միջոցը. «մենք, բաւ, սիրելի պէյս, առանց քեզի, վայրկեան մ'իսկ հոս չենք կրնար ապրիլ, տար մեզի ալ միասին: Կ'ուզեմ հեռանալ այս քաղաքէն: Եթէ ապրիլ պէտք է, պէտք է մոռնալ անցեալը: Բայց ի՞նչպէս կարելի է այդ բանը, երբ ամէն անգամ սա պատուհանէն դուրս կը նայինք՝ կը տեսնենք նոյն այն փողոցները, ուր մեր սիրելիները բզկտուեցան: Ի՞նչպէս կարելի է ապրիլ առանց ընկերային յարաբերութեան: Այստեղ հայը մեզ կը նախատէ իբր ազգուրացներ, իսկ Թուրքը նախանձէ մղուած՝ իր բակը մտած օտար հաւ մը կը նկատէ մեզ»:

—Լաւ է որ հեռանանք, վճռեց Մահմուտ, հաստատելով իր զոքանջին խօսքերուն: Փառք Աստծոյ բաւական հարուստ եմ և ուր որ ալ ըլլանք կարող եմ կինս ու քեզ երջանկացնել:

Այժմ կը մնար որ երկու խօսք ալ Աստղիկ ընէր: Ուստի օգտուելով իր փեսին թոյլտուութենէն, Հեղինէ սկսաւ նորէն հայերէն խօսիլ աղջկան հետ:

Մայր ու աղջիկ կարծես վէճի բռնուած էին: Մահմուտ հաճոյքով կը լսէր անոնց բանավէճը զոր անոնց միամտութեան և յետին միտքեր չունենալուն ապացոյցը կը նկատէր:

Աստղիկ իր դեռատի մտքով դեռ անկարող էր չափել ծրագիրը իր մօր, որ կը շարունակէր խօսիլ այսպէս.

«Աղջի՛կս, տես ի՛նչ երջանկաբեր առիթ է որ մեզի կը ներկայանայ: Դուն ալ ինծի միացիր, հեռանանք այս քաղաքէն, ազատելու համար ամօթէ և նախատինքէ: Մենք պէտք է անծանօթ շրջանակի մը մէջ գտնենք մեր գործելու ազատութիւնը, մա-

նաւանդ երբ մեզի հետ կ'ունենանք մեր բարերարը: Գիշերներ անքուն, մեր սիրելիներուն յօշոտուած ուրուականներէն հալածական, փախուստի ճար կը խորհէի, բայց քենէ չէի կրնար բաժնուիլ, քու սէրդ գիս քաշեց մինչև այս աղտոտ սեմէն ներս: Բայց այժմ բախտը մեզի կը ժպտի: Ես ինչ որ խօսեցայ այս մարդուն, դուն ևս համամիտ գտնուէ, նոյն իսկ փոխէ քու վերաբերումդ և աւելի հաճոյակատար եղիր: Այլևս ժամն է որ մոռնալ փորձենք մեր անցեալը և հաստատ քայլերով երթանք մեր նպատակին»:

Աստղիկ համաձայն էր իր մօրը: Երկուքը միասին նետուեցան Մահմուտի վիզը՝ կրկնելով Ակնէն ընդ միշտ հեռանալու իրենց բաղձանքը:

Մահմուտ յանկարծ անձնատուր եղաւ զմայլելի իրականութեան մը: Ինքնաբուխ սէր վայելել Աստղիկէն... Ան՝ ինքնաբերաբար իր գիրկը նետուէր... ո՜հ, ինչ գերագոյն և անսպասելի երջանկութիւն...:

Նորակազմ այդ ընտանիքին մէջ առաջին անգամ երևցող իբր թէ անխառն այդ սէրը՝ իր լաւագոյն արդիւնքը տուաւ: Քանի մը շաբաթ վերջ Մահմուտ իր ընտանիքով վերջնականապէս կը մեկնէր դէպի Խարբերդ, միասին տանելով այն մեծ հարստութիւնը որ իրեն բաժին ինկած էր Ակնայ հայոց կոտորածէն:

ԲԱՐԻՔԻ ԴԷՄ ԲԱՐԻՔ

Թուրք բռնակալութեան տակ, բանտի կեանքը, դուրսի կեանքէն նախընտրելի էր։

Եթէ մարդուն անհատական ազատութիւնը կը կապտուէր այնտեղ, գոնէ խօսքի ազատութիւնը ապահովուած էր։ Բանտ մտնողը եթէ գիտէր կեանքի գաղտնիքը, կրնար իրեն համար շինել տանելի կեանք մը, մանաւանդ քաղաքական բանտարկեալը, որ անձնապէս և հոգեպէս շատ բարձր էր հասարակ չարագործէն։

Շատ անգամ, բանտի մէջ, ան կ՚ունենայ պեբակշիի դիրք մը. իր շուրջը կը համախմբէ ունկնդիրներու և համակիրներու ստուար թիւ մը՝ որոնց կը դառնայ փնտռուած դաստիարակը։ Այդ էր Փիլիկի պարագան ևս. բռնուելով յեղափոխական ճամբուն վրայ, ան կը շարունակէր իր պարտականութիւնը բանտէն ներսն ալ, ուր աւելի ազատ կը զգար ինքզինք քան դուրսը։

Այնտեղ, Խարբերդի բանտին մէջ, իր առաջին գործն եղած էր կազմել համակիրներու շրջանակ մը, բախտակիցներու ջամբելով գիտակցութեան սերմեր, ներշնչելով անոնց մէջ ապագայի յոյսը, թէպէտ, և ինք անձնապէս չունէր ազատելու ոչ մէկ յոյս։

Բայց կիրակի առաւօտ մը, խռոված գիշերէ մը վերջ, իր տեսած մէկ երազը կը պատմէր ընկերներուն, որ հետևեալն էր.

«Եփրատի հոսանքներուն մէջ նետած էին զիս։ Մահուան չարչարանքը կ՚ապրէի, ալիքները զիս կը խեղդէին և ինքզինքս կորսուած կը զգայի։ Յանկարծ սև վիշապ մը՝ մօտենալով գետեզրին՝ սկսաւ կուլ տալ գետին ամբողջ ջուրը, որուն հոսանքը կարծես ամբողջովին իր կողմը դարձաւ և ինքզինքս գտայ նետուած ցամաքին վրայ։ Ոստում մ՚ըրի և համարձակօրէն փախայ ծառերու և կանանչ դաշտերու մէջէն և հասայ դրախտանման պարտէզ մը, ուր վերագտայ իմ սիրելիներս և բարեկամներս, որոնց հետ թև թևի, ուրախ և շէնշող՝ կը յառաջանայինք ծառաստաններէն։ Բայց հազա՜ր մեղք, յանկարծ արթնցայ...։»

Բանտի ընկերները՝ աջէն ու ձախէն՝ սկսան հետևութիւններ հանել, մեկնութիւններ տալ։

—Փիլի՛կ, պիտի ազատիս, ըսաւ տարեց մը։

—Աստուծով բարին է, կ՚ըսէր ուրիշ մը։

—Այսօր կիրակի է. մինչև իրիկուն երազդ պիտի իրականանայ, վրայ բերաւ երրորդ մը։

Իրա՛ւ ալ, մէկ ժամ վերջ բանտապահը զինք հրաւիրեց դուրս տեսակցելու համար իր քեռայրին հետ։

Փիլիկ ապշեցաւ, վարանումով ոտքի ելաւ դուրս ելլելու համար ու «ես քոյր չունիմ, ինչպէս քեռայր կրնամ ունենալ» կը մտածէր։ Բայց ամէն պարագայի պէտք էր տեսնել ինքնակոչ այդ քեռայրը։ Ու մինչ դուրս կ՚ելլէր, տարեց բանտարկեալը Փիլիկի ուղղելով ըսաւ.

«Փիլիկ, այցելուդ թերևս այս գիշեր երազիդ մէջ երևցող վիշապն է, Աստուծով ջուրը կը ցամքի և դուն կ՚ազատիս»։

Փիլիկ երբ այցելուներու սենեակը մտաւ, իր դէմ գտաւ դահիճը, Մահմուտ պէյը, այն՝ որ

ձերբակալած էր զինք, և որ պիտի գար սուտ վկայութիւն տալու։

Փիլիկի արիւնը գլուխը խուժեց իսկոյն. ուզեց նետուիլ, բռնել անոր կոկորդէն...։ Բայց իր պայծառ տրամաբանութիւնն էր որ սկսաւ գործել։ Իր թշնամին ի՞նչ գործ ունէր այստեղ, ի՞նչու այս այցելութիւնը։

Այս «ինչու»ներուն պատասխանը ստանալու համար կեղծ ժպիտով մը բարեւելով այցելուն՝ նստաւ աթոռի մը վրայ։

Մահմուտ պէյ ընկճուած երեւոյթ մ'ունէր, և յուզումէն գրեթէ կը դողար։

Իսկապէս մեծ ու արտակարգ քաջութեան կը կարօտէր իր այս արարքը։ Ոճրագործ մըն էր որ, սուրը անակնկալօրէն և միանգամ ընդ միշտ պատեանը դրած, կու գար իր զոհերէն մէկուն առջեւ, գութի և կարեկցութեան ձեռք երկարելու համար անոր։

Արդարեւ խիստ փափուկ գործ, նոյնիսկ վեհանձն, որ ամէն ոճրագործի տրուած չէր։

Մահմուտ տեսնելով Փիլիկի դէմքին վրայ տառապանքէն ու յուզումէն առաջ եկած տխուր գիծերը, ամօթի արտակարգ զգացում մ'ունեցաւ և չկրցաւ շարժել շրթները։ Փիլիկ եւս լուռ էր։

Ոչ մէկը չէր համարձակէր խզել լռութիւնը, բայց երկու հոգիի միջեւ շատ երկար չէր կրնար տեւել այս վիճակը։

Մահմուտի դէմքին վրայ որոշապէս կը տեսնուէին յուզումի և զղջումի նշաններ։ Աչքերուն անորոշ արտայայտութիւնը ու դէմքին տժգունութիւնը կը մատնէին անոր ներքին խռովքն ու անցուցած տագնապը։

Վերջապէս ոտքի ելաւ ան և յառաջանալով դէ-

պի Փիլիկը՝ ծունկի եկաւ անոր առջեւ ու փոխանակ խօսելու սկսաւ հեկեկալ։

Փիլիկ ապշած էր և չէր հաւատար աչքերուն։ Մահմուտի պէս մէկը որ ոճիրներու մէջ հերոսացած՝ հսկայ դահիճի մը համբաւը կը վայելէր, ահա իր առջեւ, գետնամած, աղերսակա՜ն և լալկան կնոջ մը երեւոյթով ներողութիւն կը հայցէր, զղջում կը յայտնէր...։

Ազնիւ յեղափոխականը՝ Փիլիկ, անտարբեր չէր կրնար մնալ. զգաց թէ ինքն ալ պարտաւոր էր ժէստ մ'ընել, ու պէտք էր ներումի քաջալերական պատասխան մը տալ, այդ կը վայլէր հայ յեղափոխականին։ Միեւնոյն ատեն Փիլիկ կը խորհէր գիտնալ թէ ի՞նչ բանէ թելադրուած էր Մահմուտ որ այս քայլին կը դիմէ։

Իր խի՞ղճը. ապահովաբար ո՛չ։ Ո՞վ էր ուրեմն, ի՞նչ գաղտնի ուժ էր որ զայն այստեղ մղած էր։ Ու ծռելով դէպի Մահմուտ, հրաւիրեց զայն ոտքի, ըսելով.

«Սփոփո՛ւէ բարեկամս, ի՞նչ է այս վիճակը, ի՞նչ կը սպասէք, ի՞նչ կ'ուզէք ինձմէ որ ոչինչ ունի, որ ուրիշ մէկը չէ եթէ ոչ դժբախտ կալանաւոր մը»։

Մահմուտ շարունակելով իր աղերսարկու նայուածքը Փիլիկի, հառաչեց,

—Ես ըրի, եղբայր, դուն խնայէ՛ ինծի։ Ես գիտեմ թէ որքան ծանր արժեց քեզի իմ արարքս։ Սակայն տե՛ս այժմու հոգեկան վիճակս, և խնայէ ինծի, փոխանակ վրէժի որ արդար իրաւունքդ է և որուն իրապէս արժանի եմ... ներէ՛ ինծի և լուսաւորէ իմ քայլերս։ Իմ շուրջս՝ ամէն անձ ու ամէն բան կը զգամ թէ ինձ թշնամի են ու կ'ատեն զիս։ Ամէն ձայն ու շշուկ կարծես իմ ոճիրներուս դէմ բողոքի շեշտեր են...։ Ես եկած եմ յայտնել իմ ներքին չարչա-

բանքներս, տառապանքներս ու զղջումս, և եթէ ներես ինծի պիտի ջանամ ասկէ ետք դարմանել իմ անցեալս»...:

Փիլիկ զարմանքէ զարմանք կը զալարէր: Դեռ չէր ըմբռնած թէ ի՛նչ պատահած էր այդ մարդուն մէջ, ու վեհանձնաբար — Ինծի նայեցէք բարեկամս, ըսաւ, դուք եկած էք ներում խնդրել ինձմէ, դուք այդ քաջութիւնը ունեցաք՝ մտածելով թէ ձեր դէմը ունիք հայ մը: Եւ իսկապէս եթէ ձեզի ծանօթ չըլլար հայուն խառնուածքն ու նկարագիրը, պիտի չհամարձակէիք այս քայլը առնել. այո՛ ես հայ եմ, ուրեմն վեհանձն և ներողամիտ: Ու պատրաստ եմ ներելու: Բայց, նախ ըսէ ինծի թէ ո՞վ է և ի՛նչ բանն է որ քեզ այստեղ մղեց: Որովհետեւ չեմ յուսար որ ինքնաբուղխ է այն քաջութիւնը, զոր ի յայտ կը բերես այժմ: Սխալիլ և իր սխալ քայլերը գնահատութեան ենթարկել, ոճիր գործել և դարձի գալ, և մինչեւ զոհին ոտքը գալ ներողութիւն խնդրելու համար... կը խորհիմ թէ թուրքի մը համար եթէ ոչ անկարելի, գոնէ դժուարին բաներ են ատոնք: Ըսէ ուրեմն ո՞վ առաջնորդեց քեզ այստեղ»:

Մահմուտ սիրտ առած և հանդարտ՝ սկսաւ պատմել իր անցեալը, բնականաբար լռութեամբ անցնելով իր շարք մը ոճիրներուն վրայէն: Բացատրեց թէ ի՛նչպէս ձեռք բերած էր Աստղիկը, որուն հետ օրինաւորապէս «նիքահ» եղած էր: Թէ ինչպէս անոնք՝ Աստղիկ և Հեղինէ, զինքը համոզած էին իր այս քայլին մէջ և յայտնեց իրենց ծրագիրը, որ էր զինքը բանտէն ազատել և անկէ յետոյ իբր իրենց հարազատը՝ իրենց տան մէջ միասին ապրիլ:

Փիլիկի համար ամէն գաղտնիք լուսաբանուած էր: Վստահ էր թէ պիտի ազատէր բանտի կեանքէն, քանի որ իր ամէնէն ոխերիմ վկան փոխած էր դիրքը:

Բայց Փիլիկի երեւակայութիւնը անմիջապէս հեռուները գնաց, իր նուրբ հեռատեսութիւնով ան շուտով կռահեց թէ, կնքուած այս դաշինքին խորը, ծրագրուած նպատակ մը կը հանգչէր:

«Բարիքի դէմ բարիք»... ահա արդարութեան օրէնքը, կը խորհէր Փիլիկ, որուն երբեք չէր սպասէր ինք բանտի անյուսութեան մէջ: Հիացաւ գերագոյն ուժէ մը մղուող այս կարգադրութեանը վրայ, անդրադարձաւ երկու բախտաղուրկ կիներուն՝ Հեղինէի և Աստղիկի, որոնք անակնկալօրէն իրեն ձեռք կ'երկարէին, ինչպէս ինք ժամանակին երկարած էր, ու դարձեալ օր մը պիտի երկարէր:

Փիլիկ դեռ կարգ մը խօսակցութիւններ ունեցաւ Մահմուտի հետ, ներեց անոր, ու բաժնուեցան իրարմէ, երկուքն ալ աւելի թեթեւցած, աւելի ուրախ, աւելի յուսալից...:

ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

Համիտեան բռնակալութիւնը Թուրքիոյ մէջ, բնականաբար ազդած էր նաեւ օրէնքն ու արդարութիւնը: Դատավարութիւնները կը կատարուէին միայն ձեւականութեան համար, դատարանը չէր որ կը վճռէր ասոր կամ անոր յանցանքն ու անմեղութիւնը, այլ վարչական մեքենան, որուն հրահանգին

համաձայն տեղի կ՚ունենային դատապարտութիւնները։

Փիլիկի դատավարութիւնը եւս տարբեր արդիւնք չէր կրնար ունենալ եթէ երբեք հակառակորդ ամենամեծ ապտակը իրեն ի նպաստ դարձած չըլլար։ Բացի ատկէ, ան բանտէն դուրս կը վայելէր նաեւ կարգ մը պաշտօնատարներու, հանրային կարծիքին ու նոյնիսկ օտար հիւպատոսներէ շատերուն համակրութիւնը։

Դատավարութեան ժամը հասած էր, ատեանը բացուեցաւ։ Ամբաստանեալ Փիլիկ ատեան բերուեցաւ ոստիկաններու հսկողութեան տակ։ Նշանակուեցան պաշտպան փաստաբաններ և խօսք առաւ ընդհանուր դատախազը, կարդալով Փիլիկի ամբաստանագիրը։

Հոն Փիլիկ կը ներկայանար իբր եղեռնագործ և ապստամբ օսմ. մեծազօր կառավարութեան դէմ։ Եղեռնագործ էր իբր հրձիգ ռէժիի պաշտօնատան, որ տեղն ու տեղը բռնուած էր Մահմուտի ձեռքով, իսկ ապստամբ՝ որովհետեւ ռէժիի հրդեհը նպատակ ունէր իբր ազդանշան ծառայել, հայերը յարձակումի մղելու համար Թուրքերուն դէմ։

Ամբաստանագրին ընթերցումէն վերջ խօսք տրուեցաւ Փիլիկի որ իբր փոխանորդ ցոյց տուաւ իրաւագէտ հայ մը, փաստաբան Աստուր Ժամկոչեան, որ հակառակ տիրող ռէժիմին սարսափեցնող ու ճնշող մթնոլորտին, համարձակօրէն պաշտպանեց իր փոխանորդեալը, մի առ մի ջրելով ամբաստանագրին յերիւրանքները։ Յետոյ ներս կանչուեցան վկաները, որոնցմէ առաջնոյն հարց տրուեցաւ ըսել գիտցածները։

Այս առաջին վկան մեզի ծանօթ Ակնայ յայտնի ջարդարար Մահմուտ պէյն էր, այն որ այլեւս անձր կապած ըլլալով հայ աղջկան մը՝ Աստղիկի հետ, անոր ճնշումին տակ և իր իսկ շահուն համար, մտադրած

էր յայտնել բուն իրականութիւնը, մերկացնելով Փիլիկի ամբաստանագրին սուտն ու կեղծիքը։

Մահմուտ իր ինքնութիւնը հաստատելէ ետք, մօտեցաւ դատաւորին և երկիւղածօրէն ձեռքը դնելով «Ղուրան»ին վրայ՝ կատարեց իր երդումը և վերադարձաւ իր տեղը։

Ատեանը՝ հակառակ որ լեցուած էր բազմաթիւ պաշտօնատարներէ և ունկնդիրներու ստուար թիւէ մը, խոր լռութեան մէջ էր։ Ամէն ոք շունչը բռնած անհամբեր կը սպասէր Մահմուտի վկայութեան։

Մահմուտ՝ խօսելէ առաջ՝ նախ դարձաւ ժողովուրդին կողմը և կարծես ուշի ուշով մէկը կը փնտռէր։ Շրթունքները կը շարժէին, յայտնի չէր սակայն թէ կը խօսէ՞ր թէ կ՚աղօթէր։ Այդ արարողութենէն վերջ դարձաւ նախագահին և ըսաւ.

«Տէր նախագահ, դուք զիս խօսեցնելէ առաջ, երդում ընել տուիք ինծի։ Այս երդումին նպատակն էր անշուշտ ճշմարտութիւնը խօսեցնել։ Արդ, նախ կ՚ուզեմ ապահով ըլլալ թէ կրնամ խղճիս անսալով ըսել մի միայն ճշմարտութիւնը թէ ոչ։ Հոս արդեօք կա՞ն այնպիսի անձեր կամ գործակալներ, որոնց սպառնալիքին տակ հարկադրուած պիտի ըլլամ խօսիլ կանխաւ մտածուած սուտեր միայն, ահա թէ ինչու խօսելէ առաջ շուրջս դիտեցի։ Փառք Ալլահին, ստուգեցի որ ազատ եմ։ Ուստի թոյլ տուէք ինծ որ ազատօրէն արտայայտուիմ ինչ որ ճշմարտութիւնն է...։

«Տէր նախագահ, շարունակեց ան, բոլոր ուժովս ի լուր այս ատեանին կը յայտարարեմ թէ՝ կանխաւ տուած վկայութիւններս բոլորն ալ սուտ են և բռնաձեւուած մասնաւոր մարդոց կողմէ, և բացարձակապէս չեն համապատասխաներ իրականութեան։

«Մեր քաղաքին մէջ կը պաշտօնավարէ կառավարիչ մը, որուն միակ զբաղումն է հայ բանտարկել,

հայ ծեծել, հայ սպանել: Եւ յետոյ, վկաներով շինծու տեղեկագրեր պատրաստել՝ յղելով զանոնք դատարաններու, առ ի օրինականացում, իր գարշելի արարքներուն:

«Տէր Նախագահ, Աստծոյ և պատույս վրայ կ'երդնում որ այս մարդը (ցոյց տալով Փիլիկը) որուն համար վկայելու եկած եմ, կեանքիս մէջ առաջին անգամն է որ տեսայ այս քաղաքին մէջ: Հետեւապէս ի՞նչպէս կրնամ ես զինքը ոճրային արարքի մը մէջ տեսած ու բռնած ըլլալ»...:

Ատեանը իր նախագահով նեղուիլ սկսած էր, դժգոհանքի նշաններով կ'ուզէին ազդել վկային վրայ, լռեցնելու և մերկացումներուն վերջ մը տալու համար: Նախագահը վկան պատասխանատուութեան տակ ձգելու մտքով հարց տուաւ թէ «ուրեմն՝ ինչո՞ւ կանխաւ վկայեցիք այս մարդուն դէմ...»:

Մահմուտ իսկոյն պատասխանելով՝

—Տէր Նախագահ, թէ ինչո՞ւ և ինչպէ՞ս տուած եմ վկայութիւնս կ'ուզեմ բացատրել: Մեր քաղաքին կառավարիչը Հագը պէյ, կազմած է թուրք երիտասարդներէ բաղկացած «հայրենասէր»ներու գոմիթէ մը, որուն նախագահն է ինք և որ յաճախակի ժողովներով մեզի հայրենասիրութեան դասեր կու տար: Միջոցներ ցոյց կու տային մեր դրացի հայերը նեղելու, չարչարելու և զանոնք կռուի և ըմբոստութեան մղելու: Այս գոմիթէին նպատակն էր պատրուակներ ստեղծել սիստեմաթիկօրէն փճացնելու համար հայերը: Կառավարիչը երբեմն խրատներով, երբեմն ալ սպառնալիքներով մեզ գործի կը մղէր: Այս վերջիններին ազդեցութեան տակ էր որ ես տուի իմ առաջին վկայութիւնս»:

Ու խօսքն ուղղելով ատեանին՝ աւելցուց. «Տէր Նախագահ, այժմ ի դիմաց ատեանիդ ես ետ կ'առնեմ վկայութիւնս, վասնզի կը զգամ թէ խղճիս դէմ է ան և պարտական եմ ճշմարտութիւնը խօսիլ»:

Ունկնդիրներուն մէջ ժխոր մ'էր ծայր տուաւ: Պօլսէն աքսորական՝ Սկիւտարի և գասը գիւղի հայերուն փրկիչը Ջէրքէզ Տէլի Ֆուատ փաշայի տղան Ալի պէյ որ նոյնպէս ներկայ էր, բողոքեց և նախագահէն Փիլիկի ազատութիւնը խնդրեց: Ներկաները բուռն ծափերով մասնակցեցան Ալի պէյի բողոքին:

Թուրք դատարանի մը մէջ աննախընթաց ժողովրդական ցոյց մըն էր որ տեղի կ'ունենար:

Նախագահը ստիպուեցաւ վերջացած հռչակել դատավարութիւնը և կարճ խորհրդակցութենէ մը վերջ արձակեց Փիլիկի անպարտութեան վճիռը...:

Փիլիկ ներկաներու համակրանքին ու ժողովրդական ցոյցերու մէջ՝ Մահմուտի տունը մեկնեցաւ:

Հեղինէի ծրագրին առաջին մասը յաջողած էր: Այդ օրուան, Խարբերդի ժողովրդեան մէջ խօսքի միակ առարկան էր այս դատավարութիւնը որ մեծ տպաւորութիւն գործած էր:

Հայատեաց ու մոլեռանդ թուրքեր կծկուեցան իրենց պատեանին մէջ, իսկ հայերը՝ թէպէտ գաղտագողի, բայց ազատ շունչ մ'առին:

Դիտելու արժանի դէպք մըն էր նաեւ Մահմուտի մուտքը իր տունէն ներս:

Եղեռնային կեանքէ մը դարձի եկած այդ մարդը, բարեգործութեան մը սփոփարար և գոհունակ տպաւորութեան տակ, իր ազատեալին Փիլիկի թեւը մտած, հպարտ ու բարձրագլուխ, բայց միեւնոյն ատեն հրճուանքէն արտասուելով, ներս մտաւ իր տունէն: Իր սիրելիները զինք ուրախութեամբ և թեւաբաց դիմաւորած էին: Տունին մէջ այդ պահուն համակ յուզում, սարսուռ և գոհունակութիւն կը տիրէր:

Աստղիկ Մահմուտին փարած՝ իր երախտագիտութիւնը կը յայտնէր, անոր երկարելով իր ինքնանուէր համբոյրները։

Մահմուտի երջանկութիւնը անսահման էր։ Փիլիկ այդ պատկերին առջև անպատմելի սարսուռներ կ'ապրէր, դեռ մութ էին իրեն համար անոր խորհրդաւոր գաղտնիքները։ Իսկ Հեղինէ ճանչնալով իր ազատարար Փիլիկը, Թեսսանի հերոսը, բառ մը չարտասանած, մարած էր գետին փռուելով...։

ՄԱՀՄՈՒՏ ԿԸ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԻ

Մահմուտի տան մէջ տիրող այդ յուզումը իր ծայր աստիճանին հասաւ երբ Փիլիկ ևս ճանչցաւ Հեղինէն։ Աստղիկ ի տես իր մօր վիճակին, փութաց անոր քով, Մահմուտ ալ իր կարգին հոգածու վերաբերում մը ցոյց տալով՝ ջուր կը սրսկէր անոր դէմքին ըսելով, «մա՛յր, Հեղի՛նէ մայրիկ, ե՛լ ահա քեզի բերի քու սիրական քեռորդիդ...

Փիլիկ հոգ էր որ ճանչցաւ հեղինէն. լսելով Հեղինէ անունը, ալ ոչ մէկ կասկած ունէր անոր ինքնութեան մասին, ու չկրնալով զսպել ինքզինք նետուեցաւ անոր վրայ, ու սեղմեց զայն երկար ատեն իր կուրծքին վրայ։ Հեղինէ սթափելով, գրկեց

Փիլիկը, ու անվերջ համբոյրներ դրոշմեց անոր ճակտին...։

Մահմուտ ի տես այս յուզիչ տեսարանին, երբեք մաքէն չէր կրնար անցնել թէ՝ զիրար գրկող ու համբուրուող այդ զոյգը կրնային օտարներ ըլլալ...։ Այդպիսի անխառն և բիւրեղ վերաբերումներ, մանաւանդ այր և կնոջ մը միջև, բոլորովին օտար էին իսլամ այդ մարդուն համար։

Այդ օրէն սկսեալ, Մահմուտի տան մէջ հիմնովին ամէն ինչ փոխուեցաւ։

Նախկին պաղ ու բռնադատուած միջավայրը տեղի տուած էր մտերմական և անուշ մթնոլորտի մը։ Մայր և աղջիկ աւելի գոհ էին, հոգևին սփոփուած և յուսալից...։

Աստղիկ Փիլիկի հանդէպ հարազատի մը վերաբերումը ցոյց կու տար, փոխադարձաբար Փիլիկ ևս մեծ եղբօր մը գուրգուրանքով կը սիրէր այդ աղջիկը։

Հեղինէ ալ փոխուած էր, նախկին ընկճուած կինը չէր, նոր կորով և նոր խանդ մը կար իր նայուածքին և բոլոր շարժումներուն մէջ։

Մահմուտի բացակայութեան մայր ու աղջիկ կը բոլորուէին Փիլիկի շուրջ. Հեղինէ անոր կը պատմէր իր կեանքին ողբերգական արարուածները, մանաւանդ տասնևութ տարիներ առաջ, իր առևանգումը, և ապաստագրումէն վերջ, իր ապրած կեանքն ու ընտանեկան անցքերը։

—Ալ ինչպէ՞ս արտայայտեմ, Փիլիկ ճան, զգացումներս, կ'ըսէր ան, լալագին։ Ի՛նչ ճակատագիր է այս որ քեզ միշտ դէմս կը հանէ, և միշտ բարերարի հանգամանքով... հիմա կը չափեմ յանդգնութիւնն ու վեհանձնութիւնը սրտիդ՝ որոնցմով զիս փրկեցիր տասնևութ տարիներ առաջ...։

Օր մըն ալ մայր ու աղջիկ Փիլիկի պարզեցին իրենց բուն մտադրութիւնը, որուն խոստացաւ գործակցիլ Փիլիկ։ Իրենց մէջ անհամաձայնութեան միակ կէտը, մայր ու աղջիկան «վրէժի անունով» բերած առաջարկն էր։ Անոնք կ'ուզէին Մահմուտէ բաժնուիլ իրենց վրէժը լուծելէ ետք, մինչ Փիլիկ կը հակառակէր...։

Ամէն անգամ երբ կը կրկնուէր այդ առաջարկը՝ Փիլիկի դէմքը լուրջ կերպարանք մը կ'առնէր։ Ան կը մտածէր թէ նախ պէտք էր ապահովել փախուստի ճամբան։ Թէպէտ ու այժմ կար նաև ուրիշ կարևոր արգելք մը։ Աստղիկ յղութեան վերջին շրջանին մէջ էր, անհրաժեշտ էր սպասել մինչև անոր ծննդաբերութիւնն ու ապաքինումը։ Ուստի, Փիլիկ թելադրեց ժամանակ մը ևս տանիլ ճակատագրական այդ լուծը։

Փիլիկի այս խորհուրդին՝ երկու կիներն ալ համաձայն եղան, և ըստ առաջնոյն կեանքը շարունակեցաւ այդ տան մէջ, այնպէս որ Մահմուտ ոչ միայն կասկած չունեցաւ, այլև օրէ օր աւելի սիրալիր կը դառնային իր վերաբերումները։

Նոր Տարիի և ծննդեան օրերն էին։ Հայ ազգային և կրօնական սովորութիւնները Մահմուտի համար այնքան հաճելի դարձած էին որ սկսած էր անոնց մէջ տեսնել գողտրիկ անուշութիւններ...։ Թէև Մահմուտ ուսեալ մէկը չէր, բայց իր գործած ոճիրներէն ետք, խղճմտանքի լոյսին տակ և հայ ընտանեկան մաքրամաքուր կեանքին մէջ՝ բոլորովին փոխուած էր։ Եղած էր կենցաղագէտ և փափկանկատ։ Ի տղայութենէ առած «կեավուռ»ի հաւատքին մէջ, այժմ սկսած էր տեսնել ճշմարտութիւն մը։ Յարգել հայկական բարքերն ու սովորութիւնները,

իրեն համար աղօթքի մը գոհունակութիւնը կը պատճառէին։

Շատ ժամանակ անցած էր և Մահմուտ երբեք զգալ ընել չէր տուած իր ներկայութիւնը այդ տան մէջ իբր թուրք կամ իսլամ։ Նոր Տարիի գիշերն էր։ Մահմուտ ճոխ սեղան մը պատրաստել տուած էր լի՝ գեղեցիկ նուէրներով, պտուղներով ու աղանդերներով։ Փիլիկ ալ իր կարգին փոխադարձ նուէրներ պատրաստել տուած էր, որոնց մէջ աչքի կը զարնէր Աստղիկի համար շինուած զարդատուփ մը, որուն համար Մահմուտ իր հիացումը յայտնեց։ Շէնշող ու տպաւորիչ գիշեր մը անցուցին։

Վրայ հասաւ ծննդեան տօնը, որուն կրօնական արարողութեանց Մահմուտ մեծ հետաքրքրութիւն ցոյց տուաւ։

Փիլիկ, կրօնական և ընկերային հարցերու շուրջ, իսլամ այդ մարդուն հետաքրքրութիւնը գոհացնելու մասնայատկութիւնն ունէր։ Օրուան մեծ մասը դասախօսական բացատրութիւններով կ'անցնէր, որոնց Մահմուտ հաճոյքով մտիկ կ'ընէր։

Այդ դասախօսութիւնները Մահմուտի դեռ խարխափող միտքը հիմնովին յեղափոխեցին։ Ան այլևս դէմ յանդիման կը գտնուէր երկընտրանքի մը առջև, ո՞րն էր ճշմարիտը, այն՝ զոր սորված էր տղայութենէն ի վեր, թէ՛ ա՞յն որուն նոր կը տիրանար։

Մահմուտ փափաքեցաւ ծննդեան գիշերը իրեններուն հետ եկեղեցի երթալ։ Զգնացաւ, որովհետև կը վախնար թէ՝ առանց իրեն իմացնելու կը մեկնէին։ Եկեղեցւոյ զանգակներուն առաջին հրաւէրին իսկ, անոնք չորսը ճամբայ ինկան դէպի եկեղեցի, ուր Փիլիկ իր հիւրին հանգստութեանը համար ամէն կարգադրութիւն ըրած էր։

Եկեղեցւոյ երկարատեւ և կրկնուող փոխասացութիւններէն չձանձրացնելու համար՝ Փիլիկ զայն տարած էր խորհրդարանի սրահը, ուր բացատրութիւններ կու տար հայ եկեղեցական արարողութիւններուն շուրջ՝ ծանրանալով մանաւորապէս այն կէտերուն վրայ, որոնք կը վերաբերէին հայ կրօնապատմական անցեալ դէպքերուն...:

Պատարագի արարողութիւնները մանաւոր ազդեցութիւն մը գործած էին Մահմուտի վրայ, որոնց մասին ան չծածկեց իր հիացումը...: Մնաց եկեղեցւոյ մէջ մինչև յաւարտ, առանց ձանձրոյթի, միշտ հիացող, միշտ զուարթ:

Առաւօտ էր, եկեղեցւոյ աւարտման վերջին օրհնութիւններն առած տուն դարձան:

Ցաղուարի առթիւ այդ օրը ունեցան հիւրեր, որոնց ամէնուն ալ Մահմուտ կը պատմէր եկեղեցւոյ մէջ անցուցած ժամերը, յայտնելով իր գեղեցիկ տպաւորութիւնները:

«Հայ եկեղեցւոյ արարողութիւնները զիս հըմայեցին կ'ըսէր, ի՜նչ սքանչելի ծիսակատարութիւններ ունիք, աղօթքի ի՜նչ յուզիչ ձևեր և երգերու ի՜նչ ներդաշնակութիւն, կարծես մարդ նիւթէն կը բաժնուի և հոգին աւելի կը վերանայ Աստծոյ հետ... բայց կը ցաւիմ որ խօսքերը չեմ հասկնար: Կ'ըսէր ու իսկոյն իր դէմքը կը ստանար մռայլ երեւոյթ մը...: Եւ քանի մը վայրկեան ետք, վճռական շեշտ մը դնելով իր ձայնին մէջ, կ'աւելցնէր՝ «բայց պիտի սորվիմ»:

Յայտնի էր որ իր մէջ իսլամի մոլեռանդութիւնը ուժաթափ եղած էր: Լոյսի նոր շողեր՝ եկած ընդլայնած էին մտքին հորիզոնները: Յեղաշրջում մը, նոյնիսկ յեղափոխութիւն մը ծայր առած էր իր հոգիին ու մտքին մէջ, ուրկէ կը վճռէր յաղթական

դուրս գալ: Այդ կը մատնէին իր յատ ու կտոր, բայց վճռական խօսքերը...:

Մ Ե Կ Ն Ո Ւ Մ Ը

Ծնունդէն մէկ ամիս վերջ, իրիկուն մը, Աստղիկ ինքզինք անհանգիստ զգաց: Դէմքին վրայ յայտնապէս կը նշմարուէր այլակերպում մը, որ ազդանշանը կը թուէր երկունքի ցաւերուն:

Իսկոյն հարուստներու յատուկ արտասովոր հոգածութիւններով շրջապատուեցաւ, բժիշկ, դայեակ եւ սպասաւոր կիներ բերուեցան, մինչ Մահմուտ փիլիկի հետ քովնտի սենեակ մը քաշուած՝ անհամբեր կը սպասէր երկունքի վերջաւորութեան:

Կէս գիշերէն վերջ աւետաբեր լուրը հասաւ: Աստղիկ ազատած էր՝ ծնունդ տալով մանչ զաւկի մը: Իսկոյն տան դռները բացուեցան ու սենեակները անհամար լոյսերով ողողուեցան: Վարը՝ բակին մէջ սպասաւորները ոչխարներ մորթեցին, իբրև մատաղ Աստղիկի անվտանգ ազատման: Այդ խրախճանքները օրեր տևեցին, մինչ Աստղիկ կը վերանորոգուէր ու կ'առողջանար: Նորածինը, գեղեցիկ և պճլտուն մանկիկ մըն էր, որ կը շոյէր Աստղիկի մէջ տակաւ ծնունդ առնող մայրութեան հպարտութիւ-

նը։ Ան՝ սիրել սկսած էր իր մանկիկը և անսահման հաճոյքով կը դիեցնէր զայն իր կաթովը։

Այսպէս, Աստղիկ մայր դառնալով, երբ կրկնապէս կը կապուէր կեանքին, իր մէջ զգաց թեթեւութիւն մը, իր առօրեայ զբաղումին առարկայ դարձնելով Նորածինը։

Հեղինէ ևս ի տես իր աղջկան բարուոքուած այս վիճակին՝ շատ գոհ էր եւ ինքզինք երջանիկ պիտի զգար եթէ գիշերները վրայ չհասնէին, որովհետեւ ան երբ կը քաշուէր իր ննջարանը, առանձնութեան մէջ իսկոյն անդրադարձում կ'ունենար իր անցեալին...

Գարունը կը մօտենար, իր աղջիկը այլեւս վըտանգի օրերը անցուցած էր։ Պէտք էր ուրեմն դէպի նպատակ գործնական քայլեր առնել։ Իր առանձին եղած ժամերուն միշտ կը լսէր ներքին ձայնին աղաղակը.

«Մի՛ թուլնար... եթէ չես ուզեր անէծքի առարկայ դառնալ հանդէպ քու սրբացած նահատակներուդ... Աճապարէ, գործի ժամն է»։ Հոգիէն եկող այդ թելադրութիւնը իրմէ կը խլէր քունը, և գիշերաշրջիկի մը պէս՝ գիշերն ի բուն կը շրջէր տան յարկաբաժինները, մինչև որ Փիլիկի ուշադրութիւնը գրաւէր և գար միանար իրեն։

Երկու նոյնացած սրտերը կը խորհրդակցէին երկար իրենց ծրագիրներուն շուրջ։ Յաճախ Աստղիկ ալ կու գար միանալ անոնց՝ երբ Մահմուտ թաղուած կ'ըլլար խոր քունի մէջ։ Եւ սակայն Փիլիկի դերը քիչ մը դժուարացած էր։ Հեղինէ և Աստղիկ կը պնդէին իրենց երբեմնի ծրագրին վրայ, անոնք կ'ուզէին մեկնումէ առաջ լուծուած տեսնել իրենց վրէժը...» Մահմուտ իրենց համար կը մնար յաւիտենական ոճրագործը, իսկ իրենց կեանքը՝ բռնազբօսիկ և անհրապոյր։

Փիլիկ, մեծ ճիգերով կը ջանար մտափոխել զա-

նոնք, Մահմուտի ենթարկուած հոգեկան արգահատելի վիճակը բաւական կը նկատէր իբր փոխ վրէժ...։ Անոր կեանքին վերջ տալ... Մահմուտը ազատել պիտի նշանակէր իր հոգեկան տուայտանքէն և մտքի չարչարանքէն, ինչ որ աւելի անտանելի էին, քան մահուան րոպէական գալարումները։

— Վստահ եղէ՛ք, կ'ըսէր Փիլիկ թէ՝ Մահմուտ այլեւս դադրած է իսլամ և իբր թուրք ըլլալէ։ Ան՝ իսկոյն պիտի դիմէ անձնասպանութեան երբ բաժնուի մենէ... ձգենք որ իր ջիղերը և մտքի սրտակարգ խոնջէնքը խեղդեն զինքը, այսպիսով մենք գոնէ մեր ձեռքերը մաքուր պահած պիտի ըլլանք...։ Ոճիրը կը վայելէ թուրքին, մենք պէտք չէ անոնց նմանինք։»

Ահա՛ այս էր յեղափոխականին որոշումը, որուն հպատակեցնել շատ դժուար եղաւ երկու կիները...։

Ծրագրի գործադրութեան ժամը հնչած էր։ Երեք գործակիցներ անցան գործի, և իրենց վերաբերումներուն տուին նոր երանգ մը, այնպէս որ Մահմուտ բոլորանուէր կ'ընդառաջէր անոնց բոլոր ցանկութիւններուն։

Նորածինը մեծցնելու և դաստիարակելու հարց մը դրուած էր, մայր ու աղջիկ զայն հայու և քրիստոնեայի շունչով մեծցնելու համար, կ'առաջարկէին հեռանալ Տաճկաստանէն և նախապատուութիւն կու տային Եգիպտոսի։

Այս ընտրութիւնը կ'ընէին նկատի ունենալ ձեւացնելով միւնոյն ատեն Մահմուտը, որ Եգիպտոսի մէջ, իբր իսլամ, պիտի կրնար ինք ևս տանելի կեանք մը ապրիլ։

Մահմուտ ծանր մտածումներու ենթարկուեցաւ։ Չէր ուզեր մերժել, բայց միւնոյն ատեն կը վարանէր վճիռ տալ։ Նոր ու մաշեցնող դրութեան մը մէջ մտաւ։ Անոր այս անորոշութեան վերջ մը դնելու պարտակա-

նութիւնը Աստղիկի յանձնուեցաւ։ Ան՝ երբ առանձին կը մնար ամուսինին հետ, միշտ առիթ կը ստեղծէր խօսք բանալու և համոզելու համար զայն։ Գիշեր մը երբ իր նորածինը քնացնել կ'աշխատէր և տեսնելով որ Մահմուտ բազմոցին մէկ անկիւնը կը խոկար, Աստղիկ զայն աւելի վերացնելու և զգայնութեան մէջ դէպի իր նպատակը առիթ ստեղծելու մտքով, սկսաւ իր մանկան ուղղուած օրօր մը երգել.

(*) Լուսինն ելաւ Մնձուր սարով,
Կուրծքերս լիքն են մաքուր կաթով։
Արթնցի՛ր ո՛վ պալիկ նորէն
Կե՛ր, ու մեծցի՛ր, սիրտ առ սարէն...։
Ու արթնցի՛ր պալիկս աննման,
Լսէ քու մօր սուգն ու շիւան,
Ու մութ սրտիս ծալքերուն մէջ
Դու յոյսի կայծն եղիր անշէջ...
Պալի՛կ քեզ եմ գրեր օրրան,
Ինծի կ'ըսեն, օտար է ան...
Օտար սրտի... իմի ծնունդ՝
Սև ոճիրի պտուղ է ան...
Աստուածամայր, քեզի ղուրպան,
Ըսէ՛ ինձ, ի սէր քու մանկան,
Վարդի պէս սա բացուող տղան
Անմեղ մը չէ՞... ինծի նման...։
Տէ՛ շուտ ըրէ ով պալիկ ճան,
Կեր ու մեծցիր դու անվարան
Իմ կաթն ընեմ քեզի հալալ,
Հայ մեծցիր, մի լինիր օտար...։
Չի՛ երբ «օտա՛ր» կ'ըսէ աշխարհ
Մութ գիշեր է ինձ համար,
Ուր լուսինը ու գիշերուան
Ու աստղերն ալ ինձ հետ կուլան։

(*) Այս օրօր կ'երգուի Ակնայ օրօրի եղանակներով։

Մահմուտ անհունօրէն վերացած իր նստած բազմոցին առջև ծնկաչոք հաւատացողի մը պէս կը նայէր մերթ վեր, մերթ այն կողմը ուր իր կինը զմայլելի ձայնով մը կ'օրօրէր իր մանկիկն ու զինքը...։ Այդ վայրկեանին, Աստղիկ իր աչքերուն թուեցաւ դիցուհի մը, աւելի թովիչ և հմայիչ, իսկ երգը՝ սրբանուէր անտառի մը խորէն եկող քրմուհիներու հոգեպարար գեղգեղանքն էր կարծես...։

Բայց, հակառակ բոլոր այս բաներուն, Մահմուտ երջանիկ չէր զգար ինքզինք։ Ահա, այսօրուան այս պահին կը սպասէր ան, տէրն էր ազատօրէն Աստղիկի ցնցող էութեան, բայց դարձեալ ան երջանիկ չէր...։

Ի՞նչ էր պատճառը։ — Փիլիկի քարոզութիւնները անոր միտքն ու հոգին աւերած էին։ Ու յանկարծ, այդ դիրքով, Մահմուտի միտքը դարձեալ սկսաւ թռչիլ իր անցեալին վրայէն...։

«Օ՜, այդ Թռչնիկը որ կը գեղգեղէր իր կուրծքին վրայ, ուրիշի մըն էր, ուրիշի մը՝ որմէ անիրաւաբար, խլած էր ինք...։ Այն հպարտութիւնն ու երջանկութիւնը, զոր պիտի փորձեր ունենալ, ոճիր կը բուրէին, իսկ իր վանդակը, որուն մէջ երջանկացնել կը կարծէր իր Թռչնիկը թերևս բանտ մըն էր անոր համար, եթէ նոյն իսկ համակ ոսկիէ կերտուած ըլլար ան...

Մահմուտի հոգեկան այդ վիճակին ծանօթ ըլլալով էր որ Փիլիկ դէմ էր երկու կիններու վրէժ լուծելու առաջարկին...

Աստղիկ և իր մայրը ի տես Մահմուտի պարզած այդ մորմոքիչ պատկերին, ալ լքեցին իրենց վրէժի մտադրութիւնը և որոշեցին խնայել անոր կեանքին։

Գո՞ւթ ըսենք, վեհանձնութի՞ւն թէ տկարութիւն..., բայց թէ պիտի լքէին զայն՝ այդ վերջնականապէս վճռուած էր։

Օր մըն ալ Մահմուտ ըսած էր. «Ես կը փափաքիմ ապրիլ հոն՝ ուր դուք կրնաք երջանիկ ըլլալ, իսկ նորածինը մեծցուցէք այնպէս, ինչպէս որ կը փափաքիք...»

Մահմուտի այդ համակերպումը բաւական եղաւ որ նոյն գիշերն իսկ կազմեն որոշ ծրագիր մը։ Երկար ատեն անքուն մնացին ու համաձայնեցան հետեւեալ ծրագրին շուրջ։

«Փիլիկ Թրքական անցագրով մը երկու կիներուն հետ պիտի մեկնէր Սուրիոյ ճամբով Երուսաղէմ, Մահմուտ ալ պիտի մեկնէր Ակն.Սև ծովի ճամբով, իր ծերունի մօրմէն հրաժեշտ առնելու համար և պիտի երթար միանալ իր ընտանիքին։

Առաջին գործերնին պիտի ըլլար մկրտել նորածինը և յետոյ հիմնել առևտրական գործ մը Փիլիկի ընկերակցութիւնով։

Այս էր ընդունուած ծրագիրը որ գործադրեցին անմիջապէս։

Գարնան առաջին օրերուն արդէն անոնք մեկնեցան, Փիլիկ և իրեննները մէկ ուղղութեամբ, իսկ Մահմուտ ուրիշ ուղղութեամբ։ Մահմուտ լիովին հոգացած էր անոնց ծախսերն, իսկ ինք միասին կը տանէր բովանդակ հարստութիւնը։

Ե. ՄԱՍ

ՀՈՐԻԶՈՆԸ ԿԸ ՊԱՅԾԱՌԱՆԱՅ

Կեանքի մէջ տեղի ունեցող անհամար դէպքեր ու հանդիպումներ կան, որոնց մէջ կը տեսնուի տրամաբանական շղթայում մը՝ պատճառներու և արդիւնքներու միջև, ուր մարդ ինքզինքը կը գտնէ խորհրդաւոր ուժի մը առջև, որ թէրևս կը վարէ աշխարհի այդ դէպքերն ու գործերը։

1899ի գարնան առաւօտ մը, Հայոց մեծանուն պատրիարքը Օրմանեան սրբազան, կանուխէն պատրիարքարան եկած՝ անհամբեր մէկու մը կը սպասէր որ չուշացաւ։

Այցելուն խարիպներու տէրտէրն էր, Տէր Վըրդանէս, հայրը Հեղինէին և մեծ հայրը Աստղիկին, որ մեզ ծանօթ է, նախ իբր Խարբերդի Խոյլու գիւղի ուսուցիչ, յետոյ քահանայ, և որուն հանդիպեցանք Ենի-Գարուի եկեղեցւոյն մէջ, իբր պատարագիչ Պայծառ հօր հոգեհանգստեան։

Տէր Վրդանէս, իր առևանգուած աղջիկը Հեղինէն՝ Ակնայ մէջ վերագտնելէ և զայն երկրորդ անգամա-

մուսնացնելէ ետք, իր Թոռանը Աստղիկի հետ հոն թողած և փոխադրուած էր Պոլիս, ուր միայն պաշտօն մը չկարենալով գտնել, նշանակուած էր խարիպներու քահանայ, հովուելու համար խաներու մէջ բնակող գաւառացի գաղթականները։ Օրմանեան, օգտուելով տէր Վրդանէսի գաւառացիներուն հետ ունեցած շփումներէն, յանձնարարած էր անոր փնտռել Մահմուտ անունով գաւառացի թուրք մը։ Այդ օրերուն, յիշեալին անունով ապահովագրուած նամակ մը եկած էր Եգիպտոսէն, զոր անհամբեր էր յանձնել իր տիրոջ։ Տէր Վրդանէս հայր գտնելով Մահմուտը, միասին բերած էր ներկայացնելու համար զայն պատրիարքին։

Ապտիւլ Համիտի օրով հայոց պետին հասցէով թուրքի մը յանձնելի նամակի մը պարագան կրնար ծանր բարդութիւններու դուռ բանալ։ Օրմանեան իրաւացի անհամբերութիւնով մըն էր որ կ'ուզէր փութով յանձնել նամակը և տեղեկանալ անոր պարունակութեանը։

Պատրիարքը, ի տես գաւառացի այդ հսկային՝ առաջին առթիւ թէև քիչ մը վախ զգաց, բայց իբր հոգեբան իսկոյն թափանձեց անոր ներքին մարդուն, հոն գտնելով անոր արտաքինին հակասող կացութիւն մը։

Եգիպտոսէն եկած նամակը ներկայացուց անոր, խնդրելով որ կարդայ իր ներկայութեան։

Նամակը մասնաւոր կարգադրութիւնով մը գըրուած էր հայերէն՝ Աստղիկի ձեռագրով, թարգմանուած թուրքերէնի, և ճշտութիւնը վաւերացուած տեղական նօտարութենէն։

Մահմուտ նամակը կարդաց ուշի ուշով, որուն համաձայն, Աստղիկ, Մահմուտի կ'իմացնէր իրենց բաժանումին վերջնական հանգամանքը, խնդրելով որ դադրեցնէ իր հետապնդումները և արտօնելով Մահմուտը տիրանալու իր քով եղող սնտուկին պարունակութեան

Աստղիկ կը խօսէր նաև իր ապագայ մտադրութեան վրայ, յայտնելով թէ, որոշած է այլևս բնաւ չամուսնանալ և նուիրուիլ աշխատանքի իր և իր սրտահատորին ապրուստը ապահովելու համար։ Եւ կը վերջացնէր նամակը յայտնելով թէ տուած իր այս վերջնական որոշումը՝ երբեք դաւաճանութիւն մը չէր ամուսնական ուխտի մը դէմ, քանի որ գոյութիւն չունէր այդպիսի ուխտ մը, ու ինք բռնադատուած կեանք մը միայն ապրած էր եւ թէ այդ որոշումը տուած է զինքը հալածող իր սիրելիներու յիշատակներէն մղուած ...։

Ընթերցումը հազիւ աւարտած, Մահմուտ կարծես շանթի մը հարուածին տակ խելակորոյս, մէկ կողմ ձգեց նամակը եւ սկսաւ մանուկի մը պէս արտասուել։ Այդ կացութիւնը բնականաբար ցոյց կու տար սիրատոչոր մարդու մը անմխիթար կացութիւնը։ Օրմանեանի համար գաղտնիքը պարզուած էր, թէ ինք կը գտնուէր ընտանեկան մանուածապատ դէպքի մը առջեւ, ուր իրեն դեր տրուած է՝ իբր ապահով միջոց՝ երկու դերակատարներ յարաբերութեան մէջ դնել։

Մխիթարական քանի մը խօսքերէ վերջ, հայոց պատրիարքը, իրեն սեփական խորամանկ դարձուածքներով, իր խօսակցին բոլոր խուսափողական ուղիները կտրեց, եւ այնքան տեղեկութիւններ գիտնալ ձեւացուց որ պէտք չմնաց երկար ձեւակերպութիւններու։

Եւ Մահմուտ պարզօրէն պատմեց իր եւ Աստղիկի կեանքը, իրենց ամուսնութիւնը եւ փախուստը, եւ լալագին ու կցկտուր բառերով իր խօսքը հայ եկեղեցւոյ պետին ուղղելով՝ ըսաւ.

— Փաթրիկ էֆ. կը տեսնեմ թէ իմ ընտանեկան գաղտնիքներուս վերահասու էք եւ կը ջանաք մխիթարել զիս, բայց գիտցէք որ այս արարքը չի համապատասխաներ իմ տածած սիրոյս եւ զգացումնե-

րուս։ Ինչպէս կրնամ մխիթարուիլ այս հարուածին առջեւ՝ երբ ի սպառ կը զրկուիմ իմ սիրելիներէս, այնպիսի պահու մը՝ երբ կը յուսայի քանի մը օր վերջ միանալ իրենց, եւ համաձայն մեր որոշման՝ տեղի պիտի ունենար Աստղիկէն ծնած զաւկիս մկրտութիւնը՝ հայ եկեղեցական ծէսով։

Ու պաղատագին շարունակելով իր խօսքը.

— Ի սէր մեր ընտանեկան երջանկութեան, սըրբազան հա՛յր, շատ կը խնդրեմ որ ձեր բարձր միջամտութիւնը ի գործ դնէք։ Վստահ եղէք որ ձեր առջև ունիք մէկը որ շատոնց թօթափած է իր հին հաւատալիքներու փոշին և ընտանեցած հայ հաւատալիքներուն հետ։ Մեր ընտանեկան յարկէն ներս ամէն բան տեղի կ'ունենար համաձայն հայոց սովորութեան և բարքերուն, որոնց անկեղծութեամբ փարեցայ և սիրեցի իբրև իմինս։

Մահմուտ կը շարունակէր հեծկլտալ, աղերսարկու նայուածքներ նետելով իր դէմ գտնուող մեծանուն հոգևորականին։

Օրմանեան, կենցաղագէտի իր ճարտարութիւնով՝ պատասխանեց Մահմուտի։

— Ձեր տխուր վիճակին ի տես, չափազանց ըզգացուած եմ։ Հոգևորականի մը պարտքն է բարի գործերը քաջալերել, և իբր այդ, ուրախ եմ որ դէմս ունիմ մէկը որ տոգորուած է նաև ազնիւ մտադրութիւններով։ Կը բաժնեմ ձեր վիշտը և ձեզի խորհուրդ կու տամ չվհատիլ ու շարունակել ձեր բարի վերաբերումն ու զգացումները, մինչև որ ես կարողանամ եզրակացութեան մը գալ և օգնել ձեզի։

Մահմուտ այդ խօսքերուն վրայ հրաժեշտ առաւ հայոց պատրիարքէն և հեռացաւ իր ընկերակցին Տէր Վրդանէսի հետ։

Օրմանեան ողջերթ մաղթելով չէր մոռցած Տէր

Վրդանէսի յանձնարարել որ յաճախ այցելէ պէյին և մխիթարէ զայն։

Մինչ Օրմանեան և Մահմուտ կը խօսակցէին, անդին Տէր Վրդանէս, թէև պարզ հանդիսատես ու լուռ և արտաքնապէս ոչինչ չէր ցուցնէր, բայց ներքնապէս կ'ապրէր յուզումներուն ամէնէն զարհուրելին, ու չէր զգար ո՛չ Մահմուտի եղկելի գալարումները, ո՛չ ալ իր հոգևոր պետին հանդիսաւոր ձևերը։ Որովհետև կը պարզուէր որ այն մարդը զոր առաջնորդած էր հայոց պատրիարքին մօտ, ուրիշ մէկը չէր եթէ ոչ 96ի Ակնայ արիւնկզակ ջարդարարներէն մին և իր թոռան Աստղիկի առևանգիչը։

Խօսակցութիւնը ամբողջովին դարձած էր իր սըրտահատորներուն շուրջ, որմէ ան կ'իմանար իրեն համար անծանօթ մնացած՝ անոնց կեանքին եղերական դրուագները, յետոյ անոնց փախուստը Փիլիկի առաջնորդութեամբ։ Ապշած ու սահմռկած էր ան։ Խարիպներու տէրտէրը ինքն ալ իր ետև ունէր տառապանքի ամբողջ պատմութիւն մը, որուն մէջ թրծուած կարող էր չափ մը դնել իր յուզումներուն, կշռելով դէպքին ու վայրկեանին ծանրութիւնը, ինչպէս նաև այն վտանգը որ հաւանօրէն կրնար առաջ գալ իր յայտնութեամբը։ Ուստի, գերագոյն ճիգով մը զըսպեց ու խեղդեց իր մէջ ըմբոստ արթնցող զգացումները և սա այժմ որոշեց սպասել դէպքերու զարգացումին։ Ան նախ գոհունակութեամբ անդրադարձաւ այն բանին, որ իր սիրելիները ողջ են ու ինկած ապահով տեղ. ու յետոյ ուրախ ալ էր որ ճակատագիրը իր դէմ հանած էր այն՝ որմէ պիտի կրնար հաշիւ պահանջել իր գործած ոճիրներուն համար։

Գումգաբուէն մինչև Պայազիտ տանող ճամբու ընթացքին անձայն եւ առանց բան մը յայտնի ընելու, լսեց Մահմուտի բոլոր ինքնարդարացումի խօս-

քերը, բռնադատուած վիճակով մը նոյնիսկ կարեկցութիւն կեղծելով։ Բայց քանի կը յառաջանային՝ այնքան իր քայլերը կը դանդաղէին և ծունկերը կը կթոտէին։ Կ'ուզէր վայրկեան առաջ բաժնուիլ անկէ, որուն ակամայ կ'ընկերակցէր, իբր հրամանը իր պետին։ Երբ վեզիր խանի առջև հասան, Տէր Վրդանէս իր սենեակին թիւը տալով Մահմուտի, յանձնարարեց որ երբեմն այցելէ իրեն, և բաժնուեցան իրարմէ։

Տէր հայրը առանձնացաւ իր սենեակը, ուր խռովուած օր մը անցուց։ Իր ընտանիքին պատիւը բռնաբարողը և Գէորգին սպանիչը իր ձեռքին մէջն էր այլևս, ու այս մտածումը այնքան ցնցեց իր էութիւնը որ ոչ կրցաւ ճաշել և ոչ ալ քնանալ։ Ի զուր կը փորձէր ուշադրութիւնը ուրիշ տեղ կեդրոնացնել, պահել կարենալու համար իր կորովը՝ որուն այնքան պէտք ունէր հասնելու համար որոշ հանգրուանի մը։

Բայց չէր յաջողեր· կարծես իր սիրելիներուն ուրուականները աւելի խստօրէն կը հալածէին զինք այդ գիշերը։ Ու մինչ առաւօտուն կը պատրաստուէր եկեղեցի երթալ, ահա դարձեալ իր դէմը գտաւ նախընթաց օրուան դժխեմ մարդուն հասակը։

Մահմուտ բռնազբօսիկ ժպիտով մը բարևելէ ետք, խնդրեց տէր հօրմէն զինքը ընդունիլ իր սենեակին մէջ։ Տէրտէրը չկրցաւ մերժել այս խնդրանքը, ցոյց տալով սակայն անհանգիստ վիճակ մը, որ արդիւնքն էր վայրկեանական իր մէկ մտածումին։ «Արդեօ՞ք Մահմուտ զինք ճանչցած էր։»

Բայց տէր հօր այդ մտավախութիւնը անտեղի էր։ Մահմուտ, իր ստացած հարուածին անողոքութեան տակ՝ անկարող էր նման վերյիշումներ ունենալ, մանաւանդ որ իրենց հանդիպումը պատահական եղած էր տարիներ առաջ։ Ընդհակառակն, իր այդ

այցելութիւնը նպատակ ունէր բացատրութիւններ տալ իր անցեալի մասին, խնդրելով միանգամայն տէր հօր գործակցութիւնը հետևելիք իր ապագայ ձեռնարկներուն մէջ։ Ուստի ուղղակի խօսքի անցնելով ըսաւ.

— Տէր հայր, այս առաւօտ, այսպէս կանուխ ձեզի այցելելու մասնաւոր նպատակ մ'ունեցայ։ Իբր հոգևորական, պէտք տեսայ ձեր առջև բանալ սիրտս։ Պէտք է գիտնաք նախ թէ՝ առանց իմ սիրելիներուս՝ կեանքը անտանելի է ինծի համար, հետևաբար վճռած եմ ամէն գնով միանալ անոնց։ Եկայ ձեզմէ խնդրել որպէսզի առաջնորդէք իմ քայլերս այդ ուղղութեամբ, անվերապահօրէն յայտնելով ձեզի թէ ոևէ նիւթական զոհողութեան առջև պիտի չընկրկիմ, ու եթէ պէտք ըլլայ ամբողջ հարստութիւնս պիտի տրամադրեմ։

Ու ցած ձայնով մը աւելցուց·

— Կը կարծեմ թէ կինս՝ այս քայլը առած է քաջալերուած մէկէ մը՝ որուն վրայ ապդենիդ կը խընդրեմ։ Անիկայ բնիկ Ակնցի, և իբր յեղափոխական մեծ հռչակ հանած՝ Փիլիկ անունով ծանօթ անձ մըն է։

Ի լուր այս նոր յայտնութեան Տէր Վրդանէս ինկաւ նոր յուզումներու և նոր ապրումներու մէջ։ Լռեց պահ մը, որու միջոցին իր միտքը յանկարծ սաւառնեցաւ ուրիշ բևեռի մը շուրջ, որ այնքան կենսական էր և որ գործողութեան անակնկալ դաշտեր կը բանար իր առջև։ Ատիկա Պայծառի ազատագրման բարդ գործն էր։ Հետևաբար բարեդէպ նըշան մը նկատեց՝ այս պայմաններու տակ՝ Փիլիկի երևումը։ Բարեդէպ նկատեց նաև այն յօժարութիւնը որով Մահմուտ իր տրամադրութեան տակ կը դնէր նիւթական հսկայ միջոցներ։ Այդ ատեն, ան սքանչելի յղացում մ'ալ ունեցաւ, այն էր թէ կըր-

նար ինքը Մահմուտի գործակցութիւնը սակարկել՝ Փիլիկի կնոջ՝ Պայծառի ազատագրումը ձեռք բերելու համար, փոխարէն Փիլիկէն պահանջել՝ որպէսզի դիւրացնէ Մահմուտի և Աստղիկի միացումը։

Փութացնելու համար իր հետապնդած ծրագրին իրականացումը, Տէր Վրդանէս առանց այլեայլի յայտնեց այս բանը Մահմուտի, վստահեցնելով զայն թէ այս ճամբով միայն կրնար տիրանալ իրմէ բաժնուած կնոջ։ Մահմուտ համաձայն գտնուեցաւ։

Տէր հայրը այդ օրերուն գործունէութեան բեղուն շրջան մը անցուց։ Ան երկու նպատակ կը հետապնդէր այժմ. նախ ազատել Պայծառը, և յետոյ կարգադրել հաշիւը իր թոռան առևանգիչին և Ակնայ ջարդի հերոսին՝ Մահմուտի հետ։ Ան կը խորհէր նաև թէ այս պայմաններուն մէջ դիւրաւ պիտի կարգադրուէր նոյնպէս հաշիւը՝ Պայծառի առևանգիչի Համիտ պէյի–
Բայց ասոնք իրականացնելու համար պէտք ունէր նիւթական ուժի մը զոր պիտի կրնար ձեռք բերել Մահմուտէն։ Հետևաբար գործի անցնելով՝ նոր տեսակցութիւններ ունեցաւ թէ՛ Մահմուտի և թէ՛ Օրմանեան սրբազանին հետ։ Այս տեսակցութիւններէն քանի մը օր ետք նոր այցելութիւն մը տուին հայոց պատրիարքին, որուն Մահմուտ յանձնեցիր ամբողջ հարստութիւնը, ղրկուելու համար Եգիպտոս։ Այդպիսով Մահմուտ կը կարծէր կատարած ըլլալ վեհանձն ժեստ մը իր կնոջ հանդէպ, որուն սիրտը կը յուսար թէ դարձեալ պիտի բաբախէր իրեն համար։

Կարևոր գումար մ'ալ յանձնեց Տէր Վրդանէսի, որպէսզի այս վերջինը ի գլուխ հանէ կարգադրութիւնը այն ծրագրին որուն շուրջ համաձայնած էին երկուքն ալ։

Քանի մը օր վերջ, երկու նամակներ ղրկուեցան Եգիպտոս։ Մին Օրմանեանի կողմէ ի պատասխան Փիլիկի նամակին, իսկ միւսը Տէր Վրդանէսի կողմէ, դարձեալ նոյն անձին։

ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՄԷՋ

Քանի մ'ամիսէ ի վեր, անծանօթ միջավայրի մը մէջ ինկած էին Փիլիկ, Հեղինէ և Աստղիկ՝ իր մանկիկով։ Առաջին օրերու անորոշութեան՝ յաջորդած էր նոր մտահոգութիւն մը — ապրուստի հոգը։ Շուտով սպառելու վրայ էր գումարը զոր Մահմուտ իրենց տուած էր։ Այլևս ոչ մէկէն օգնութեան յոյս մը չունէին, ու պէտք էր վստահէին իրենց քրտինքին։ Անոնք կը նախընտրէին աղքատ ապրիլ ու պատուաւոր՝ քան գերի ըլլալ ոճրագործներու՝ ծախելով իրենց սիրտն ու մարմինը։ Ատոր համար իսկ Աստղիկ փութացուցած էր ծանօթ նամակը, ուղղուած Մահմուտի՝ Պոլսոյ պատրիարքարանին միջոցաւ։

Փիլիկ կը խորհէր թէ իր վրայ ծանր պարտականութիւն կ'իյնայ։ Բնականաբար ան մտքէն իսկ չէր անցներ երկու կիները առանձին ձգել իրենց ճակատագրին հետ։ Հետևաբար կը տանջէր իր միտքն ու հոգին ի խնդիր ելքի մը որ գար վերջ մը դնէր իր բարերարեալներու անորոշ կեանքին։ Որոշուեցաւ կարի աշխատանոց մը բանալ ուր պիտի աշխատէր Աստղիկ։ Փիլիկ պիտի ջանար յաճախորդներ գտնել, իսկ Հեղինէ պիտի պարապէր տան գործերով ու պիտի հոգ տանէր իր թոռան։ Այսպիսով անոնք պիտի կրնային ինքնաբաւ դառնալ ու ապրիլ պատուաւոր։

Փիլիկի համար թէև Եգիպտոսը անծանօթ միջավայր մըն էր, բայց ան շուտով գտաւ կուսակցական ընկերներ, որոնք հոն ապաստանած էին։ Ազատ այդ ոստանին մէջ, բազմաչարչար յեղափոխա-

կանը տեղեկացաւ շատ մը անծանօթ դէպքերու, որոնք իր չորս տարիներու բանտի ու կղզիացած կեանքի օրերուն տեղի ունեցած էին։ Այդ լուրերը սակայն, բոլորն ալ կինք հարուածող բօթեր էին։

Տեղեկացաւ իր կուսակցութեան կրած նորանոր ձախողանքներուն և անոնց ցաւալի արդիւնքներուն, որոնց զոհ գացած էր հայ ժողովուրդին կարևոր մէկ մասը։ Լսեց Հայաստանի մէկ ծայրէն միւսը տեղի ունեցող մասսայական ջարդերու մանրամասնութիւնները, սրտակեղեք ու ողբերգական դրուագներով։ Սասուն աւերակ եղած էր։ Զէյթուն հերոսական կռիւէ մը ետք՝ բաղձալի արդիւնքի մը չէր կրցած տիրանալ։ Պապը Ալիի ցոյցը խեղդուած էր արեան հեղեղի մը մէջ։ Իր կուսակցութեան պատկանող հայդուկային խումբերը ցրուած, բռնուած, բանտարկուած, կախուած կամ սպաննուած էին։ Եւ այս մահասփիւռ ձախողանքներուն իբր հետևանք, հնչակեան կուսակցութեան ներսը տիրած էր քաոսային վիճակ մը։ Գործիչ գործիչի դէմ. եղբայրասպան տէրօրներ վերջ տուած էին արժէքաւոր կեանքերու։ Լոնտոնի անցքերն ու հնչակեանութեան երկու թևերու բաժանումը՝ տկարացուցած էր մայր կուսակցութիւնը, մթագնելով անշուշտ անոր տեսիլքը։ Բոլոր սոնք աղաղակող փաստեր էին որ կը յիշեցնէին կազմակերպութեան առաջին շրջանի օրերը, ուր ինք Փիլիկ և ուրիշներ, ջանացած էին ընդունիլ տալ «Հայ ժողովուրդին ու իր բնագաւառի տուեալներուն համապատասխանող սեփական գործունէութեան» մը ծրագիրը։ Ընդունուած էր իրենց ծրագիրը, բայց չէր գործադրուած։ Հնչակեան կազմը, հայ հաւաքական գործունէութեան մէջ, չէր կրցած մեծամասնութիւն ապահովել, և ինքն ալ հետևելով ՌՈՄԱՆԹԻԿ ՕՐԻԷՆԹԱՑԻԱՅԻ մը,

բնակակից ու բախտակից ցեղերը մղած էին թշնամական վերաբերմունքի, Փիլիկ կը գտնէր որ այսօրուան աղէտները անխուսափելի արդիւնքներն էին գործուած այդ սխալներուն։

Մանաւանդ տասնեակներով դրուագներ կու գային փաստել որ՝ եթէ հասկացողութիւն մը գոյութիւն ունենար հարևան քիւրտ ցեղին հետ, սերմանելով անոր հոգիին մէջ կզացումներուն ազնիւն ու մարդկայնականը — ձեւք երկարել անիրաւուողին, վտանգուածին — լուսաւորելով անոր միտքը շահակցութեան ու բաղդակցութեան այն իրավիճակով որուն դէմ ցցուող հասարակաց թշնամին, զարերէ ի վեր միջոցներու մէջ խտիր չէ դրած, ճզմելու համար մէկը կամ միւսը։ Այս ցեղը երբեք պիտի չխառնուէր ջարդարար խուժանին, ինչպէս պատահած էր Ագչէ Տաղի մէջ, Իպրահիմ աէտէի մէկ հրամանով, Տերսիմի ցեղերուն՝ Ակնայ հայութեան հետ վերաբերումով, Գոչկերիի Ալիշաններուն՝ Փոքր Հայքի գիւղերուն հանդէպ բռնած փրկարար դիրքով, Հերիմ խանի Անասուր և Մըշովկայ գիւղերու հանդէպ՝ Ընկիզեցի Ջաւօ Հիւսէյին աղայի ցոյց տուած փրկարար գործով։ Որուն հանդէպ նոյն այդ օրերուն Փիլիկ իմացած էր հայ հոգևոր պետին Կիլիկիոյ կաթողիկոսին գրկած օրհնութեան կոնթակի փաստը Ջաւօ Հիւսէյին աղայի։(*)

Ու Փիլիկ անմխիթար կը մնար մանաւանդ երբ կը խորհէր թէ, իր կուսակցութիւնը բզքտուած ու

(*) Հայկական ջարդերու շրջանին, այս ցեղապետ փրկարար մեծ դեր ունեցած է։ Անմոռանալի դրուագ մըն է, թուրք ջարդարար ուժերու հրամանատարին իր տուած խոհուն մէկ պատասխանը, երբ այս վերջինը Ջաւօ աղային հայասիրութենէն կասկած, կը սպառնայ միեւնոյն փոսին մէջ թաղել զինքն ու իր տնեցիները. Ջաւօ աղա կը պատասխանէ. «Այն ատեն իմ ընտանեկան այդ դամբանին վրայ թող գրեն, այս ընտանիքը ինկաւ, իր արենակից հայերը պաշտպանած ըլլալուն համար»

ճիւղաւորուած՝ ընդ. երկար դատապարտուած էր անգործութեան, և կը մեղադրէր կուսակցութեան պարագլուխներէն Արփիարը, Օհանջանեանը, Քէլլէկեանը, Արգուեանը, Տամատեանը, Ոշտունին, Սուրէնեանը, Բաշալեանը և ուրիշներ, որոնք փոխանակ ըմբռնելու վայրկեանի ստիպողականութիւնը և ըստ այնըմ լարելու իրենց գործունէութեան մեքենան, ուժերու կեդրոնաձիգ շարժման մը տեղ, ընդգրկած էին բաժանումի ուղին, յառաջ քշելով յաղաղած լոզունքներ:

Ու Փիլիկ, սիրտ ու արիւն հնչակեան մը, սիրտ ծակող ու հոգի կոտտացնող այդ մտածումներուն մէջ՝ սգաւորի անմխիթար կեանք մը կ'ապրէր...:

Բայց դեռ կար վիշտերուն ամէնէն խորունկը. ո՞ւր էր իր կինը, Պայծառը, որուն հանդէպ ինքզինքը մեղաւոր ու պատասխանատու կը նկատէր: Ո՞ւր էր արդեօք հիմա ան, կ'ապրէ՞ր թէ...:

Տարօրինակ մտածումներ, նոյն իսկ զղջում եւ խղճահարութիւն իրարու կը յաջորդէին իր մտքին ու սրտին մէջ: Միթէ մեղք չէ՞ր այդ փափկասուն էակին, որու կեանքը այնքան դառն եղած էր՝ թերևս իր պատճառով..:

Ոճիր կը նկատէր ան՝ կեանքի ուխտակիցի մը հանդէպ իր բռնած դիրքը, որքան ալ գերագոյն նուիրումէ մը թելադրուած ըլլար: Բայց գոնէ չէ՞ր կրնար փնտռել ու գտնել զայն:

Հոգեկան այս տուայտանքներուն մէջ էր որ կը հասնէին հայոց պատրիարք Օրմանեանի և Տէր Վրդանէսի նամակները, որոնք նոր յոյս և նոր կորով կուտային Փիլիկի և իր երկու ընկերուհիներուն: Նամակները կը բերէին մէկէ աւելի աւետիսներ, ու տարիներէ ի վեր Փիլիկի մատնուած անորոշութիւնն ու մթագնած հորիզոնը տակաւ կը պայծառանար:

«Ողջ էր Պայծառ», կը խորհէր ան լայն շունչ մը քաշելով. ուրախալի էր այդ. բայց անոր յաջորդող լուրը շանթահարող: Պայծառ, «իր ամուսինը մահէ ազատելու համար, նետուած էր պալատականի մը գիրկը»: Ընդվզեցնող այս իրականութեան առջև՝ Փիլիկ սառեցաւ պահ մը, յետոյ կատղեցաւ ու ըմբոստացաւ: Մարդը, իր բովանդակ անողոքութեամբ ցցուեցաւ իր մէջ: Կը բարձրացնէր բռունց երը, որոնք յետոյ կ'իյնային անզօր: Ու վրէժի գացումը կը մրրկէր զինք:

Գոհացուցիչ գտաւ Մահմուտի մասին տրուած լուրը, ան չէր կրնար այլևս ազատիլ Տէր Վրդանէսի հարուածէն, հետևաբար Աստղիկ և Հեղինէ զերծ էին անմիջական վտանգէ:

Մխիթարական գտաւ նաև Տէր Վրդանէսի երևումը, որ միանգամայն տարուած էր իր տարաբախտ կնոջ Պայծառի ազատութեան գործով:

Կացութիւնը ուրեմն ընդհանրապէս լաւ էր: Կը մնար գործի անցնիլ՝ հասնելու համար նպատակին — ազատել կինը, դահիճը պատժել, ու ապահով վիճակի մը մէջ դնել Հեղինէն ու Աստղիկը: Մահմուտէն ստացած մեծ գումարով, ճամբուն կէսը գրեթէ հարթուած էր: Ու Փիլիկ, երկու կիներուն հետ համախորհուրդ՝ պէտք եղած կարգադրութիւնները ընելով, յունական անձագրով մը և իբր յոյն առևտրական, խոյն ճամբայ ինկաւ դէպի Պոլիս:

Զ. ՄԱՍ

ՊԱՅԾԱՌ ՄԻՇՏ ՀԱՒԱՏԱՐԻՄ ԻՐ ՈՒԽՏԻՆ

ՀԱՄԻՏ ՊԷՅ

1895-1900 տարիներուն Հարպիէյի ռուսական հիւանդանոցին փողոցը, փառաւոր ապարանքի մը մէջ կը բնակէր պալատական պաշտօնատար մը, վսեմաշուք անձ մը՝ որ բոլոր թաղեցիներուն ուշադրութիւնը գրաւած էր և կը յարգուէր բոլորէն։

Պայծառը բռնաբարող Համիտ պէյն էր ան, որ

իր որսին հետ եկած կը բնակէր յիշեալ թաղը։

Ոստիկանատունէ ոստիկանատուն և մինչև Ըլտըզ հալածական, Պայծառ՝ կարծեց թէ իր մարմինը զոհելով վերջնականապէս ազատած պիտի ըլլար իր սիրական ամուսինը։ Բայց չէր կրնար անդրադառնալ որ իր զոհաբերումը կարող էր երկարել, տեւականանալ։ Հետևաբար ստեղծուած էր նոր պատկեր մը, ուր կը տեսնէր իր և Համիտ պէյի նկարները քով քովի։ Ուրեմն ինք կի՞նը եղած էր թուրքի մը, թուրք բռնակալ ուջարդարար մը իր ամուսի՞նը...։ Սարսուռ, ջիղերու պրկում և ընդվզում կ'ունենար երևակայելով այդ պատկերը. ու այդ վայրկեանին յանկարծ կը յաջորդէր սաստիկ յուսահատութիւն մը, երբ մանաւանդ կը խորհէր թէ ինք կաշկանդուած էր ամէն կերպով, եղած էր պարզ գերի մը։

Այդ տան մէջ տարիներ տևեց Պայծառի գողգոթան։ Ան լուր չունէր բնականաբար թէ, իրեն հետ՝ հեռուն՝ Խարբերդի մէջ, դարձեալ բանտ քըշուած էր իր ամուսինը Փիլիկը, ու իրեն պէս ան ալ կաշկանդուած էր ու շղթայուած.

Իր հարեմանոցի բանտի կեանքին մէջ, ան միակ ընկեր մ'ունեցաւ որ ուխտակից քրոջ մը պէս իրմէ մնաց անբաժան, մինչև վերջը։

Համիտ պէյ, անտեղեակ այն կապէն, որով երկու ազգակցուհիներ սերտօրէն կապուած էին իրարու, Պայծառէն վայելած շնորհները կը վերագրէր Արմինէին գործած ազդեցութեան, և անոր ներկայութիւնը սիրով հանդուրժած էր տան մէջ, ուր Արմինէ, իր վարպետորդի կենցաղով ստեղծած էր հրապուրիչ մթնոլորտ մը, որ հազիւ թէ կարելի ըլլար գուշակել այդ տան կաղմին բռնադբօսիկ վիճակը։ Երբ Պայծառ յաճախ անդրադառնալով իր ա-

մօթին ու իր ապրած անվերջ ու անյոյս ողբերգու-
թեան, անձնատուր կ'ըլլար ջղային դառն նոպանե-
րու և վշտագին երազանքներու՝ ի բացակայութեան
Համիտ պէյի, Արմինէ իսկոյն կը փութար իր մօտ
ու ինքն իր արցունքներն ալ միացուցած Պայծառի
արցունքներուն, կը ջանար քաջալերել զայն հրա-
ւիրելով քաջութեան: Պայծառ ուշքի կու գար եւ
գերագոյն ճիգերով կը կեղծէր դէմքի գոհունակու-
թիւն մը, որմէ ոչինչ կը հասկնար Եըլտըզի գոր-
ծակալը: Ամուրի ու թափառական կեանքէ մը վերջ,
ան անշուշտ մտքէ չէր անցներ հայ կնոջ մը հետ կապ-
ուիլ ու ընտանեկան երջանիկ բոյն մը կազմել: Ո՛չ,
այդ չէր նպատակը զոր Համիտ պէյը տարած էր Պայ-
ծառին:

Համիտ պէյ ամուսնութենէ մղուած՝ և առա-
ւելապէս գեղեցիկ կնոջ մը տարփութիւնը ծծելու
փափաքէն խելահեղ, օրինական կապէ մը աւելի,
ժամանակաւոր կենակցութիւն մը միայն մտադրած էր:

Եւ սակայն Պայծառ իր ակնկալած սովորա-
կան կիներէն չէր: Ան ստացած էր խնամուած դաս-
տիարակութիւն մը: Իր մէջ՝ իրարու միացած եւ
ներդաշնակուած էին հայ կնոջ տոհմային առաքի-
նութիւններն ու Անգլօ-Սաքսոն ցեղին աւանդամոլ
կրթութիւնը, և զինք տարած էին նկարագրի հազ-
ուագիւտ բարձրութեան մը: Եւ սակայն չարաղէտ
բախտը զինքը մղած էր ուրիշ կողմ, շատերուն պէս,
ա՛ն ալ ինկած էր գերութեան գիրկը: Մինչև իսկ
յաչս իր առևանգիչին, պահ մը նկատուած էր տըռ-
փանքի համար ստեղծուած հասարակաց կին մը, հա-
ճոյակատար պուպրիկ մը, որ սահմանուած ըլլար
բռնակալի մը կամքին ու կիրքին ծառայելու: Ար-
դէն այս էր արևելքի վայրագ մտայնութեան ցուցա-
նիշը եղող Համիտ պէյի ըմբռնումը:

Համիտ պէյ, Պայծառի հետ կենակցելով, հաս-
տատեց թէ իր առևանգեալը տռփանքի համար ստեղ-
ծուած էակ մը չէ, և քանի ամիսները կ'անցէին,
նոյնքան յայտնի կ'ըլլար որ սխալ էր իր մտայնու-
թիւնն ու դատողութիւնը: Նոր հիմնուած այդ տան
մէջ, Համիտի և Պայծառի միջև այր և կնոջ յարա-
բերութիւն մ'էր որ կը տիրէր, գորովի շունչ մը կար
և Համիտ պէյի համար այդ կեանքը նոր էր և չէր հա-
մարձակէր զայն բաղդատել ցարդ ապրած իր նախորդ
կեանքերուն հետ, որոնց կեղծ ըլլալը նոր կը հասկը-
նար և նոր կ'ըմբռնէր նաև թէ, ուրիշ կիներու կող-
մէ գտած համակրութիւնը, սէրն ու վայելած հրա-
պոյրները, արդիւնք էին լոկ՝ իր կողմէ եղած դրա-
մական մեծամեծ զոհողութիւններու:

Մինչ այս կինը, որուն բռնութեամբ տիրացած
էր, ոչ միայն նիւթէն շատ բարձր կը մնար, այլ կ'ա-
նարգէր նիւթը, որքան ալ արժէքաւոր ըլլար ան:
Պայծառ իր առջև շռայլօրէն փռուած ճոխութիւննե-
րուն կը նայէր այնպէս որ յայտնի էր թէ ընտանի էր
անոնց, և որոնք կը խորհէր թէ ստեղծուած էին մար-
դուն ծառայելու, և ոչ թէ մարդ անոնց գերի դառնալ:

Տունէն ներս եկած ծաղկեփունջ մը, անոր հա-
մար աւելի հետաքրքրական ու հաճելի էր քան ոսկիէ
մանեակ մը: Պայծառ աւելի կը խանդավառուէր դեղ-
ձանիկի մը տեսիլքովն ու ձայնով, քան այն ճոխ ու
փարթամ առարկաներէն, որոնցմէ յաճախ ձանձրոյթ կը
զգար: Իր սիրական զբաղումներն էին դաշնակն ու
գիրքը, որոնց նուիրուած էր օրն ի բուն: Կը կար-
դար երբ Համիտ պէյ տունը չէր, իսկ դաշնակին առ-
ջև կ'անցնէր, երբ իր պէյը տուն դառնար:

Դաշնակը խորհրդաւոր դեր մ'ունեցաւ այդ
տան մէջ, կինը կը սփոփուէր անով, կը վերանար անոր
մռունչներէն, որոնց մէջ կը ջանար թաղել իր բովան-

դակ վիշտը։ Իսկ այրը կը հրճուէր, կարծելով թէ Պայծառ՝ ի նշան իր սիրոյն և յարգանքին, ու իրեն հաճոյք պատճառելու դիտումով է որ կ'եր-գէր ու կը դաշնակէր։ Երգն ու դաշնակը անա այդ զաղտնիքն էր որ կը պահէին իրենց մէջ։ Ասոր վրայ կ'աւելնային նաև Արմինէի շաղակրատութիւնները, որոնք ինքնին տանելի վիճակ մը կը ստեղծէին օր-ուան մէջ։

Բայց կային Պայծառի համար գիշերները, ո-րոնց միջոցին ան կ'ապրէր եղերական պահեր։ Ընդ-ջարանէն ներս, իր հոգին կարծես ՝դժոխքէ մը ներս կը մտնէր. կ'այեծփէր, գչուանքի անվերջ դառնու-թիւններով։ Բայց պէտք էր համակերպիլ, ու ոչ մի-այն այդքան, այլ պէտք էր ժպտիլ, պէտք էր ուրախ ըլլալ․․։ Ժպիտն ու զուարթութիւնը, որոնք բռնազ-բօսիկ էին, երբեմն կը չափազանցուէին, գերագոյն ապրումի մը պատրանքը տալով Համիտ պէյի։ Մինչ իրականին մէջ, Պայծառ իր կուրծքին տակ ու կո-կորդին մէջ կուտակուող գերյուզումն էր որ կը պոռթ-կար, իր յորդ արցունքներուն տալով ծիծաղի չա-փազանց արտայայտութեան պատրանքը։ Գիշերային չարչարանքի այդ պահերը անշուշտ մարդկօրէն տա-նիլ անհնար պիտի 'ըլլար, եթէ Պայծառի մէջ չծնէր զգացում մը, որ ամէն օր հաստատ կը նետէր իր կուրծ-քին տակ եւ զանկին մէջ։ Ատիկա վրէժի զգացումն էր, որ մենութեան պահերուն կը խօսէր իրեն, տա-նելի դարձնելով իր տառապանքները, համակերպու-թիւնն ու համբերութիւնը, զգացում զոր՝ հաղորդած էր նաև իր ընկերուհիին, և որուն հաճոյքով և խանդա-վառութեամբ ընդառաջ գացած էր Արմինէ։

Ամէն առաւօտ երբ Համիտ պէյ տունէն կը մեկնէր, Պայծառ՝ գիշերուան ճաշակած դառնութեան և ջղային անտանելի գալարումներու ազդեցութեան

տակ, յաճախ կը պատահէր որ խստօրէն յանդիմանէր Արմինէն, և կը պարտադրէր զայն, որ ժամ առաջ փութացնէ իր յղացած ծրագիրը։ Բայց Արմինէ, այդ հրաշալի հայուհին, միշտ պաղարիւն և համբերատար ժպիտով մը կը դիմաւորէր իր ընկերուհին և կարեկից հրեշտակի մը դերը կը կատարէր։ Որովհետև գործե-լու ժամը դեռ չէր հասած, ու երկու փափկակրթմ և կաշկանդուած կիներու գործը չէր առանձին յանդու-գն գործի մը ձեռնարկել։ Որով, ստիպուած էին ու-րիշին աջակցութեանը դիմել, և այս բանը ժամանա-կի կը կարօտէր։

Մինչ այդ, պէտք էր ուրեմն Պայծառը մխիթա-րել որպէսզի որքան կարելի էր նուազ զգար վշտին ծանրութիւնը։ Հետևաբար Արմինէ մտածեց իրենց համար ընկերային շրջանակ մը ստեղծել, ուր Պայ-ծառ նոր յարաբերութեանց շնորհիւ պիտի կրնար ո-րոշ չափով սփոփուիլ։ Այդ նպատակով ալ նախ ծա-նօթացաւ թաղեցի կարուհի հայ աղջկան մը հետ, ու այսպէսով հարուստ հայերու տուներէն ներս անար-գել մուտ ու ելք ունենալու առիթը ստեղծուեցաւ։

Թաղին հարուստ հայերը արդէն կը բաղձային բարեկամանալ Համիտ պէյի հետ, մանաւանդ երբ ի-մացած էին թէ անոր կենակցուհին շնորհալի հայուհի մըն էր, զոր չէր կարելի ինկած մը նկատել ըստ կա-րուհիին և ի վերջոյ ալ Արմինէի տուած հաւաստիք-ներուն համաձայն։ Ալ անկէ ետք, թաղին հարուստ ընտանիքները մրցման մէջ էին բարեկամութիւնն ու համակրանքը շահելու համար անոնց, և այս ի խնդիր Համիտ պէյի պաշտպանութեան որ ոսկէ հայու համար կենսական էր չարաշուք այդ օրերուն։

Նոր ընկերուհիներու և բարձր տիկիններու այ-ցելութիւնները յաճախադէպ դարձան Պայծառի մօտ։ Պայծառ այդ նոր շրջանակին մէջ մխիթարուիլ սկսաւ։

Իսկ Արմէնուհի՝ իր ընկերուհիին համար ըրած այս նոր կարգադրութենէն վերջ, երբ ազատ ժամեր ունէր այլեւս, իր առաջին գործը եղաւ ստուգել նաեւ թէ՝ արդեօք Փիլիկին կեանքը իրօք փրկուած էր թէ ոչ։ Ան՝ յետոյ պիտի ջանար գտնել հայ յեղափոխական գործիչներէն վստահելի անձ մը, որուն բացուելով պիտի առաջարկէր ղեկավարել իրենց ծրագրին գործադրութիւնը։

Շատ դիւրին չէր անշուշտ Արմինէի վիճակուած այս դերը, սակայն իր աննկուն կամքով ան կը հաւատար յաջողիլ։ Որովհետեւ այդ շրջանին, գաւառի ամէն կողմը կար համիտեան ջարդերու սարսափը, և լրտեսական ցանցը՝ գրաքննութեան հետ աւեր կը գործէր ամէն տեղ։

Որով դժուար էր գտնել մէկը, որ համարձակութիւնն ունենար Փիլիկի պէս յայտնի յեղափոխականի մը մասին հարց ու փորձ ընել ուէ մէկուն։ Այդ տեսակ փորձ մը կրնար նաեւ վտանգել իր ընկերուհին։ Այնպէս որ Արմէնուհի ուր որ դիմեց, բնականաբար մերժուեցաւ։ Մէկ միջոց միայն կը մնար, դիմել ազգային իշխանութեան, բայց հոն ալ մերժումով դիմաւորուեցաւ։ Այսուհանդերձ, երբ Արմինէ Գումգաբուի պատրիարքարանէն յուսակտուր քայլերով դուրս կ'ելլէր, Օրմանեանի բարապանը, անմոռանալին Պօղոս աղա Երամեան, աղջկան դէմ ելլելով ցած ձայնով մ'ըսաւ.

— Օրիո՛րդ, պարապ տեղը կը յոգնիս, սանկ վտանգաւոր ատեն՝ Պատրիարքարանը չի կրնար ճանչցուած յեղափոխականի մը մասին գաւառին հարցում ընել։ Քեզի մէկը ցոյց պիտի տամ, անոր գնա՛ և անկասկած պիտի յաջողիս։

Արմինէ հաճոյքով գրպանեց հասցէ մը զոր Պօղոս աղա տուաւ իրեն ու յոյսով վերադարձաւ

տուն։ Այդ հասցէն հետեւեալն էր. «Տէր Վրդանէս, Վեզիր խան թիւ 5»։

Պայծառ Արմինէէն լսելով այդ հասցէն, ճանչցաւ զայն և իր ընկերուհիին պատմեց՝ Ենի Գաբուի եկեղեցւոյն մէջ՝ իր հանգուցեալ հօր Աղաբէկի հոգւոյն համար կատարուած պատարագն ու իր ձերբակալումը տէր հօր հետ, և հրաւիրեց Արմինէն ընդփոյթ երթալ ցոյց տրուած հասցէին։

Տէր Վրդանէս և Պայծառ վերստին կը գտնէին իրար, յարաբերուելով Արմինէի միջոցաւ։ Պայծառ որոշ տեղեկութիւններ ստացաւ իր տարաբախտ ամուսնոյն մասին, թէ Փիլիկ Գարահիսարի մէջ ձերբակալուելով Երզնկա փոխադրուած էր, թէ հոն եղեռնադատ ատեանին կողմէ մահուան դատապարտուած և ազատուած էր կայսեր հրամանով, թէ աքսորուած էր իր ծննդավայրը Ակն, ուր մնացած էր հսկողութեան տակ, և վերջապէս 96ի գարնան դարձեալ ձերբակալուած էր իբր նոյն քաղաքի Ռէժիի շէնքը այրող հրձիգ, և տարուած Խարբերդի բանտը դատուելու համար։

Ուրեմն Պայծառի ամուսինը ողջ էր, և Համիտ պէյ իրապէս յարգած էր խոստումը։ Բայց Փիլիկ դարձեալ բանտն էր և Պայծառ կ'ուզէր դարձեալ անոր օգնութեան փութալ։

Սակայն Պայծառի այս շատ բնական փափաքին իրաւունք տալով հանդերձ Արմինէ կը յանձնարարէր՝ թողուլ իր սիրելին բանտին մէջ, ուր աւելի ազատ էր ու ապահով քան դուրսը։ Պայծառ դժկամութեամբ տեղի տուաւ իր ընկերուհիին այս խորհուրդին առջև ու սկսան խորհիլ միջոցներուն վրայ։ Սակայն խնդիր էր թէ ո՞վ պիտի առաջնորդէր զիրենք իրենց այդ դժուարին գործին մէջ, որուն համար հարկ էր ճարել անձնազոհ մէկը։

Բայց ի՞նչ բան պիտի կրնար հրապուրել այդ
առաջնորդը որ պատրաստ ըլլար զոհելու իր հանգիս-
տը, գործն ու նոյնիսկ կեանքը։

Այս մտածումներուն մէջ, իրենց աչքերն ու
յոյսը կը կեդրոնանային դարձեալ նոյն անձին վրայ,
խարխուլներու տէրտէրին վրայ։

Արմինէ երկրորդ այցելութիւն մ՚ալ տը-
ւած էր տէր Վրդանէսի, և նոր տեղեկութիւններ
քաղած Փիլիկի մասին. թէ ան 1897ի աշնան Խար-
բերդի բանտէն ազատ արձակուած էր. բայց այսքան
միայն, չէին գիտեր թէ ո՛ւր հաստատուած էր
ան։ Տէր Վրդանէս միևնոյն ատեն յանձնարարած էր
Պայծառին «համբերութեամբ տանիլ կեանքը մինչև
որ ինքն ալ կարողանար աջակցիլ իրեն, աւելցնե-
լով թէ՝ Պայծառ օտար չէր իրեն համար և թէ միշտ
մտահոգուած էր անոր վիճակով»։

Այս յուսադրող խօսքերը նոր ուժ և նոր քա-
ջութիւն ներարկած էին այդ դժբախտ կիներուն ե-
րակներէն ներս և համարձակութիւն տուած էին
դարձեալ դիմելու տէր հօր, ապահովելու համար
անոր գործակցութիւնը։

Պայծառ՝ քայլ մը աւելի յառաջանալով՝ խըն-
դրեց իր ընկերուհիէն որպէսզի տեսակցութիւն
մը տեղի ունենայ իր և տէր հօր միջև. ինչ որ չու-
շացաւ և կատարուեցաւ Պայծառի դրացիներէն Ա-
դամեաններու տան մէջ։

Ճիշտ երեք տարի անցած էր Պայծառի և տէր
Վրդանէսի վերջին հանդիպումէն՝ Ենի Գաբուի մէջ։
Տէր Վրդանէսի մազերը ճերմկած էին ու թէև դէմ-
քը աւելի դալկացած էր, բայց դարձեալ ունէր կո-
րովի արտայայտութիւն մը, հակառակ տառապանք-
ներուն և ծերութեան, մնալով նոյն պատկառոտ դէմ-
քը և խստամբեր նոյն մարդը։

Վիշտը սակայն, Պայծառին վրայ բոլորովին ու-
րիշ ազդեցութիւն գործած էր։ Ճիշտ է թէ կազմը-
ւածքներ կան որ կարծես վիշտով կը սնանին։ Ար-
դարև, նեղութեան և վշտի այդ տարիներուն մէջ,
Պայծառ աւելի կիրցած և մորթին գոյնը աւելի պայ-
ծառ ու հրապուրող թովանք մը զգեցած էր։ Բայց,
միւս կողմէ, ան դարձած էր աւելի դիւրազգաց, ա-
ւելի ջղային ու ենթակայ անմիջական մտափոխու-
թիւններու։ Պզտիկ դէպքէ մը, անհաճոյ կամ գեղե-
ցիկ խօսքէ մը իսկոյն և փոխնիփոխ կը բարոյալքուէր
կամ կը քաջալերուէր։

Յայտնի էր թէ Պայծառի մարմինը իրեն պէտք
եղած սնունդը լիովին կը ստանար, բայց հոգին կը
մնար առանց սնունդի, անսուաղ...։

Ադամեաններու պարտէզին խորը, աչքէ հեռու
շէնքի մը սենեակներէն մէկուն մէջ՝ այս երկու տա-
րաբախտներու հանդիպումը՝ իսկապէս սրտակեղեք
տեսարան մը կը պարզէր։

Տէր Վրդանէս որ կանուխ եկած սենեակին մէջ
կը սպասէր, ոտքի կանգնած և պատէն կախուած իւ-
ղաներկ նկարի մը առջև՝ իր ներքին յուզումը զսպե-
լու մեծ ճիգեր կ՚ընէր։ Կը մտածէր թէ՝ իրեն ներկա-
յացող այդ թշուառ էակին ներկայութեան ո՛չ թէ ար-
ցունք այլ կորով և քաջութիւն միայն պարտ էր ցոյց
տալ, որոնց կենդանի տիպարը պէտք է ըլլար ինք,
մխիթարելով զայն։ Մանաւանդ որ նոր կապ մը գո-
յութիւն առած էր իր և անոր միջև։ Ան սովորական
հայուհի մը չէր, այլ միանգամայն իր վեհոգի բարե-
րարին Փիլիկի կինն էր, որ այս անգամ իրեն կը ներ-
կայանար առնելիքուորի մը խրատներով։ Ու Տէր
Վրդանէս զգաց թէ՝ իրենց այս նոր հանդիպումին
մէջ՝ նախախնամական դեր մը կար իրեն վերապահ-
ուած, զոր պարտաւոր էր կատարել ամէն գնով։

Ու ահա, վայրկեան մը վերջ, դուռը կը բացուէր ու, սև և վայելուչ զգեստներ հագուած՝ ներս կը մտնէր Պայծառ, դող դող քայլերով, դէմքը համակ դժգոյն, ու յանկարծ կը նետուէր տէր Վրդանէսի բազուկներուն մէջ: Տէր հայրը, որ մինչև այդ պահուն գերագոյն ճիգեր ըրած էր իշխելու համար իր ջիղերուն, ինքն ալ ելած ինքնիրմէ, լայն բացաւ իր թևերը՝ անոնց մէջ ընդունելով հէք կինը՝ հօր մը գուրգուրանքով: Պայծառ առանց բարձրացնելու նայուածքը, կարծես մեղաւորի մը նման, կ'արտասուէր արցունքներուն ամէնէն ջերմովը. ամէնէն բարիովը, ինքնաբուխ և յորդ, որոնք կայլակ առ կայլակ կ'իյնային գետին:

Նոյն պատկերը. տեր հօր դէմքին վրայ ալ, որ պոռթկացած էր յանկարծ պատառող ու պարպուող ամպերու պէս:

Պահը աւելի քան սրտաճմլիկ էր ու խորհրդաւոր, ո՛չ մէկ խօսքի ձայն, այլ լալ ու հեծեծանք, երկա՜ր, երկա՜ր ատեն:

Դուրսը սրահին մէջ սպասող տիկին Աղամեան և Սրբինէ, որոնք նոյնպէս լուռ և քարացած՝ ներսը թափած արցունքներուն սարսուռը կ'ապրէին, չէին համարձակեր շարժում ընել, չէին կրնար ներս մտնել, չխանգարելու համար անոնց արցունքը՝ որուն մէջ թերևս անոնք պիտի գտնէին իրենց մխիթարութիւնն ու հոգիին թեթևութիւնը:

Լալը կը շարունակուէր: Տէր հայրը ճիգ մ'ըրաւ, վայրկեան մը ինքզինքին գալ և իր դերին մէջ մտնել փորձեց, բայց ի զո՜ւր: Անոր ոչ միայն սիրտը, այլ միտքն իսկ կը խարխափէր այժմ:

Այդ թշուառ կնոջ մէջ, ան ոչ միայն կը տեսնէր իր բարերարին լլկուած կինը, ո՛չ միայն հայ կնոջ պատիւին բռնաբարուիլը, այլ նաև իրեններուն

պատկերը, իր Հեղինէին և Աստղիկին պատկերը, որոնք ալ նոյն ճակատագիրը ունեցած էին և հազիւ ճողոպրած...: Կու լար համակ ջիղ և կորով եղող այդ մարդը, որ կոչուած էր ուրիշներուն արցունքը սրբելու, կու լար ընկղմած անցեալի մը և ներկայի մը մէջ, հաւասարապէս տխուր, մռայլ և ընդվզեցնող:

Ի վերջոյ, տէր հայրն էր որ սրբեց իր արցունքները, հաւաքելով իր բոլոր ուժերը և կեդրոնացնելով կամքը: Ու ձեռքը դրած Պայծառի գլխուն վրայ, բարի, սրտադող և հայրական ձայնով մը ըսաւ.

— Սփոփուէ՛ աղջիկս, սփոփուէ՛նք, ա՛լ հերիք է...:

Բառերը կ'երթային ուղղակի Պայծառի սրտին, որ դարձեալ փղձկեցաւ, աւելի ուժգին և աւելի յուզիչ:

— Սփոփուէ աղջիկս, շարունակեց հայ քահանան, ի՛նչ կրնայինք ընել... ճակատագրին դէմ չէին կրնար բռունցք ճօճել, հերիք է, ե՛լ ու նստէ: Խօսէ՛, խօսինք և խորհինք ապագային վրայ, անցեալը անցաւ...:

Ու տէր Վրդանէս մեղմօրէն օգնեց Պայծառի, որ դեռ կը դողար, որ դեռ կարծես չէր պարպած իր սրտի բոլոր դառնութիւնները, ու ջանաց ոտքի ելլել: Բայց երբ առաջին անգամ՝ իր դեռ լեցուած աչքերուն նայուածքը հանդիպեցաւ տէր հօր նայուածքին՝

— Ներէ՛, տէր հայր, պոռթկաց ան, ներէ՛ իմ մեղքերուս, թէև արժանի չեմ ներման... Ես ուխտեցի քու և Աստուծոյ առջև թէ ես պիտի մեռնէի ու պիտի չդաւաճանէի հայ ընտանեկան պատիւին: Ներէ՛ ինձ, հա՛յր, ես ուխտադրուժ մ'եմ...

ո՛չ, այս պահուս դարձեալ կը յիշեմ այն ուխտը՝ զոր կատարեցի մեր վերջին դժբախտ հանդիպումին··· բայց ապերախտ մի՛ նկատեր զիս, տէր հայր, ես կը զգամ իմ յանցանքիս բովանդակ ազեղութիւնը։ Բայց ի՞նչ կրնայի ընել··· ես եսասիրական նպատակներ չունէի, ես երբեք իմ անձս չէի խորհեր··· բայց··· ո՛չ, տէր հայր, երկա՛ր, երկար է պատմութիւնս, ու մենք ժամանակ չունինք։ Չեմ ուզեր արդարանալու փորձեր ընել, բայց կուզեմ տեղեակ ըլլաք այն սարսափելի պայմաններուն, որոնց մէջ ես տեղի տուի, ես ծախեցի իմ մարմինս՝ բայց երբեք հոգիս։ Ան այս պահուս իսկ ձեր առջեւն է, միշտ մաքո՛ւր, ինչպէս էր նախապէս։ Այո՛, ստիպուած եղայ ծախել մարմինս, փրկելու համար ամուսինիս կեանքը։ Մի միայն այս բանին համար, տէր հայր։ Եւ որքա՛ն մխիթարուեցայ, երբ դուք ինձ հաղորդած էիք թէ ողջ է Փիլիկը···։ Այո՛, ան փրկուեցաւ այն ատեն՝ երբ իր մահուան վճիռը դրին առջեւս՝ Եըլտըզի արգելարանիս մէջ, որպէսզի ընտրութիւն մ'ընեմ իմ պատիւիս եւ Փիլիկի կեանքին միջեւ···։

Մէկ շունչով Պայծառ պատմած էր իր ամբողջ ողբերգութիւնը։ Այժմ բաւական թեթեւցած զգաց ինքզինքը, տէր հայրը առանց աչքերը թարթելու մտիկ ըրած էր այս խօսքերը, և գթութեան ու կարեկցութեան խոր նայուածք մը ուղղելով Պայծառի,

— Խե՜ղճ աղջիկ··· բաւ ա՛ն, ե՛լ, զաւակս, ե՛լ, Աստուած կը ներէ և մարդիկ պիտի հիանան քեզի։ Բայց քօղածածկենք այլեւս անցեալը և գանք ապագային։

— Ատոր համար իսկ եկած եմ, սիրելի տէր հայրս, ընդմիջեց Պայծառ, փրկութեանս համար եկած եմ այս տեղ և օգնութիւն կը հայցեմ ձենէ։ Ես

այլեւս չեմ կրնար տանիլ այս անարգանքն ու տառապանքները, պատրաստ եմ երթալ այն ճամբէն, ուրկէ պիտի առաջնորդէք զիս, հերիք է որ այդ ճամբան տանի զիս դէպի ազատութիւն, դէպի վրէժ···»

Տէր Վրդանէսի դէմքը իսկոյն պայծառացաւ, երկար շունչ և հառաչ մ'արձակեց։ Պայծառի ցանկութիւնն ու որոշումը կու գային միանալ իրենինին։ Երկու տառապած ու չարչարուած հոգիներ, առանձնութեան մէջ՝ առանց երդման բանաձեւի՝ ուխտեցին գործակցութիւն մը որուն նպատակն էր «Պայծառի վրէժն ու ազատագրումը» ու բաժնուեցան իրարմէ, տէր հայրը աւելի կորովով իսկ Պայծառ աւելի յուսալի։

Յոյն լաճի մը միջոցաւ օր մը, տէր Վրդանէս ստացաւ հրաւէր երկտող մը։ Գիրն ու ստորագրութիւնը պահ մը ցնցեցին իր հոգին։

Ժամադրավայրը, Թաթավլայէն Գասըմ փաշա երկարող ձորամիջի թաղին մէջ կը գտնուէր, ուր խարխուլ տունի մը մէջ ապաստան գտած էր Փիլիկ, որ նոյն օրը Եգիպտոսէն հասած էր Պոլիս։ Տէր Վրդանէսի համար այդ օրը անվերջանալի օր մը թուեցաւ ու վերջապէս վերջալոյսի մթնշաղով մտաւ այդ տունը՝ ուր գտաւ իր բարերարն ու վաղեմի բարեկամը։ Առաջին հանդիպումը տեղի ունեցաւ այնքան սրտառուչ պայմաններու մէջ, որ երկուքին աչքերէն անզգալաբար կ'իյնային արցունքի կաթիլներ։ Բայց երկուքն ալ շուտով զսպեցին իրենց զգացումները և անցան պարտականութեան։

Ամբողջ գիշերը, անոնք խորհրդակցեցան, չափեցին, քննեցին և լրջօրէն վճռեցին Պայծառի ազատագրումն ու Համիտ պէյի տէրորի ենթարկելու ծրագիրը, որուն գլխաւոր դերակատարները պիտի ըլլային Փիլիկ և տէր Վրդանէս, իսկ իրենց գործօն մասնակցութիւնը պիտի բերէին Պայծառ, Արմինէ, Մահմուտ

Եալօվացի Համբիկ, Կովկասցի Մկր։ Նկատի առնուեցաւ հաւանական բոլոր մանրամասնութիւնները, յաջող կերպով գլուխ հանելու համար գործը։

Տէր Վրդանէս արշալոյսին բաժնուեցաւ Փիլիկէն և յաջորդ օրն իսկ լծուեցաւ գործի։

Իր առաջին պարտականութիւնն եղաւ, համաձայն պատրաստուած ծրագրին, այցելել իր ծուխերուն և ծանօթներուն հրաժեշտ առնելով անոնցմէ, յայտնելով թէ կը մեկնի իր ծննդավայրը։

Այդ օրերուն, տէր հայրը Պայծառի հետ, յաջողած էր նաև Համիտ պէյի տունը իբր ծառայ տեղաւորել Մահմուտը, որ իբրև թէ կը ներկայացուէր տիկ. Ադամեանի կողմէ՝ որպէս հաւատարիմը իր հանգուցեալ ամուսնոյն, որուն մահէն վերջ իբր թէ անգործ մնացեր էր Մահմուտ։ Համիտ պէյ տեղի տուած էր Պայծառի ցոյց տուած ստիպողականութեան առջև։

Իսկ ինք, տէր Վրդանէս, մէկ երկու շաբաթ վերջ աներևոյթ եղաւ, ամէնքը հաւատացին թէ ղարիպներու տէրտէրը գաւառ մեկնած էր․․․ Մինչ իրականին մէջ, տէր Վրդանէս, առաւօտ մը մէկզի նետած իր կրօնաւորի տարազը, կատարելապէս ծպտուած ուրք կառապանի զգեստով, կը ներկայանար Բերայի Թաղապետութեան, խնդրելով կառապանի արտօնութիւն, «Խարբուցլու Հասան Չաւուշ» անունով։ Պէտք է ըսել թէ՝ տէր Վրդանէս՝ գաւառացի Թուրքի այս տարազով՝ կատարելապէս անճանաչելի էր։ Թրքական աշխարհիկ «փսթուռ»ին և ոսկեզօծ «չէփկէն»ին տակ՝ ան կարծես իսկական կառապան մըն էր։ Գնած էր նաև հրաշալի գոց կառք մը, պալատական կառքերու ոճով, լծուած հունգարական երկու բարձր կատանաներու։ Բոլոր այս կարգադրութեանց նպատակն էր Պայծառի ազատագրումն ու Համիտ պէյի տէրորը։ Ծրագիր՝ զոր կը ղեկավարէր Փիլիկ, շարժման և իրենց դերերերուն մէջ գնելով իւրաքանչիւր դերակատար, և որուն համաձայն Փիլիկ իր ձեռքով պիտի սպաննէր իր կնոջ առևանգիչը՝ Համիտ պէյ։ Տէրորի գործադրութեան տեղը որոշուած էր Ղալաթիոյ հրապարակը, երբ Համիտ պէյ

Ղարիպներու Քահանայ

ՏԷՐ ՎՐԴԱՆԷՍ

կառքով՝ Պոլսոյ կողմէն պիտի անցնէր Բերայի կողմը։ Մկր և իր ընկերը պիտի բռնէին Թօփ Հանէի և «Գուէտի Լիօն»ի անցքերը։ Կառապանը պիտի կեցնէր կառքը Եուքսէկ Գալտըրըմ առաջնորդող բազմամարդ ճամբուն

բերանը, ու Մահմուտի հետ, որ կառապանին քով նըստած պիտի ըլլար, հակառակ ուղղութիւն ցոյց պիտի տային տէրորիստներու փախուստի ճամբան։ Մինչ անոնք պիտի ապաստանէին Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին, որուն ժամկոչներէն Սեբաստացի Գասպար աղբօր հետ արդէն համաձայնուած էր։

Սակայն, մինչև տէրորին գործադրութեան օրը, կատարուելիք շատ գործեր կային, փափուկ և պատասխանատու, որոնց կը հսկէր Փիլիկ իր խցիկէն, իր առաջին և արի գործակցին՝ տէր Վրդանէսի հետ։

Պայծառի ուսերուն վրայ կը ծանրանար նոյնպէս կարևոր պարտականութիւններ, զոր պէտք էր զգուշութեամբ և մեթոտով ի գլուխ հանել։

Տէր Վրդանէս, Մահմուտի միջոցով Պայծառի յանձնած էր տեսակ մը տասնաբանեայ — որուն ան պիտի հետևէր կէտ առ կէտ և պիտի գործադրէր աստիճանաբար։ Այդ գրութեան թագուն ազդեցութեան տակ, խեղճ կինը, երազողի հիւծող կեանքէն յանկարծ իրականութեան մէջ մտած ըլլալը զգաց։ Զգաց նաև անսահման կորով մը իր սրտին ու երակներուն մէջ, ու ապագայով խանդավառուած՝ կը ջանար հաւատարմօրէն հետևիլ անոր իւրաքանչիւր ցուցմունքներուն, տառին ու ոգիին։ Բայց հակառակ իր այնքան բծախնդրութեան մերթ վարանումի կ'ենթարկուէր և, ոեւէ բան մը չմոռնալու կանխատեսութեամբ, երբ տանը մէջ առանձինն ու ապահով կը զգար զինքը, իսկոյն կը վազէր առնելու համար պահարանին խորը դրնըւող այդ հրահանգագրութիւնը և սրբազան աւանդի մը մօտեցողի մը գուրգուրանքով կը բանար և կը կարդար զայն առանց գիտնալու թէ քանի՞երորդ ընթերցումն էր այդ։ Կը կարդար և պատուէր ստացող աշակերտի մը պէս կը կրկնէր անոր իւրաքանչիւր տողերը։

«Զուարթ ու աւելի չէնշող պիտի ըլլամ երբ պէյս տունն է»։

«Գովասանքներ պիտի հիւսեմ Մահմուտի շուրջ, զայն ներկայացնելով հաւատարիմ և բարի անձ։»

«Նազանքներ պիտի չռայլեմ ու ջղային նոպաներ պիտի կեղծեմ։»

«Ինձ համար բժշկական մշտական խնամք պիտի պարտադրեմ և պիտի ջանամ տոքթ. Ուզուրլեանը մեր տան մնայուն բժիշկը նշանակել տալ։»

«Բացօդեայ պտոյտներ պիտի ունենամ միշտ կառքի ընտրութիւնը ձգելով Մահմուտի։»

«Պիտի հետաքրքրուիմ պէյին առօրեայ գործերով օրը օրին տեղեկագրելով զանոնք։»

«Գիշերները պիտի զգուշանամ պէյին հետ դուրս ելլելու։»

Անցան շաբաթներ, և հետզհետէ կ'իրագործուէին ծրագրին բոլոր կէտերը։

Հայ բժիշկ մը տան բժիշկ նշանակուած՝ իր հերթական այցելութիւններով կը շարունակէր խնամել Պայծառը և իբր արդիւնք բժշկական այդ խնամքներուն, ամէն օր կէս օրէ վերջ, Համիտ պէյի դրան առջև կը սպասէր լանտօն մը, որ իր հոյակապ շքեղութեամբ ամէնուն ուշադրութիւնը կը գրաւէր։ Պայծառ Արմինէի ընկերակցութեամբ, նոյն այդ կառքով կը մեկնէին Շիշլիի բացատանները շրջանն ընելով Շիշլի-Թարաբիա խճուղին։ ու երեկոյին պայմանադրական օրէն ժամը 4ին, կը հասնէր Եըլտըզ, և Համիտ պէյը իր պաշտօնատունէն առնելով՝ միասին կը դառնար տուն։

Այս վերջին կարգադրութիւնն ալ ունէր իր նըպատակը։ Ճամբու ընթացքին Պայծառ կը տեղեկանար իր պէյին կատարած ու կատարելիք բոլոր գործերուն, զոր կը տեղեկագրէր պէտք եղած տեղը։

Իր կարգին Համիտ պէյ ալ հաւնած էր հոյական այս լանտոնին և անհատական երթ ու դարձը ևս անով կ'ընէր, այնպէս որ Հասան Ջաւուշ այսինքըն խարիպներու տէրտէրը տէր Վրդանէս, իր կառքով օրն ի բուն գրաւուած էր պալատականին կողմէ։

Այսպէս, Փիլիկ, տէր Վրդանէս, Պայծառ և Մահմուտ, շղթայի մը մէջ առած էին Համիտ պէյը, և մօտէն դարանելով կը պատրաստուէին զգետնել զայն։ Գործը սովորական ձեռնարկներէն չէր։ Վրէժի մը, արիւնի և սրտի սրբազան պարտքն էր որ կը գտնար խումբի իւրաքանչիւր անդամին մէջ, ու յաղթանակը պիտի նշանակէր՝ տապալումը արիւնարբու բռնակալի մը և ազատագրումը գերուհիի մը։ Իհարկէ, միայն Մահմուտն էր որ տարբեր հուրէ մը բռնկած էր։ Ան կը տանէր իր դերը՝ տիրանալու յոյսով «իր» Աստղիկին։ Իսկ տէր Վրդանէսի մէջ, որ կը կատարէր ամէնէն փափուկ պաշտօնը, և գուցէ ամէնէն հերոսականը, երկու բոցերու մուխն էր որ կը բարձրանար։ Մին՝ Համիտ պէյի վրէժի ծուխը, իսկ միւսը՝ Մահմուտի իր թոռան Աստղիկի այդ առևանգիչին ու փեսին ծուխը։ Ան կը ձգտէր երկուքը մէկէն դիտապաստ տեսնել։

Օր մը, Պայծառ, Մահմուտի միջոցով կ'իմացնէր թէ Համիտ Պէյ այդ գիշեր ժամը 12ին պիտի մեկնէր Պոլսոյ կողմը, ոստիկանական նախարարութեան մէջ տեղի ունենալիք ժողովի մը նախագահելու համար։

Փիլիկ իսկոյն իր ուժերը շարժման մէջ դրաւ, տեղի ունեցան վերջին պատրաստութիւններն ու հետախուզութիւնները։ Մեքենան լարուած պատրաստ էր։

Գիշեր էր։

Համիտ պէյ իր սիրականին՝ Պայծառի հետ սովորական պտոյտէն վերադարձած՝ բոլորուած էին սեղանին շուրջը, Պայծառ արտակարգ զուարթութիւն մը կը կեղծէր, կը խմէր ու անդադար կը խմցնէր իր պէյին՝ զանազան ըմպելիներ։ Քիչ վերջ կը հասնէին դրացի հիւրեր, ու երեկոյթը կանցնէր անսահման ոգևորութեան և խանդավառութեան մէջ։

Կը նուագէին, կ'երգէին ու կը պարէին։

Համիտ պէյ, ապրումի գերագոյն պահեր ունեցաւ։ Ան հիացումով կը դիտէր Պայծառի պարը, որուն մարմինին շնորհներէն ու ըմպելիներէն գինովցած խօլաբար կը ծափահարէր։

Քէյֆը շարունակուեցաւ մինչև կէս գիշեր։ Պատի ժամացոյցի վերջին հնչումը դեռ կը թօթուար՝ երբ աղախինը լուր տուաւ թէ կառքը պատրաստ էր։

Գիշերուան այդ պահը բռնակալութեան արտակարգ դիւաններու հարցաքննութեանց պահեր, իբր նախագահ Համիտ պէյ, ստիպուած էր մեկնիլ։ Քիչ վերջ, ան հրաժեշտ առնելով իր հիւրերէն և համբուրելով իր սիրուհին կը մտնէր Հասան Ջաւուշի կառքը, հրամայելով շարունակել քէյֆը, խոստանալով միևնոյն առտու շուտով վերադառնալ։ Կառքը կը սուրար Բերայի շիտակէն, Հասան Ջաւուշի քով նստած նաև Մահմուտը...։

Երկու ժամ վերջ, Ոստիկ. Պաշտօնատունէն դէպի տուն կը վերադառնար Համիտ պէյ։ Ան՝ քէյֆին վերադառնալու փափաքով, կարճ կապած էր իր գործը և նետուած էր կառքին մէջ, որ շուտով կը հասնէր Եսին Եօմիի հրապարակը ուր կանգ առաւ։ Ղալաթիոյ կամուրջը, որ նաւարանի օրէնքով ամէն գիշեր կը բացուէր, սովորականէն կանուխ բացուած էր այդ գիշեր։

Քով քովի խռնուող կառքերուն մէջէն՝ Հասան

չաւուշի կառքը, որ ամէնէն աչքառուն էր և անոր լծուած ձիերը ամէնէն կրակոտը, նեղացուցիչ կը դառնար միւս կառքերուն համար, կառապան Հասան չաւուշ մեծ ճիգերով կը ջանար զսպել իր անզուսպ կատանանները, որոնք անհամբեր էին և կուզէին տըրորել, սուրալ դէպի տուն: Անհամբեր էր նոյնպէս կառապան Հասան չաւուշ, որ այդ պահուն միայն մէկ մտածում ունէր — շուտով հասնիլ Ղալաթիոյ հրապարակը, ուր կը սպասէին Փիլիկ և իր գործակիցները, որոնք այդ պահուն պիտի իրագործէին ծրագրուած տէրորը:

Համիտ պէյ ևս անհամբեր էր, իր թմբրած ուղեղին մէջ դեռ կը շարունակէր իր կէս ձգած քէյֆը: Ան՝ կ'երևակայէր իր Պայծառ, որուն խօլական պարը Արմինէի հետ զիրկընդխառնուած, զինք տարած էին երազներու և հուրիներու աշխարհը:

Վայրկեանները կը սահէին ու դեռ կամուրջը չէր գոցուէր, պահ մը Հասան չաւուշ խորհեցաւ հին կամուրջէն շրջան ընել, բայց իսկոյն այդ մտածումէն հրաժարեցաւ, ծրագրէն շեղում կատարած չըլլալու համար:

Բայց այդ պահուն մէկէ աւելի մտածումներ կը փոթորկէին իր միտքը:

Թերևս բարեդէպ անակնկալ մըն էր չնախատեսուած այս յապաղումը, որովհետև այդ սպասումի վայրկեաններուն մէջ նոր յղացումներ կը պաշարէին իր գանկը: Ու մանաւանդ ան կը դառնար հետևեալ մտածումին շուրջ.

«Արդեօք չէր կրնար օգտուիլ դիպուածային այս գեղեցիկ պատեհութենէն, և պատժելու համար այս երկու չարագործները, Փոխել տէրորի գործադրութեան եղանակը, նախ զոհելով իր անձը..»:

«Դէպի ծով խոյանք մը եւ խմբական անկում մը...։»

Այդ էր այն սլանցիկ մտածումը որուն րոպէապէս մըտախոհուած սկսաւ հաշուել ու չափել իր ուժերը:

Ան՝ վստահ էր իր կատանաներու արտակարգ ուժին և խոյանալու կարողութեան և գիտէր զանոնք գրգռել, ջղայնացնել և դէպի վտանգ մղելու միջոցը:

Վստահ էր, թէ պիտի կրնար նետուիլ կամուրջի բացուածքէն դէպի ծով, այսպիսով հասնելով տարիներէ ի վեր զինքը չարչրկող տեսիլքներու իրականացմանը, Համիտ պէյի և Մահմուտի կեանքին վերջ տալով: Ու այսպիսով ան մտածեց վայրկենապէս արդիւնքին վրայ երբ բոլորովին զերծ պիտի մնային Փիլիկ և իր գործակիցները հաւանական վտանգներէ: Այս վերջին մտածումը ա՛լ աւելի գօտեպնդեց զինքը: Պատեհութիւնը սքանչելի էր, ուր վարանում մը կրնար վրիպեցնել առիթը, ու յանկարծ, յափշտակուած իր տեսիլքէն, Հասան Չաւուշ — Տէր Վրդանէս — գերագոյն ճիգ մ'ըրաւ, շեղեցուց ձիերն ու խարազանեց զանոնք: Մտրակի կրկնուող շառաչներուն տակ, ձիերը սլացան...: Կամուրջի պաշտօնէութեան արգիլող աղաղակները ոչ մէկ արդիւնք չտուին: Անակնկալի եկած՝ ոչ կառապանին քով նստող Մահմուտը և ոչ ալ կառքին մէջ երևակայութեամբ վերացած Համիտ պէյը՝ ոևէ կասկած չունեցան: Հետևած էին կոյր վըստահութիւնով: Րոպէ մը վերջ կառքը աներեւոյթ եղած էր: Թաւագլոր ինկած էր ծով, թաղուելով անյատակ ալիքներուն տակ...:

Յաջորդ առաւօտ, Պոլսոյ թերթերը իրենց բացառիկներով կը նկարագրէին կամուրջի այս արտակարգ դէպքը, վերագրելով զայն աննախընթաց արկածի մը...:

Ոստիկանութիւնն ևս համակարծիք էր թերթերու այս մեկնաբանութեան և պաշտօնապէս կը հաս-

տառէր արկածը։ Արկածեալներէն ոչ մէկը ազատեցաւ։ Համիտ պէյ, Մահմուտ և կառապան Հասան չաւուշ, երեքն ալ յաւէտ կորսուած էին։

Այսպէս վերջացաւ Պոլսոյ հայութեան ծանօթ և յիշատակելի «Կամուրջին Արկած»ը, որուն դերակատար անձերն ու դէպքին մանրամասնութիւնը թերևս մինչև ցարդ գաղտնիք մը կը կազմեն շատերուն համար։

Այս դէպքէն շաբաթ մը վերջ, երեկոյ մը, փիլիկ և պայծառ, յունական շոգենաւով մը և իշխանութենէն գաղտնի մեկնեցան Եգիպտոս . . . ։

ՎԵՐՋ

ԱՇԽԱՐՀԻ ԱՄԵՆԱԱՌԱՋԻՆ ՕՃԱՌԸ

Săpunul

CHEIA RAIULUI

CEL MAI BUN

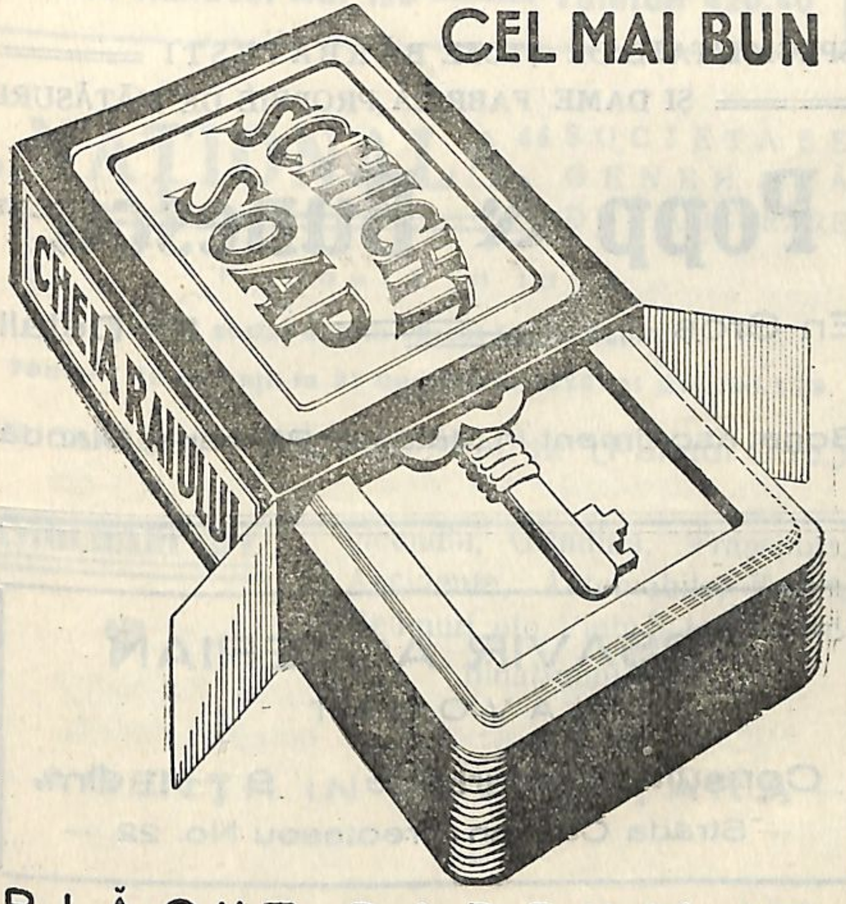

PLĂCUT PARFUMAT

Schmoll Pasta Cremă de ghete este de o calitate neîntrecută

FABRICA:
Braşov Strada Largă, 5
Telefon 410

DEPOZIT GENERAL:
Bucureşti IV Mogoş Vornicul 6
Telefon 391.78

SPECIALITATE DE ŞTOFE BĂRBĂTEŞTI
ŞI DAME. FABRICĂ PROPRIE DE MĂTĂSURI

Popp & Bunescu

En Gros — En Detail

Bogat asortiment în Mătăsuri Pânzărie, Olandă

ARŞAVIR ACTERIAN
AVOCAT
Consultaţiuni juridice 9 — 11 dim,
— Strada Căpitan Preotescu No. 22. —

Drojdia comprimată

BRAGADIRU

Cunoscută de 40 de ani este cea mai bună
Conservele şi muştarul Bragadiru se vor bucura de acelaş renu

— Fabricile BRAGADIRU —

Calea Rahovei No. 159 —— Telefon 420.40

„NAŢIONALA" SOCIETATE GENERALĂ DE ASIGURARE

— Fondată în 1882 —

Capital social deplin vărsat lei 25.000.000.
Fonduri de garanţii la 31 Decembrie 1934 lei 210.188.329

BUCUREŞTI I Str. Doamnei, 12 (Palatul Soc.)

ASIGURARI DE Incendiu, Grindină, Transport, Accidente, Automobile, Furt, Geamuri etc. Viaţa în toate combinaţiunnile etc.

— AGENŢII IN TOATA ŢARA —

S. I. M. C. A.

Societate anonimă

pentru

Industria şi manufactura cauciucului F. A. R.

Brevet Regal Român 23402

Bucureşti IV Strada Claudiu 19 — Tel. 4.35.34

COMERTUL ROMAN S. A. R.

GALAŢI — Str. Portului No. 39

SUCURSALE: Bucureşti Str. Halelor No. 29

AGENŢII : Brăila „ Productelor No. 11

Import de coloniale, fabrică de decorticat orez şi fabrică de scrobeală de orez

Bine asortat în toate articolele de coloniale

Orezuri de prima calitate din Rizeriile noastre proprii din Brăila

Amidon de orez „COMROCOL" de excelentă calitate întrebuinţate de toate spălătoriile mai importante din ţară

Cremă de orez „COMROCOL" specială pentru alimentaţia copiilor şi adulţilor, în special pentru diete medicale

FABRICA MECANICA DE

CEAPRAZARIE

A. ABALIAN & A. MINASIAN

BUCUREŞTI V

Calea Şerban Vodă 48

TELEFON 37.76.8.

Eghileţi şi Furajere

Ciucuri, Franjuri, Şnururi de lămpi.

Ornamente pentru Mobile şi Draperii

Ambrasuri Artistice Etc.

Se primesc Comenzi şi en detail

FABRICA DE PRODUSE DE CIMENT

B. DEIRMENDJIAN

19, Şoseaua Chitilei, 19

BUCUREŞTI

Plăci şi mozaic şi de ciment pentru pardoseală

Plăci de bordure de trotoare, plăci de scagliola, cărămizi, tuburi de ciment

Plăci de faianţă şi de gresie

Reducere pe C. F. R.

Expoziţia	Fabrica
Calea Griviţei 12-14	Şoseaua Chitilei, 19
Telefon 3.53.38	Telefon 3.46.57

Recomandați clienților Dv. singura fricțiune eficace contra

Gripei

Răcelii

Junghiurilor

Migrenelor

DIANA Franzbranntwein

Cereți delicioasele Conserve Speranța din cele mai selecționate legume și fructe „Volga" marinată de nisetru

LA MAGAZINELE DE COLONIALE

Conserve Muștar

STELA

OLIO SASSO

Untdelemn pur de măsline

VIZITAȚI MAGAZINUL

„COMERȚUL RURAL"

Depozit de hârtie, papetărie, galanterie mărunțișuri și jucării

Vinde cel mai eftin

EN GROS — EN DETAIL

BUCUREȘTI I — Strada Carol No. 45

(lângă Dumitrescu-Militari)

KANDIA

DEPOZIT — Strada General Florescu No. 13

Telefon 4 53.41

Ձեր տան գնումները ըրէք

ՕՍԿԻԱՆ — ՋԱՔԱՐԵԱՆ

վաճառատունէն

Str. Biserica Enei No. 22. — Tel. 3.77.01.

Ուր միշտ պիտի գտնէք թարմ և մաքուր սուրճ և ամէն կարգի անուշեղէններ։

Նախընտրեցէք

ԿԻՐԱԿՈՍ ԹԱԹՕՍԵԱՆԻ

նպարեղէնի խանութը

Str. 13 Sept. — 81.

ուր միշտ պիտի գտնէք թարմ և մաքուր նը-պարեղէններ, սուրճ և անուշեղէններ, հրա-պարակի գինով։

ՏՊԱԳՐԱԿԱՆ ԱՄԷՆ ԿԱՐԳԻ ԳՈՐԾԵՐՈՒ ՀԱՄԱՐ
ԴԻՄԵՑԷՔ՝ ՊՈՒՔՐԷՇԻ ՄԻԱԿ ՀԱՅԿԱԿԱՆ

«ԱՍԹՕՐԻԱ»

տպարանը, որ կը ստանձնէ հայերէն, ռումա-ներէն եւ այլ լեզուներով, առեւտրական, գը-րասենեակային նամակաթուղթերու, պահա-րաններու, հաշուեցոյցերու, հարսանեկան հը-րաւիրատոմսերու, մահազդներու տպագրու-թիւնը։

ԱԺԱՆ ԳԻՆՈՎ ԵՒ ՄԱՔՈՒՐ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՄԲ

Գաւառներէն եկած ապսպրանքները եւս կը կատարուին խղճմտօրէն։

ԴԻՄԵՑԷՔ ՎՍՏԱՀՈՒԹԵԱՄԲ

INSTITUTUL DE ARTE GRAFICE

„ASTORIA"

E. SARKISSIAN

Str. Pictor Luchian — 14

Telefon 4.38.25.

Fabrica de rahat

„STAMBUL“

SETRAG MORGIGHIAN

Calea Şerban Vodă — 260

Կը պատրաստէ ամէն տեսակ նաթուռալ ռահաթ. Կ'ընդունի ամէն տեսակ ապսպրանք և կը յանձնէ խանութները, ինչպէս և գաւառներէն եկած բոլոր ապսպրանքները կը կատարուին խղճմտօրէն

Նախընտրեցէ՛ք ձեր սուրճը եւ նպարեղէնները գնել՝

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԱՃԷՄԵԱՆԷ

„Cafea Marghiloman“

Bul. Elisabeta — 18

Savon de Marseille

LE CHAT (Pisică)

Սպառեցէ՛ք միայն Մարսիլիայի օճառը Փիսիքա որ թէ խնայողական է եւ թէ մաքուր։

ՍՈՒՐՃԻ ՄԵՔԵՆԱՆԵՐՈՒ

ՄԱՍՆԱՒՈՐ ԱԹԷԼԻԷՐ

Կը շինենք սուրճ խարկելու և աղալու մեքենաներ, ռահաթի կալանթարներ և սուրճի նիքէլաք ինքնաշարժ խապաններ։ Կը նորոգենք ամէն տեսակ մեքենաներ և կը սրենք սուրճ աղալու գործիքներ յարմար գիներով։

Դ Ի Մ Ե Լ՝ Heinric Stefan

Fundătura Doina No. 5 — Bucureşti VI

Ն Ա Ե Ւ

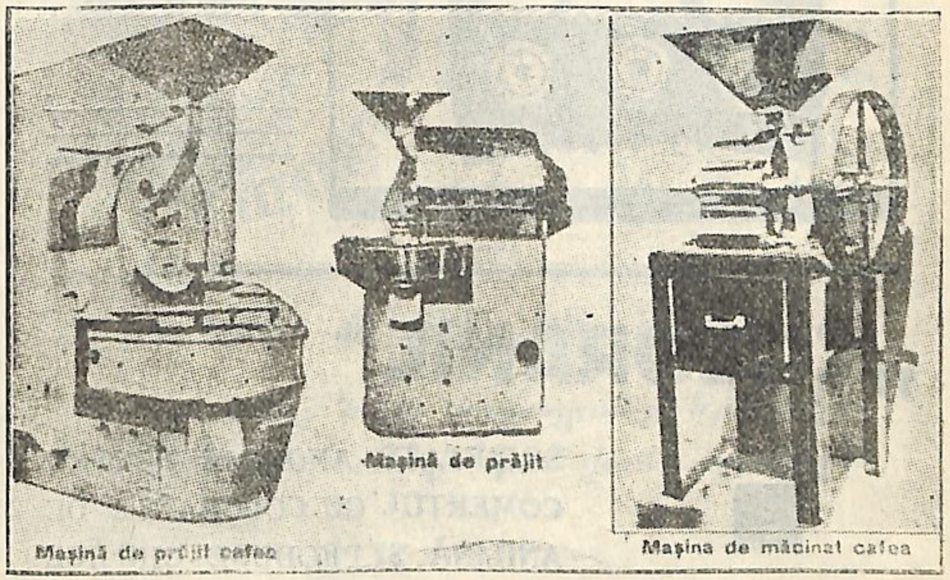

Maşină de prăjit cafea — Maşină de prăjit — Maşina de măcinat cafea

Magazin „SUDAN“ Calea Văcăreşti No. 30

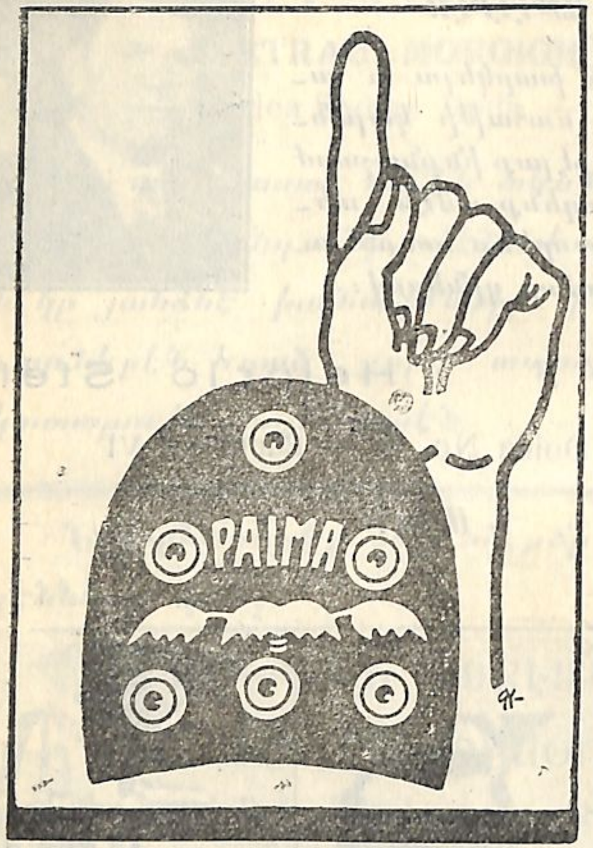

cele

mai bune

şi durabile

tocuri de

cauciuc

„COLORANIL"

SOCIETATE ANONIMĂ PENTRU
COMERŢUL CU COLORANTE DE
ANILINĂ ŞI PRODUSE CHIMICE

Centrala:

BUCUREŞTI I. — Calea Moşilor, 25

Sucursala:

GALAŢI — Strada Belvedere, 10

ՍԱՐԳԻՍ ՃԷՊԷԼԵԱՆ

ՄԵԾԱՔԱՆԱԿ ՎԱՃԱՌԱՏՈՒՆ

ՆՊԱՐԵՂԷՆԻ

ՍԻԼԻՍՏՐԷ

CAFEA „MONDIAL"

Str. Carol 35. Tel 3. 27. 04

Կը վաճառենք փոքրաքանակ և մեծաքանակ ՍՈՒՐՃ, ՌԱՀԱԹ ՊՕՆՊՕՆ, ԹԷՅ *և* ՀԱԼՎԱ, *ամէն տեսակներով։*

ՄԱՔՈՒՐ, ԸՆՏԻՐ ԵՒ ԱԺԱՆ

Կ'ընդունինք նաև ապսպրանքներ, ղրկելով յաճախորդին տունը կամ վաճառատեղին։

Տպարան

„Աստօրիա"

Ռիֆեոր Լուսիան 14 — Հեռաձայն 4.38.25

„O D E“

fabrica de articole din ciment

— **BUCUREŞTI — Str. Inclinată, 8-12** —

Dalle din mozaic pentru interior. Tuburi din beton. Borduri şi dalle de trotoar. Pardoseli din xylolith. Piatră măcinată pentru mozaic Plăci de faianţă. Plăci de gresie. Culori speciale pentru ciment. Plăci uşoare pentu construcţii. Tencueli speciale (Marbeolith)

Ciment, var, ipsos, trestie etc.

Bedros Zeronian

ԱՐՏՕՆՈՒԱԾ ՀԱՄԱՐԱԿԱԼ

Str. Blănari No. 22 — Etaj 4. Tel. 3. 34. 62.

Կը ստանձնէ պետական տուրքերու և առևտրական գործառնութեանց հետապնդում ու հաշուետետրերու դասաւորում։

ՀՀ Ազգային գրադարան
NL0371176

25

60571

ՆԱԽԸՆՏՐԵՑԷՔ ՄԻԱՅՆ ՍՈՒՐՃԸ

ՔԱՖԷԱ „ԻՏԷԱԼ"

ՎԱՃԱՌԱՏԱՆՑ

Str. Carol — 37. Poincare — 1. Sf. N-lae Şelari — 5

ԻՍԿ

Ռահաթի, հալվայի, շաքօլայի և արևելեան արթիքօլներու միակ կեդրոնն է ֆապրիքա „ԻՏԷԱԼ"

Str. Munteanu — 6

Դ. ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ